

LUND UNIVERSITY

Arbetsgivare och pensioner

Industriarbetsgivarna och tjänstepensioneringen i Sverige 1900-1948

Harrysson, Lars

2000

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Harrysson, L. (2000). *Arbetsgivare och pensioner: Industriarbetsgivarna och tjänstepensioneringen i Sverige 1900-1948*. [Doktorsavhandling (monografi), Socialhögskolan]. Värpinge Ord & Text.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Arbetsgivare och pensioner
Industriarbetsgivarna och
tjänstepensioneringen i Sverige
1900 – 1948

Lars Harrysson

Värpinge Ord & Text
e-post: ordotext@telia.com
Lars B Ohlsson
Östen Undéns gata 132
227 62 Lund

©Författaren och Lars B Ohlsson/Värpinge Ord &
Text
Tryck Norra Skåne Offset, Hässleholm, 2000
ISBN 91- 7874 - 066 - 5

Förord

Arbetet med min avhandling har tagit tid. Att jag nu till sist lyckats hålla mig ifrån allehanda uppdrag inom undervisning och entreprenörskap under en längre sammanhängande tid har gett resultat. Det år som jag och min familj hade tillsammans i Australien 1998 var avgörande för detta trendbrott. Jag vill tacka mina svärföräldrar, Eileen och Ron, för deras gränslösa gästfrihet.

Utan stöd och förståelse från familjen hade mitt avhandlingsskrivande varit omöjligt. Tacksamheten till mina älskade kommer från hjärtats innersta vrår.

Avhandlingen handlar om något som få visat större intresse. Detta gäller inte min handledare, Per Gunnar Edebalk. Han har sedan min återkomst från Australien gett snabb, konstruktiv och rättvis kritik på de alster jag lämnat in. Därtill en mängd uppmuntran på vägen. Livet som doktorand är dock ofta ganska ensamt. Utan mina två närmaste kollegor, Jan Petersson och Staffan Blomberg, vore livet på jobbet trist. De är lika intresserade av mitt ämnesområde som jag är av trav, d.v.s. föga. Däremot är de genuint intresserade av mitt arbete och välgång. Utan polare, ingen avhandling.

Till övriga kollegor och släkt, grannar och vänner, ett gemensamt tack.

Speciellt tack till förlagsredaktören Lars B Ohlsson som gjort manuset möjligt att trycka, och till Tord Jacobson som genom sin språkliga nit gjort avhandlingen läsvänligare. Jag svarar givetvis själv för om avhandlingen är läsvärd.

Mannarp i april 2000.

Författaren

Errata

Sid 93.

Det står att Nils Holmström tidigare var riksdagsman för Högern. Detta är inte korrekt. Däremot var Nils Holmström direktör vid AB Kockums Mekaniska Verkstäder. Kockums införde under inledningen av 1930-talet pensionering för sina tjänstemän genom anslutning till SPP:s försäkring. Nils Holmströms i många avseenden positiva inställning till försäkringslösningen må delvis ha varit en konsekvens av detta.

Innehållsförteckning

Kapitel 1.	Inledning.....	5
	Avhandlingens syfte och frågor.....	9
	Avhandlingen från idé till genomförande.....	10
Kapitel 2.	En plattform.....	15
	Allmänna och privata pensioner.....	15
	Tjänstepensioner.....	16
	Arbetsgivarnas organisering.....	18
	Arbetsgivarbegreppet.....	18
	De svenska arbetsgivarnas organisering.....	19
Kapitel 3.	Grunddrag i forskning om privat tjänstepensionering.....	29
Kapitel 4.	Översikt av tjänstepensionering inom industrisektorn 1900 - 1948.....	39
	Pensionssystem i slutet av 1800-talet.....	41
	1900-1948.....	45
	De fem pensionsformerna.....	45
	Direktpensionering.....	45
	Pensionskassor.....	49
	Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring.....	50
	Tjänstepensionering genom annat slag av försäkring.....	52
	Annan lösning (Ett alternativ).....	55
	Tjänstepensionernas anpassning till folkpensioneringen.....	55
	Sammanfattning.....	56
Kapitel 5.	Tjänstepensioners oantastbarhet och tryggande.....	65
	Om oantastbarhetens historia.....	66
	Trevande förslag under 1800-talet.....	67
	1900 - 1920: Tjänstemännen stakade ut vägen.....	69
	Till strid för principen – mellankrigstiden.....	71
	Utvecklingen gick i stå – 1940-talet.....	75
	Frågan om ekonomiskt tryggande av pensionsutfästelser.....	76
	Sammanfattning.....	79
Kapitel 6.	Svenska Arbetsgivareföreningen och frågan om tjänstepensioners oantastbarhet och säkerställande.....	85

	Relationen mellan offentliga och privata pensioner - kärnfrågan.....	87
	SAF:s återhållsamhet.....	88
	SAF:s förändrade inställning.....	90
	SAF:s interna problem.....	93
	SAF lämnade rekommendationer men ställde inga krav.....	98
	SAF:s första övergripande rekommendation..	99
	Förslag till Arbetsmarknadskommittén.....	102
	Förslag från de "Big Six".....	105
	Konsekvenser av 1946 års folkpensionering..	109
	Pensionsfrågan får nytt innehåll.....	112
	Efter SAF:s utredning.....	115
	SAF och tjänstepensionsutfästelsens karaktär - en sammanfattning.....	117
	Formen för pensionering; personkrets, finansiering och administration.....	117
	Oantastbarhet och säkerställande.....	120
Kapitel 7.	Tjänstepensionering vid AB Robertsfors bruk 1900 - 1948. Ett exempel från det enskilda företagets horisont.....	131
	Branschen, företaget, och omgivningen.....	133
	Skogsindustribranschens utveckling.....	133
	Företaget.....	134
	Andra aktörer med direkt betydelse för bolagets pensioneringsverksamhet.....	139
	Former för pensionering vid AB Robertsfors bruk 1900 – 1948.....	141
	En tidig försäkringslösning.....	143
	Kassans stadgemässiga grund.....	144
	Pensionskassans utveckling.....	145
	Tjänstemännens pensioneringsförhållanden...	149
	Bolaget, tjänstepensionering och social kontroll.....	150
Kapitel 8.	Arbetsgivare och tjänstepensioner - Sammanfattning och diskussion.....	159
	Tjänstepensionernas omfattning.....	161
	Oantastbar och trygg.....	163
	Parterna.....	166
	Företaget.....	170
	Avslutningsvis.....	173
	Källförteckning.....	179

Bilaga A.....	192
Summary.....	195

Tabeller

Tabell 4.1 Antalet pensionsinrättningar utanför statlig tjänst, deras avgiftsbelopp samt samlade tillgångar år 1891.....	42
Tabell 4.2 Pensionskassor kopplade till ett företag eller en arbetsgivare för perioden 1849 - 1900, alla branscher.....	43
Tabell 4.3 Pensioner till arbetare vid 249 företag anslutna till SAF 1938 och sysselsättande 151.492 arbetare.....	47
Tabell 4.4 Anpassning till folkpensioneringen 1/1 1937 vid 249 företag anslutna till SAF och sysselsättande 151.492 arbetare.....	56
Tabell 4.5 Tjänstepensioneringens omfattning 1948/49 som relativ andel (%) av totala antalet förvaltningspersonal/tjänstemän respektive arbetare, samt specifikt för industrinäringarna.....	58
Tabell 5.1 Förekomst av avsättningar för sociala ändamål i aktiebolags årsbokslut 1934.....	78
Tabell 5.2 Registrerade pensionsstiftelser valda år 1934-1948.....	79
Tabell 6.1 Jämförelse mellan 1913 års och 1935 års pensionsförsäkringslagstiftning.....	92
Tabell 6.2 Jämförelse mellan olika försäkringsmässiga pensioneringsalternativ 1936.....	96
Tabell 6.3 Avgiftssättning Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring 1944.....	103
Tabell 6.4 Årliga avgifter i kronor för 100 kronor pension/år i Arbetarepensionskassan (APK).....	104
Tabell 6.5 Förslag till tjänstetidsbestämda pensionsbelopp för arbetare anställda vid ASEA 1947.....	107
Tabell 7.1 Pensioneringsformer vid AB Robertsfors Bruk år 1938.....	133

Innehåll

Tabell 7.2 Antalet tjänstemän vid AB Robertsfors bruk åren 1917, 1930 och 1943.....	136
---	-----

Figurer

Figur 2.1. Avhandlingsobjektet presenterat som en del av pensions-system för arbetstagare i enskild tjänst.....	15
---	----

Figur 2.2 Tjänstepensionslösningar utifrån utfästelsens karaktär.....	16
---	----

Figur 7.1. Fackföreningarnas bildande i Robertsfors 1900-1948.....	138
--	-----

Diagram

Diagram 2.1 Arbetarantal inom SAF, samt medlemmar inom LO och DACO / TCO 1902 - 1948.....	24
---	----

Diagram 2.2. Inre kapitaltillgångar hos SAF och LO 1902 - 1948.....	24
---	----

Diagram 4.1. Antal försäkrade och totalt inbetalda avgifter till Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring 1914 – 1948.....	51
--	----

Diagram 4.2 Svenska Personal-Pensionskassans medlemsantal valda år under perioden 1918-1948.....	53
--	----

Diagram 7.1 Antal arbetare vid AB Robertsfors bruk åren 1923 - 1947.....	137
--	-----

Diagram 7.2 Jämförelse mellan pensionsutbetalningar från allmänna fonden och summan av avkastningen från fonden och totala avgifter i Uf. AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa 1912 - 1943.....	147
---	-----

Diagram 7.3 Antalet delägare respektive pensionärer i Uf. AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa 1898 - 1944.....	148
---	-----

Diagram 7.4 AB Robertsfors bruks utgifter för sociala ändamål utom pensioner och för pensioner 1913 - 1948 (fasta priser).....	149
--	-----

1

Inledning

Pensionsfrågan har under lång tid varit en kontroversiell fråga, politiskt och vetenskapligt. Inte minst har socialförsäkringarnas tekniska utformning varit en stridbar fråga. Nu som för 100 år sedan diskuteras olika slag av lösningar, individuella eller kollektiva, generella eller branschanknutna. Hur ska de organiseras och betalas? Hur ska ansvarsfrågan lösas? Hur ska kostnaderna fördelas? Med välfärdsstatens förändring i fokus och samhällsekonomiska konsekvenser i förgrunden har debatterna om och lösningarna av pensionsfrågan förblivit ständigt aktuella.

Hur enskilda arbetsgivare och arbetsgivarna gemensamt bidragit till utvecklingen av ålderdomsförsörjningen i Sverige är relativt obearbetat inom svensk forskning. Forskningen kring den historiska utvecklingen av de svenska pensionssystemen har visat på flera möjliga skäl och förslag till hur försörjningen av äldre och arbetsoförmögna har organiserats och hur förändringar har krävts till följd av växlande sociala, ekonomiska och politiska förutsättningar. En tendens är att det främst är de offentliga systemens framväxt efter andra världskriget som avhandlats och att tjänstepensioneringen i privat regi därmed fått en undanskymd roll. Detta trots att privata lösningar i mångt och mycket dominerade pensioneringssystemen för stora grupper fram till 1930-talets reformering av folkpensioneringen, och trots att de parallella systemen än idag bär en icke oväsentlig andel av de totala ålderdomsförsörjningsåtagandena.¹ Arbetsgivarna som aktörer har tillägnats förvånansvärt litet intresse, snarast som en motpart till en starkt framväxande arbetarrörelse och då ofta som ett väl sammanhållet och centraliserat särintresse² eller som en del av en definierbar högerallians inom politiken.³

Denna slagsida är dock välkänd. I forskningen kring storföretagare och arbetsgivare har t.ex. Sven Anders Söderpalm under andra hälften av 1970-talet angripit problemet. 1980 presenterade han pensionsfrågan som en del i en belysning av arbetsgivarna och Saltsjöbadsavtalet.⁴ På samma sätt som Anders Kjellström gjorde sju år senare lägger Söderpalm tonvikten på den Svenska Arbetsgivareföreningens roll i den kraftfulla tjänstepensionsdebatten under 1950-talet.⁵ Kjellström använder bl.a. pensionsfrågan som utgångspunkt för att beskriva

arbetsgivareföreningens ambitioner att förstärka sitt inflytande i förhållande till såväl delägare som till motparter och stat. I en studie under tryckning diskuterar Peter Swenson pensionsfrågan med inriktning på arbetsgivarnas inställning till välfärdsfrågor mer allmänt och med en jämförelse av utvecklingen i USA.⁶ Gemensamt för alla tre är att de ser 1950-talet som centralt beträffande tjänstepensioneringen och att ställningstagandena internt i arbetsgivarleden präglades av olika uppfattningar. Dessa ståndpunkter ifrågasätter jag inte. Oenighet var snarare regel än undantag mellan olika delar av arbetsgivarerörelsen menar t.ex. Erik Elmstedt i ett avsnitt i SAF:s historiprojekt från 1980-talet.⁷ Tjänstepensionsfrågan är speciell eftersom tidiga lösningar var synnerligen lokalt anpassade och förankrade i den intima anställningsrelationen mellan enskilda arbetsgivare och arbetstagare. Detta faktum har forskningen hitintills i stor utsträckning förbisett och alltför ofta framställt frågan som om endast de centrala organisationerna fattat besluten. Å andra sidan har företagshistorieforskningen påvisat bland annat brukstraditionens paternalism, men trots omfattande studier av arkivmaterial och diskussioner av lokala fall, har inte kopplingen till tjänstepensioneringens mer övergripande utvecklingstendenser blivit utredda.⁸

Begreppet tjänstepensionering hänför sig till ett tjänsteförhållande, till relationen mellan en eller flera arbetsgivare och en arbetstagare, där den senare till följd av sin anställning utfästs en ersättning som skall utfalla vid viss ålder, uppnådd tjänstetid, slutfört uppdrag eller arbetsoförmåga av annat slag. Ur pensionssynpunkt är relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare på många sätt försäkringstekniskt likvärdig mellan olika branscher. Ett antal förklarande faktorer på aggregerad nivå kan därför tillämpas över hela spännvidden av företag och myndigheter. Däremot krävs, så snart en förståelse om händelseförloppen bakom sammanvägda medelhändelser eftersträvas, klara och tydliga avgränsningar. Redan vid ett eller flera steg på en lägre abstraktionsnivå ges erfarenheter av vilka olika betingelser som framväxten och förändringen inom olika sociala och organisatoriska landskap krävt, och vilka variationer i lösningar som förekommit. Jag har valt att avstå från att behandla många av dessa strukturella variationer och avgränsa min avhandling till utvecklingen av tjänstepensioner bland industriföretag. Därför ingår inte vare sig den statliga tjänstepensioneringen med sina långa anor inom försvar, sjöfart, statliga ämbeten och skolväsen, eller de kommunala pensionssystemen i min studie. Samma sak gäller servicenäringar som t.ex. banker, försäkringsbolag, kommunikationsföretag och handel inom det privata näringslivet.

Mitt huvudsyfte är att med fokus på arbetsgivare studera framväxten av oantastbar och ekonomiskt säkerställd frivillig tjänstepensionering inom industribranscherna i Sverige under tiden 1900-1948.⁹

I kapitel två diskuterar jag begreppen tjänstepensionering och arbetsgivare och de avgränsningar som görs placeras in i ett större sammanhang. Denna begreppsdiskussion utgör tillsammans med en genomgång av tidigare forskning som redovisas i kapitel tre min utgångspunkt för redogörelsen för tjänstepensioneringens historia i de följande kapitlen.

En svårighet i forskningen om tjänstepensioner är bristen på enhetlig statistik av dess omfattning före 1960. Dessa statistiska brister beror på att grundmaterialet är begränsat och svårtillgängligt. Därtill är materialet heterogent såväl över tid som beträffande klassificerings- och insamlingsgrunder. Det är i omfattningen av personer som berörs som tjänstepensioneringens betydelse för ålderdomsförsörjningen tydligast visas. Omfattningen speglar också de pensionslösningar som dominerat kvantitativt och belyser därmed frågan om dessa lösningars kvalitativa aspekter.

Hur tjänstepensioneringens omfattning förändrades kvantitativt och vilken karaktär lösningarna fick inom den privata industrin under den tidsperiod jag studerar behandlas särskilt i kapitel fyra. Tyvärr kan omfattningen endast åskådliggöras med ofullständig statistik med relativt stora felkällor. Fokus i avhandlingen blir därför relationen mellan de varierande lösningarna av pensionsfrågan på lokal nivå och de övergripande pensionstekniska principerna om pensionsutfästelsens oantastbarhet och ekonomiska säkerställande. Denna relation präglade den långsiktigt strukturella omdaning mot centralt samordnade och mer homogena lösningar. Forskare inom olika ämnen har sökt identifiera tjänstepensionslösningarnas karaktär i bland annat olika rättsprinciper¹⁰ eller försäkringstekniker.¹¹ Vanligtvis diskuteras centrala begrepp som "oantastbarhet" och "tryggande" men grunden till begreppens betydelse, utfästelser om pension, förbises alltför ofta. Ur ett historieforskningsperspektiv är det en brist när forskningsrapporter som har en socialadministrativ utgångspunkt lämnar den grundläggande relationen mellan parterna utifrån vilken utfästelserna baseras därhän. Innebörden av en pensionsutfästelse, dess oantastbarhet och tryggande, och den historiska framväxten av dessa begrepp diskuteras utförligt i kapitel fem.

Svensk forskning om pensioner har således i huvudsak handlat om de offentliga pensionssystemens framväxt och utformning. Arbetsmarknadens centrala parter, Landsorganisationen (LO) och Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF), inklusive respektive medlemsförbund, har framställts som homogena aktörer med gemensamma ideal och intressen. Detta är en grov förenkling. Men när den fråga som ställts behandlar hur de centrala organisationerna har förhållit sig till vissa händelser spelar detta dock mindre roll. Åke Elmérs avhandling om folkpensioneringens historia är ett bra exempel på en studie som nöjer sig med offentligt tryck, officiella uttalanden och tidskriftsartiklar för att ge arbetsgivarna en plats i historien.¹² Men ger detta en rättvisande bild av SAF:s arbete och betydelse? Jag är tveksam och det sjätte kapitlets fokus är därför det inre arbetet i Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF). Hur förhöll sig SAF till tjänstepensioneringens utbredning och inriktning bland delägarna under perioden. Kapitel två redovisar, som nämnts, arbetsgivarna och deras organisering. Tillsammans åskådliggör de två kapitlen det organiserade arbetsgivarintresset inom industrin med förbehållet att SAF inte organiserade alla arbetsgivare inom industrisektorn. Detta är en givetvis en svaghet i min studie, men svagheten är allvarligare för studier som enbart använder SAF som företrädare för arbetsgivare i allmänhet.

Det är i forskning viktigt att försöka fånga övergripande skeenden och tendenser i ett samhälles förändring. De perspektiv och angreppssätt som används får en avgörande roll för vilket material som används, hur materialet samlas in och bearbetas, samt hur resultaten återges. Varje tillvägagångssätt har nackdelar. En uppenbar svaghet i forskning om tjänstepensioner som begränsas till arbetsmarknadens centrala organisationer och staten är att den praktiska hanteringen av pensionsärenden och de lokala överväganden som utgjorde grunden för hur lösningarna utformades förbises eller förringas. Frågan om tjänstepensioner inom industrin skulle med ett dylikt angreppssätt kraftigt begränsa möjligheterna till en uttömmande och rimlig tolkning eftersom studieobjektet, tjänstepensionerna, var synnerligen lokalt förankrade.

En central fråga för min studie är hur enskilda företag agerade i förhållande till nya möjligheter och nya krav i samband med tjänstepensionering. Kapitel sju utgör en fallstudie av hur pensioneringsfrågan löstes vid ett bruksföretag strax norr om Umeå, AB Robertsfors bruk, med syftet att belysa vikten av de lokala förutsättningarna. Företagets förhållningssätt var en blandning av ett relativt långtgående socialt ansvarstagande och en socialkonservativ hållning i relation till arbets-

kraften och till organiseringen av arbetsmarknaden. Detta belyser genomslaget av nydaningen av pensionsteknik och kontrollbehov i företaget, samtidigt som företagets sociala patos kunde bibehållas.¹³ Företaget kan ha varit låst vid en förlegad nypatriarkal organisationsidé men lika väl ha varit en föregångare i frågan om lösningar inom tjänstepensioneringen. En central fråga är hur pensionssystemen utvecklades i relationen till de anställda, och till de nationella pensionssystemens förändringsprocess. En fallstudie kan, tillsammans med liknande data från andra företag belysa mönster i omställningen men inte överföras och generaliseras direkt till att gälla för samtliga företag.

Mitten av 1930-talet framställs vanligen som den tid då de moderna karaktärsdragen i tjänstepensioneringen uppstod. Retoriken, politiskt, och relationen mellan parterna på arbetsmarknaden fick genom förändringar i lagstiftningen ett delvis förändrat innehåll och maktbalansen mellan parterna rubbades. Principen om pension som uppskjuten lön och inte som en gåva av engångskaraktär fastslogs 1936 av Högsta domstolen, efter ett domslut i motsatt riktning av regeringsrätten året innan.¹⁴ Effekten av detta "erkännande" av den frivilliga tjänstepensioneringens karaktär och omfattning var kortsiktigt liten och motverkade i vissa avseenden framväxten av en vidgad personkrets med oantastbara och säkerställda pensionsutfästelser. I kapitel åtta summeras denna och andra för tjänstepensionsfrågan viktiga tendenser.

Avhandlingens syfte och frågor

Syftet med avhandlingen är att med arbetsgivare i fokus diskutera framväxten av en oantastbar och ekonomiskt säkerställd frivillig tjänstepensionering inom industribranscherna i Sverige under tiden 1900-1948.

- Hur förändrades tjänstepensioneringens omfattning kvantitativt inom den privata industrin?
- Vad innebar begreppen pensionsutfästelse, oantastbarhet och säkerställande/tryggande och hur förändrades deras innebörd?
- Hur förhöll sig Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) till tjänstepensioneringens utbredning och inriktning hos delägarna?
- Hur agerade enskilda företag då nya möjligheter gavs och nya krav ställdes?

Avhandlingen från idé till genomförande

1956 skrev dåvarande verkställande direktören i Svenska Arbetsgivareföreningen, Bertil Kugelberg, ett värdeladdat inlägg om relationen mellan parterna på arbetsmarknaden. Han uttryckte en tydlig bitterhet över att arbetarrörelsen negligerade andra ståndpunkter än de egna.¹⁵ Mina första reflektioner kring socialpolitiska frågor präglades i hög grad av den dominerande position som tillskrevs arbetarrörelsen i vetenskapliga förklaringar kring välfärdsstatens framväxt i Sverige. Jag ställde mig tvekande till om denna dominans skulle kunna vidmakthållas vid en närmare granskning. Ytterligare ett citat från Bertil Kugelberg illustrerar att det fanns fler än en stark part i målet: "Jag har endast velat rikta mig mot den form av vidskepelse, som gör gällande, att det är fackföreningsrörelsen och den ensam, som den svenske arbetaren har att tacka för sin höga levnadsstandard."¹⁶ Bortsett från den retoriska tonen så speglar Kugelbergs uttalande tydligt att det var frågan om ett samspel mellan flera parter. Parternas inflytande varierade visserligen men den enes dominans innebar inte den andres brist på intresse eller inflytande.

Ett viktigt inledande steg i en granskning av de dominerande teorierna blev att göra en undersökning av ett företag för att på så sätt granska hur relationen arbetsgivare - arbetstagare i en lokal miljö gestaltade sig. Min licentiatavhandling utgjordes av en analys av utrymmet för ett enskilt företag att skapa egna handlingsmönster.¹⁷ Min slutsats blev:

"Patterns of Social Policy", för att låna Catherine Jones titel, är inte enbart OECD-statistik eller Vad staten gör eller LO-SAF eller Historien om Karl Åhrberg i Robertsfors. De är, kanske tyvärr, en blandning av alla. Min studie visar hur den enskilde vid inträdet i en ny miljö skapar grogrund för förändring, aktivt förändrar och förändras i omgivningen, samt, genom ingåendet i och upprätthållandet av relationer, utgör en möjlig brygga för studiet av sambanden mellan aktör och struktur."¹⁸

Det material i form av korrespondens, disponentsberättelser, räkenskaper etc. som jag då använde har kommit till användning även i denna framställning. Eftersom tidsperioden nu är betydligt längre har ytterligare material som rör pensioneringsverksamhet, samt andra sociala och mer övergripande ekonomiska frågor av allmän vikt för

verksamheten i Robertsfors, studerats. För en diskussion kring källmaterialets beskaffenhet hänvisar jag till licentiatavhandlingen.¹⁹

Arbetsgivarrörelsen har, delvis självförvållat, behandlats styvmoderligt i välfärdsstatsforskningen. Tillgången till arkivmaterial som skulle kunna kasta nytt ljus över utvecklingen var länge mycket begränsad och endast ett fåtal forskare gavs tillträde till arbetsgivareföreningarnas arkiv. Detta fick till följd att synen på arbetsgivarnas insatser och ställningstaganden i stort präglats av teoretiska antaganden, motpartens beskrivningar samt de uttalanden och skriftliga svar som arbetsgivarna offentligt lämnat på olika förfrågningar. Problemet med de två senare formerna av källmaterial är att det ofta är tillrättalagda i förhållande till en mängd andra skeenden än just det den specifika frågan gäller. De är ett slags "ideologiska runor" som för att bli begripliga måste placeras såväl in i sitt sammanhang, som avlägsnas från sitt retoriska yttre. Därtill har givetvis Svenska Arbetsgivareföreningens tidskrift *Industria* tillsammans med förbundens övriga skrifter utgjort underlag för diskussioner om arbetsgivarnas förhållningssätt i olika frågor.²⁰ Under mitten av 1980-talet möjliggjorde SAF ett antal studier i ett större historiprojekt med ambitionen att beskriva de organiserade arbetsgivarnas förhållningssätt under olika skeenden. Anders Kjellström belyste bl.a. pensionsfrågan i ett av dessa bidrag, men han, precis som övriga som behandlat frågan, har lagt tyngdpunkten på debatten under 1950-talet.²¹ Det material som då kommit till användning har främst varit styrelseprotokoll med bilagor. Detta är ett i och för sig extensivt och beskrivande material, men det begränsar ändå möjligheten att grundligt beskriva arbetsgivarnas val av handlingslinjer och beslut. Olika strategiska förändringar åskådliggörs främst genom det arbete och i de handlingsmönster, som uppstår vid upprättande och omformulering av arbetsgivarorganisationernas arbetssätt t.ex. i framväxten av idéer och rådgivning till delägarna.²²

Det material som jag förfogat över har, utöver protokoll och SAF:s årskalendrar, utgjorts av interna promemorior, diskussionsunderlag och korrespondens med medlemsförbund och delägare. Materialets räckvidd är delvis begränsad. Det inre arbetet i SAF var en angelägenhet endast för SAF och dess delägare. I vissa fall inte ens utöver kansliet och den närmaste kretsen. När avsikten är att belysa arbetsgivarföreningens påverkan på sin omgivning utgör remissvar och andra utlåtanden en riklig och viktig källa. Materialet kan dock inte entydigt åskådliggöra vad arbetsgivarna som grupp egentligen ansåg eller hur och i vilken utsträckning det bidrar till förståelsen av beve-

kelsegrunderna i olika sakfrågor. Det är främst i det senare perspektivet som jag tar min utgångspunkt. Därvidlag bidrar tillgängligt arbetsgivarinternt material till att tydliggöra det inre arbetet inom arbetsgivareföreningen. En annan begränsning i mitt material är att det inte annat än i protokollen på något säkert sätt går att personrelatera olika utsagor och skäl till ställningstaganden i SAF-materialet. För att detta skall kunna ske krävs en uppföljning och granskning av privata samlingar.²³ Min studie av Robertsfors i kapitel sju är ett sätt att belysa detta problem genom att granska pensionsfrågan i ett enskilt företag. Materialet om arbetsgivareföreningen åskådliggör hur tillgängligt beslutsunderlag växte fram. Vad visste SAF:s utredare egentligen när olika former av uttalanden arbetades fram? Slutligen medför materialets situationsbaserade natur svårigheter när det skall sammanfogas i kronologisk ordning.²⁴ Merparten av materialet är daterat, andra delar av materialet är uppdaterade tidigare promemorior. Men sammantaget speglar trots allt materialet utvecklingsprocesser i framställningar som denna då några centrala problem skall belysas.

Genomgången i kapitel fyra grundas på en mängd olika statistiska källor. Med de förtjänster och brister källorna har kan de med viss försiktighet användas för att kasta ljus över en allmän utveckling av tjänstepensioneringen inom industrin. Någon sammanhållen offentlig statistik över tjänstepensionering utanför den statliga sektorn finns inte. Existerande löpande uppgifter är oftast direkt relaterade till insamlingar gjorda av statliga myndigheter i kontrollsyfte, t.ex. Socialstyrelsens ifråga om pensionskassor och Försäkringsinspektionens ifråga om liv-, ränte- och kapitalförsäkringar.²⁵ Försäkringsbolagen, som reglerades av försäkringslagens bestämmelser, kontrollerades löpande och deras aktiviteter registrerades och sammanställdes i offentlig statistik, dock inte specifikt om pensioner. Däremot hade reglerna för pensionskassornas registrering enligt 1912 års lagstiftning inte samma kravnivå och ett mörkertal ifråga om antalet existerande kassor kan mycket väl finnas. Även om så är fallet är trots allt pensionskassesidan förhållandevis väl belyst.

Den mest intressanta informationen ur tjänstepensionssynvinkel är företagens pensioneringsåtaganden på andra sätt än genom försäkring och registrerade former. Tyvärr är sådan information ytterst svårtillgänglig. Begränsade uppgifter finns i offentlig statistik för tiden efter 1930 då fria stiftelser avkrävdes registrering hos länsstyrelserna, samt i de till Patent- och registreringsverket insända årsberättelserna från aktiebolag. Statistiska Centralbyrån fick i uppdrag att belysa förekomsten av stiftelser och donationsfonder, däribland hos aktiebolagen,

när pensionsfrågan var aktuell. En ytterligare bearbetning av detta källmaterial skulle bli mycket omfattande och arbetsinsatsen står inte i proportion till informationens relevans för mitt övergripande syfte. En sådan bearbetning utelämnas därför.

De källor som främst åskådliggör industrins tjänstepensionsutveckling under första hälften av 1900-talet på ett mer övergripande sätt är ett antal offentliga utredningars (SOU) sammanställningar samt ett flertal utredningar genomförda av Svenska Arbetsgivareföreningens utredningsbyrå. Undersökningarna är av tvärsnittstyp, d.v.s. visar förhållandena vid en given tidpunkt. Till följd av att de genomförts utifrån skilda utgångspunkter och med varierande mellanrum har de svårt att återge en förändringsprocess. Däremot redovisar de en betydande grad av detaljriktighet kring hur enskilda företag löst tjänstepensionsfrågan och ett visst utrymme ges för en diskussion om dessa företags sätt att agera.²⁶

¹ Se t.ex. Kvist J (1994), *Retirement Provision and the Pension Industry in the EU*, ERI, University of Bath.

² Salminen K, (1993), *Pension Schemes in the Making. A Comparative Study of the Scandinavian Countries*, The Central Pension Security Institute, Studies 1993:2, Helsingfors. Ak.avh; Elmér Å (1960), *Folkpensioneringen i Sverige*, Gleerups, Lund. Ak.avh; Esping-Andersen G (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge UK.

³ Baldwin P (1990), *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*, CUP, Cambridge. Ak.avh; Olsson S E (1990), *Social Policy and Welfare State in Sweden*, Lund Studies in Social Welfare III, Arkiv, Lund. Ak.avh; Uddhammar E (1993), *Partierna och den stora staten. En analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet*, City University Press, Stockholm. Ak.avh.

⁴ Söderpalm S A (1980), *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken. En historisk studie i samarbetet på svensk arbetsmarknad*, SAF, Stockholm.

⁵ Kjellström A (1987), *Normbildning och konfliktlösning. En studie i växelspelet mellan lag och avtal*, SAF, Stockholm.

⁶ Swenson P (kommande), *Labor Markets and Welfare States: Employers in the Making of the American and Swedish Systems*, Department of Political Science, Northwestern University, US.

⁷ Elmstedt E (1985), "Hur avtalsparter och lagstiftare reglerat arbetsvillkoren - några erfarenheter och tankar", i Kugelberg B m.fl., *Fred eller fejd. Personliga minnen och anteckningar*, SAF, Stockholm.

⁸ Se t.ex. Ericsson C (1997), *Vi är alla delar av samma familj. Patron, makten och folket*, Carlssons, Stockholm, Ak.avh; Holmström P, (1988), *Bruksmakt och maktbruk. Robertsfors AB 1897-1968*, Umeå Studies in Economic History No. 9, Umeå. Ak.avh; Nordström G (1983), *Mo och Domsjö AB och arbetarorganisationerna intill 1940. Frans Kempes personalpolitiska program och Domsjö arbetarförening*, Uppsala Papers in Economic History, No. 31, Uppsala. Lic.avh. Greiff M, (1992), *Kontoristen. Från chefers högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950*, Mendocino, Malmö. Ak.avh.

⁹ Begreppet oantastbar definieras och diskuteras utförligt i kapitel 5.

¹⁰ T.ex. Schmidt F (1974), *Allmänna och privata pensioner. Mål och medel*, Norstedts, Stockholm.

¹¹ T.ex. Turner J A & Watanabe N (1995), *Private Pension Policies in Industrialized Countries. A Comparative analysis*, W E Upjohn Institute for Employment Research, Kalamazoo Mich. US.

¹² Elmér Å (1960), a.a; I en mängd andra frågor utnyttjar dock Elmér annat källmaterial. Inte minst i avhandlingens andra del där en fallstudie genomförs. Molin B (1965), *Tjänstepensionsfrågan. En studie i svensk partipolitik*, Scandinavian University Books, Göteborg. Ak.avh. är ett annat exempel på samma förhållningssätt. I Molins fall är det t.o.m. en uttalad ambition att endast utnyttja tryckt material.

¹³ Harrysson L (1999a), *Socialkonservatism i nya kläder: Tjänstepensionering vid aktiebolaget Robertsfors Bruk 1900 - 1948*, under publicering.

¹⁴ Regeringsrättens årsbok 1935 ref. 10; NJA 1936:251; Harrysson L (1999b), *Svenska Arbetsgivareföreningen och pensionsfrågan fram till 1948*, stencil Socialhögskolan 991001, sid. 204; Jönsson Lundmark B (1976), *Pensionsavsättningar från resultatmättnings- och finansieringssynpunkt*, BAS 1976:29, Göteborg. Ak.avh. sid. 29f.

¹⁵ Kugelberg B (1956), "Arbetsgivarna och arbetarrörelsen", i Karl Nilsson (Red.) *Arbetets söner* del IV, Örebro, sid. 626.

¹⁶ Kugelberg B (1956), a.a. sid. 624.

¹⁷ Harrysson L (1997), *Disponent i brytningstid. En problematisering av AB Robertsfors Bruks lednings ambitioner och möjligheter vad avser utvecklingen av lönevillkor och sociala anordningar i Robertsfors åren 1925-35*, Meddelanden från Socialhögskolan 1997:1, Lund.

¹⁸ Harrysson L (1997), a.a. sid. 190.

¹⁹ Harrysson L (1997), a.a. sid. 8ff.

²⁰ Westerståhl J (1943), "Några drag ur Arbetsgivareföreningens ideologi I och II", i *Fackföreningsrörelsen*, sid. 197-204 och 228-236. Helldén A (1994), *Social Arrogans. Också ett kulturarv*, Carlssons, Stockholm, har bägge studerat Industria såsom källa till förståelse av arbetsgivarföreningens agerande.

²¹ Anders Kjellström (1987), a.a. Även Söderpalm S A (1980), a.a. skrev ett avsnitt kring frågan med utgångspunkt från SAF:s pensionskommittés betänkande; SAF (1954), *Arbetarpensioner*, SAF, Stockholm. Swenson P (kommande), a.a.

²² Se Karlsson A, (1991), *Om strategi och legitimitet. En studie av legitimitetsproblematiken i förbindelse med strategisk förändring i organisationer*, Lund, Lund University Press. Ak.avh. sid. 6ff. för en diskussion kring strategibildning.

²³ Stenlås N (1998), *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949*, Arkiv, Lund. Ak.avh. utnyttjade i sin avhandling privata samlingar för att tydliggöra specifika personligheters betydelse. Swenson P (kommande), a.a. utnyttjar Bertil Kugelbergs minnesanteckningar som en källa att redovisa interna diskussioner.

²⁴ Detta arbete har genomförts i Harrysson L (1999b), a.a.

²⁵ Konungens befallningshavares femårsberättelser fram till 1910 utgör en viktig källa för tiden före det förra sekelskiftet.

²⁶ Främst gäller detta den undersökning som SAF genomförde bland delägarna 1938. Se kapitel 4 och 6 för utförliga diskussioner kring undersökningen 1938 och dess uppföljare 1947. En sammanställning av undersökningarna finns i bilaga A.

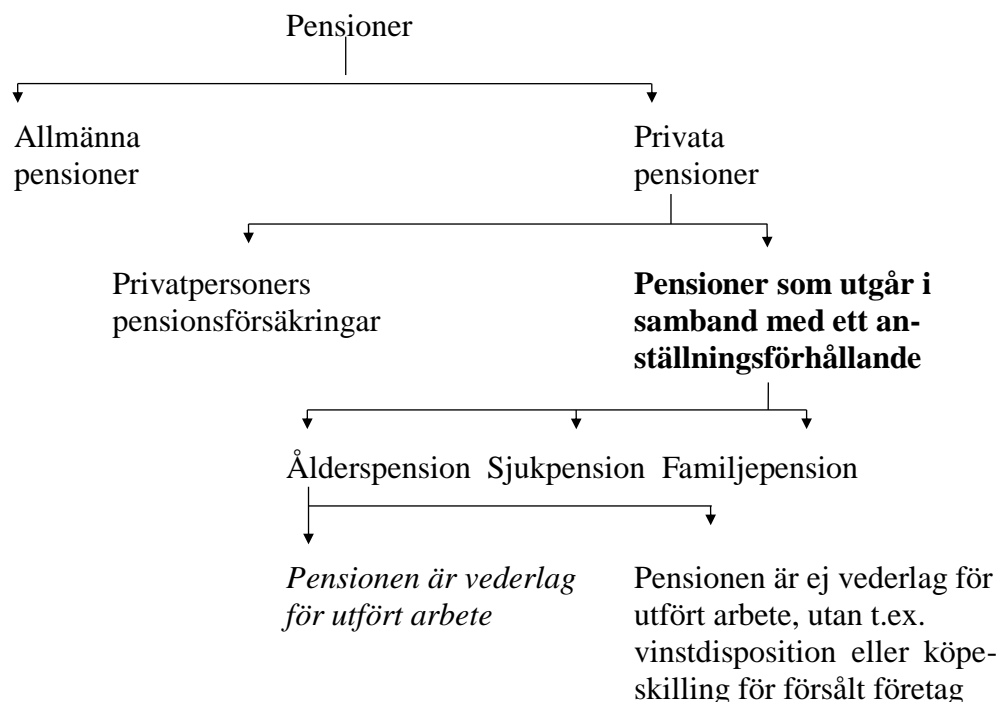
2

En plattform

Allmänna och privata pensioner

De flesta svenskar försöker idag trygga sin ålderdomsförsörjning med ett flertal olika lösningar. Denna diversifiering medför en blandning av principer alltifrån medborgerliga rättigheter och skyldigheter till privata avtal, från rena bidragssystem till utpräglade försäkringssystem. Samtidigt som denna mångfald av försäkringstekniska lösningar är svåröverskådliga och administrativt komplicerade så fungerar mängden av lösningar som en spridning av risker. Metaforiskt kan detta uttryckas som att allt fler undviker att lägga alla sina ägg i samma korg. Birgitta Jönsson Lundmark presenterar i följande figur ett sätt att placera in tjänstepensioner i förhållande till andra former av pensionssystem:¹

Figur 2.1. Avhandlingsobjektet presenterat som en del av pensionssystem för arbetstagare i enskild tjänst.

Tjänstepensioner

Tjänstepensionering som begrepp är endast användbart i de fall då en pensionslösning är kopplad till ett anställningsförhållande (se fetstil i figur 2.1). Det kan t.ex. vara så att pension utgår till följd av en tidigare anställning eller att en framtida pension intjänats under en anställning beroende på den enskildes ålder. Även om det inte är ett krav, så är arbetsgivare oftast delaktiga i pensioneringen som finansiär och ibland även som huvudman. Gränsen däremellan är dock otydlig. T.ex. räknas numer en enskild företagares privata pensionsförsäkring som tjänstepension när en vinstdisposition utgör premien, medan en enskild arbetstagares privata pensionsförsäkring inte är det. Tidigare kunde denna åtskillnad avgöras med hjälp av en distinktion i skattelagstiftningen, men denna gräns har suddats ut alltmer.

I denna avhandling behandlas främst diskussionen kring pension som vederlag för utfört arbete, den kursiverade delen i figur 2.1. Nedanstående schema (figur 2.2) över möjliga lösningar på företags tjänstepensionsutfästelser under tidsperioden bildar en utgångspunkt för såväl framställningens struktur som dess avslutande diskussion. Fälten i typologiseringen är inte varandra helt uteslutande eller klart avgränsade. En och samma pensionslösning kan falla inom flera olika kategorier, framförallt över tid eller då arbetstagares egenavgifter inkluderas.

Figur 2.2 Tjänstepensionslösningar utifrån utfästelsens karaktär.

UTFÄSTELSEN	ej säkerställd	delvis säkerställd	säkerställd
antastbar	- Pension beslutad år från år och utgående direkt ur företagets löpande budget (direkt pension).	- Direkt pension med bakomliggande intern fondering i bokslut eller i fri stiftelse enligt 1929 års lag. - Intern pensionskassa (UfL 1912). ^a	- Praxis, reglemente, med löfte om avsättning i bank, försäkring eller fristående pensionskassa
oantastbar	- Fribrevsrätt ^b kopplad till avtalsreglerad direkt pensionering.	- Fribrevsrätt kopplad till pensionskassa (UfL 1912) eller pensionsstiftelse enligt 1937 års lag. Svag förmånsrätt ^c enligt handelsbalken 17 kap. §11.	- Kollektiv försäkring eller kollektivavtal / avtal om individuell försäkring i fristående försäkringsinrättning. - Pensionskassa (UfL 1938) på samma villkor som ovan.

^a UfL = Understödsföreningslagen.

^b Fribrev = Berättigar anspråk på den del av en avbruten försäkring som erlagda premier anses motsvara.

^c Förmånsrätt = Berättigar anspråk vid likvidation för täckande av skuld. Regeln om att lägre paragraf ger starkare ställning gäller.

I kapitel fem diskuteras begreppen utfästelse, oantastbarhet och säkerställande mer ingående, men för att göra ovanstående figur översiktligt begriplig bör följande framhållas. Det som under tidsperioden bland många grupper (även arbetsgivare) växte fram som den eftersträvarvärda lösningen, för en tjänstepensionering var en oantastbar lösning säkerställd genom försäkring.² Utfästelser av detta slag var allt annat än självklara bland tjänstemannagrupper och sällsynta bland kroppsarbetare ännu vid slutet av tidsperioden. Förändringar som innebär förflyttning från en kategori (ruta) till en annan i figur 2.2. åskådliggör skeenden med varierande krav och konsekvenser. En horisontell förskjutning från ej säkerställda till säkerställda utfästelser ställer krav på företag att avsätta medel till fristående institutioner vars ställning som säkerhet inte påverkas av fluktuationer i företagets driftsresultat eller förändringar i företagets ledning. Om ett företag exempelvis går i konkurs utgör de medel som finns hos den fristående institutionen en säkerhet för att gjorda pensionsutfästelser fram till konkursdagen skall uppfyllas.

I princip kan detta förfarande liknas vid att arbetstagare slutar sin anställning med en viss intjänad pensionsrätt. Men något fullständigt riskfritt tillvägagångssätt finns inte. Ett säkerställande av pensionsrätten kan därför betraktas som en kollektiv riskspridning enligt försäkringstekniskt beräknade grunder. En vertikal förflyttning från antastbarhet till oantastbarhet skiljer sig radikalt från varandra i detta avseende. Då handlar det i princip om att acceptera ett överförande av äganderätten till medel som avsatts för pensioneringsändamål från företag till enskilda arbetstagare. Detta slag av överförande av äganderätten innebär att pensioneringen individualiseras. Överföringen kan ske löpande (med bättre säkerhet) eller då arbetstagare slutar sin anställning (med sämre säkerhet).

Birgitta Jönsson Lundmark diskuterar primärt vilka ekonomiska konsekvenser ett pensionslöfte medför, främst som en fråga om hur ett redovisat resultat korresponderar med gjorda utfästelser om pension. "Om arbetsgivaren dessutom vill beräkna rörelsens periodresultat rätt måste varje år den anställda arbetar i företaget belastas med hela kostnaden för de ianspråktaga arbetsresurserna, d.v.s. både lönen och den intjänade pensionsrätten."³ Tryggandet av pensionslöften bör, menar hon, redovisningsmässigt behandlas så att en periodisering sker och skuldreservens konsekvenser för bedömningen av företagets övergripande finansiering klarläggs. Främst så att förbrukade arbetsresurser belastar rätt år och förhindrar att medel lämnar företaget som utdelning eller skatt. Hon fastslår att utfästelsens karaktär medför

konsekvenser även för sättet att driva och redovisa företag. Förändringen mot tryggade och oantastbara pensionsutfästelser, under den tidsperiod jag avhandlar, var att en av de grundläggande mekanismerna för exploateringen av arbetskraften, arbetsgivarens kontroll över den finansiella styrningen försvagades.⁴

Arbetsgivarnas organisering

Arbetsgivarbegreppet

"Juridisk eller fysisk person som i ett anställningsavtal försäkrar sig om att mot vederlag erhålla en arbetsprestation av motparten, arbetstagaren."⁵

Förståelsen av och kunskapen om arbetsgivares förändrade ställning och agerande genom industrisamhällets och penninghushållningens historia är begränsad. Tidiga experiment med kontantlön till anställda i början av industrialiseringen förstärktes i och med fabriksindustrins framväxt. Övergången till kontantlön medförde en förändrad relation mellan arbetsgivare och arbetstagare. Förändringstakten skilde sig dock markant mellan olika branscher. I näringar med anknytning till hantverks- och brukstraditioner var omställningsperioden längre än i de näringar som utvecklades kring nya produkter och produktionsprocesser.

Hans DeGeer pekar, i inledningsartikeln till en antologi om företagare i litteratur och konst, på hur intimt kopplade entreprenörer och administratörer är till produktionsverksamheten, vilket dock inte nödvändigtvis behöver vara fallet för arbetsgivare. En aspekt av företagarverksamhet kan vara arbetsgivarens, men enskilda personer kan vara företagare utan att vara arbetsgivare, och arbetsgivare utan att vara företagare.⁶ DeGeer hävdar att företagare som arbetsgivare uppmärksammas i svensk forskning till följd av att fördelningsfrågor visats större intresse än frågor kring produktionens förutsättningar. Bilden av arbetsgivare är oftast negativ, men, inflikar han; "bilden sitter som bekant i betraktarens öga."⁷ Denna begränsning i svensk forskning, där bilden av arbetsgivare oftast är motpartens i framställningar av organiserade intressenas kamp om handlingsutrymme är inte försumbar. Inte minst är flera av Hans DeGeers skrifter präglade av detta perspektiv.⁸ Skälen till denna slagsida är flera. Det kanske viktigaste är att en belysning av relationerna på arbetsmarknaden i Sverige

passar väl in i studier av de centrala organisationerna. Det stora intresset i studier av den svenska modellen och de centrala organisationerna i ett makroperspektiv har trängt undan studier av relationer på det lokala planet. Det är betydligt vanligare att aggregeringar görs från mesostudier till politiska makrostudier än att en disaggregering till mikronivåer, till fallstudier. Det finns givetvis studier om vardagsrelationer, inte minst studier om arbete och arbetarrörelse, men mycket få studier av företagare som arbetsgivare. Arbetsgivares sätt att agera är ofta svåra att skilja från entreprenörers och administratörers eftersom samma person inte sällan skapar alla tre handlingsmönstren. Det är därför viktigt att belysa hur samverkan dem emellan gestaltar sig och inte per definition utgå ifrån att samma motiv gäller för alla, även om det kapitalistiska företagandets grunddrag av exploatering präglar alla. Sune Sunesson gör i en artikel om social verksamhet vid Sandvikens Jernverk en i sammanhanget intressant iakttagelse. Disponent Göransson, känd för sin humana relation till de anställda hindrades inte, trots sin sociala patriarkalism, från "att förespråka moderna utsvettningssmetoder och hård fabriksdisciplin."⁹

De svenska arbetsgivarnas organisering

I början av 1900-talet fanns ett flertal nybildade arbetsgivar-sammanslutningar, framförallt i och kring de större industristäderna. Tre av dessa bildade en gemensam nationell organisation i Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) den 17 september 1902. Arbetsgivarnas sammanslutningar ses framförallt som en reaktion på arbetarnas fackföreningar. Hjalmar von Sydow, ordförande och verkställande direktör för SAF från 1907 till 1931, uttalade 1931: "Fackföreningen är det primära, sedan kommer arbetsgivareföreningen. Det är säkert, att finns det ingen fackförening, så finns det ingen arbetsgivareförening."¹⁰ Fram till 1916 dominerades industrins arbetsgivar-sammanslutningar i Sverige av tre stora organisationer: SAF, Verkstadsföreningen (VF) och Centrala Arbetsgivareföreningen (CA).¹¹ 1917 anslöt sig VF till SAF, medan CA:s förbund anslöt sig något år senare och upplöstes. SAF var uppbyggt kring ett delägarskap som krävde att varje företag garanterade ett visst ansvarighetsbelopp att betalas på anmodan.¹² Beloppet justerades årligen och utgjorde såväl en garanti för att delägarna inte bröt mot stadgarna, som att delägarna inte skulle överraskas vid en eventuell infordran av medlen. I en promemoria kring delägarskap i föreningen från 1949 klargjordes: "En arbetsgivareförening måste för en framgångsrik verksamhet stå på

en stark ekonomisk grund och följaktligen hava ett ansevärt kapital till förfogande."¹³ SAF såg tidigt till att så blev fallet.

Delägarskap i SAF grundades, då som nu, primärt på att företag blev medlemmar i ett förbund som var anslutet till SAF. Mot slutet av 1920-talet utvecklades SAF i en allt mer centralistisk riktning när exportindustriernas inflytande ökade.¹⁴ Från och med 1948 erlade delägarna avgifter även för sina tjänstemän. Samtidigt blev tjänstemannafrågor officiellt förhandlingsbara så snart kollektivavtal ingicks.¹⁵ SAF hade således en relativt stabil organisatorisk plattform. Detta betyder däremot inte att föreningen var rigid eller svårförändrad. Tillväxten var periodvis mycket stark, och med en snabbt föränderlig omvärld krävdes såväl ständig anpassning som aktivt arbete till en utveckling som stod i samklang med delägarnas intressen.

SAF:s arbetsuppgifter reglerades i stadgar. Arbetet kretsade framförallt kring förhandlingsverksamheten. Men en annan viktig uppgift var att sprida information till delägarna, såväl från interna utredningar som från händelser som på ett eller annat sätt påverkade det industriella klimatet och arbetsgivarrelationer i allmänhet. Föreningen hade också en rådgivande funktion i förhållande till sina delägare i frågor som berörde olika aspekter av arbetsmarknaden. Därutöver fungerade SAF som remissorgan i en mängd frågor rörande arbetsmarknaden. SAF startade tidigt en statistikavdelning som systematiskt samlade in information om löner, arbetstvister, produktion etc.¹⁶ Senare inrättades även en utrednings- och upplysningsbyrå. Avdelningarnas uppgift var att utreda viktiga frågor inför styrelsens möten och beslut. Mer omfattande utredningar utfördes av Industriens Utredningsinstitut (IUI), en fristående organisation initierad av SAF och Svenska Industriförbundet gemensamt. Ett allt viktigare inslag i SAF:s verksamhet var samarbetet med Landsorganisationen (LO) inom ramen för den s.k. Arbetsmarknadskommittén. Kommittén tillkom 1936 för att undvika statligt inflytande över arbetsmarknadens stridsfrågor. Den fick i samband med "Saltsjöbadsavtalet" 1938 en betydande och offentlig funktion.¹⁷

En allt större del av SAF:s arbete utgick successivt från en centraliserad och övergripande nivå där det huvudsakliga syftet var att underlätta för delägarna att agera i ett snabbt föränderligt samhälle för att kunna skapa tydliga arbetsmarknadsstrukturer utan statlig inblandning. Relationerna mellan SAF och andra aktörer i politik och arbetsliv ändrades under första halvan av 1900-talet. En tilltagande del av löne- och arbetsförhållanden kom att regleras via avtal under över-

inseende av de centrala organisationerna. SAF:s direkta inflytande i politiska sammanhang begränsades dock i samband med det demokratiska genombrottet. Föreningen blev svagare visavi fackförbunden, inte minst när det gäller parternas förhållande till staten, men som förhandlingsorganisation och i relation till föreningens delägare blev SAF allt starkare. Formerna för att uppfylla föreningens ändamål, att "sammansluta landets arbetsgivare, speciellt inom industrin, till en fast och ekonomiskt stark organisation för att tillvarataga deras gemensamma intressen såsom arbetsgivare,"¹⁸ anpassades efter nya behov, men de vidmakthöll fokus på uppgiften att tillvarata de samlade delägarnas intressen.

Över tid, inte minst genom de centrala avtalen, blev organisationens position i förhållande till delägarna starkare. Men detta var inte enbart ett resultat av föreningens strävan efter central kontroll,¹⁹ utan även en konsekvens av delägarnas i flera avseenden tydligt formulerade önskan om riktlinjer för gemensamt agerande i relation till fackföreningarnas framflyttade positioner. Däremot, vilket diskuteras i kapitel sex, försökte SAF, bl.a. i pensionsfrågan, att skapa en enhetlighet bland delägarna av förhandlingsstrategiska skäl. Men de rekommendationer som gavs utgjorde endast riktlinjer för det principiella handläggandet i frågor och inte för den konkreta utformningen i olika enskilda företag. Effekten av rekommendationerna till delägarna kan möjligtvis fungera som en värdemätare av föreningens styrka när det gällde att vidmakthålla ideologiska värden som ett styrmedel i olika utvecklingsfaser. Exempelvis har både Jörgen Westerståhl och Arne Helldén²⁰ med hjälp av studier av föreningens tidskrift "Industria" pekat på den ideologiska hållning i olika samhällsfrågor som skulle delges läsarna. Utan tvekan kan Industria, på samma sätt som LO:s "Fackföreningsrörelsen", karaktäriseras som en ideologisk tidskrift, men om den ger en korrekt bild av den konkreta verksamhet som organisationen bedrev är mer tveksamt.²¹

Komplexiteten efter mellankrigstidens förskjutning av kontrollen över arbetsmarknaden från höger till vänster, från arbetsgivare till fackföreningar är stor. Westerståhl beskriver detta delvis då han redovisar styrkan i de respektive kategorierna, deras inflytande och koppling till politiska organisationer: "Det är därvid tydligt, att åtminstone en faktor, SAF:s relativa obetydlighet som väljargrupp, ger SAF en svagare ställning gentemot dess naturliga politiska bundsförvant, än den Landsorganisationen intager."²² Betydelsen av rösträttsreformen strax efter första världskriget fick allt större politiskt genomslag och en tidigare solid borgerlig politisk front underminerades.²³ För SAF,

som formellt var en politiskt obunden organisation, men som ändå hade starka band till konservativa partier såväl via enskilda personer, som via politiska önskemål, krävdes nya vägar för att föreningen fortsättningsvis skulle kunna upprätthålla ett inflytande i relationen till arbetarrörelsen. Den kommunistiske fackföreningsmannen Carl Bergström beskrev under depressionsåren denna process som en fråga om makt: "Bättre än de reformistiskt styrda fackorganisationerna förstår arbetsköparna att frågan om arbetsvillkor och löner är en maktfråga och ingenting annat."²⁴ Han syftade i citatet på LO:s samförståndssträvanden och bristande förmåga att få del av de rationaliseringsvinster som uppstod under 1920-talet. Sigfrid Hanssons deklARATION under arbetsfredskonferensen 1928 speglar arbetarrörelsens ambitioner tydligt. Hansson ansåg att ett bra exempel på fackföreningsrörelsens samförståndssträvanden var arbetet för kollektivavtal, samt förhandlings- och förlikningsväsendet:

"Fackföreningsfolket önskar betrakta denna konferens som en insats i arbetet med utbyggandet av den grundval, på vilken arbetsavtalens och kollektivavtalens parter frivilligt och utan onödiga ingripanden från lagstiftningsmaktens sida önska göra upp sina mellanhavanden. Det gör sig inga illusioner i fråga om möjligheten att vinna omedelbara och i förhållandet mellan företagarna och arbetarna djupt ingripande praktiska resultat. Men det vågar hoppas, att konferensen skall kunna bidra till att undanröja de fördomar, som hittills, icke minst bland företagarna och deras representanter, försvårat och förhindrat en naturlig utveckling på detta område".²⁵

Det politiska resultatet av denna konferens kan betraktas som en i många avseenden utpräglad klasslagstiftning.²⁶ SAF tilldelades genom lagstiftning ökad kontroll på LO:s bekostnad, samtidigt som båda parter vidhöll att de inte önskade statlig inblandning. Intressant i sammanhanget är att i samband med konferensen arbetade SAF:s direktör Hjalmar von Sydow med att försöka övertyga arbetsgivareföreningens styrelse om vikten av samförstånd,²⁷ d.v.s. samma samförstånd som Sigfrid Hansson sökte. Inom SAF och inom LO var olikheterna i många fall större än likheterna. För SAF:s del handlade det bl.a. om, såsom Hans DeGeer påpekar, att föreningen bestod av företagare vars vardag egentligen innebar att de konkurrerade med varandra.²⁸ För många av dem var det uppenbarligen ett stort steg att utöver inbördes samarbete även gå med på en samförståndslinje med fackföreningsrörelsen.

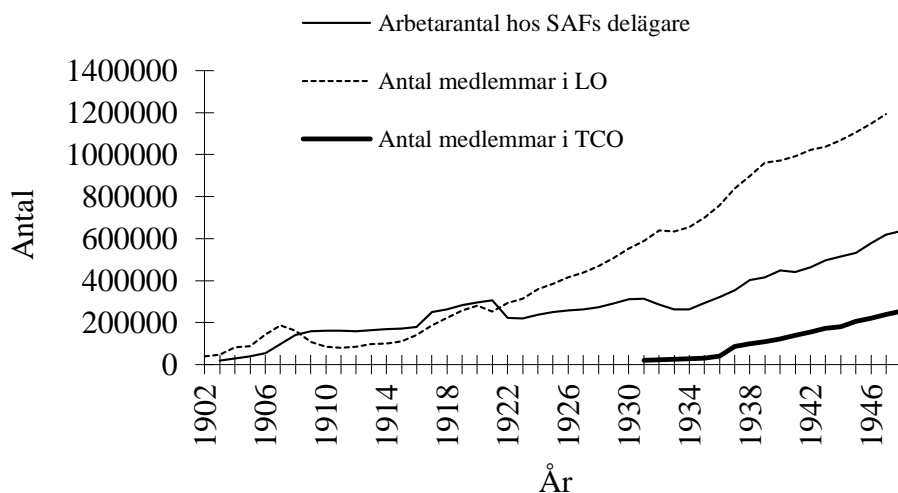
SAF präglades av de större förbunden, främst de som organiserade verkstads- och exportföretagen.²⁹ Medan stadgeändamålet för föreningen utgjorde en restriktion för dess arbete, så innebar föreningens faktiska verksamhet och tillväxt att autonomi för SAF ökade. Statens tilltagande aktivitet och olika marknader, likväl som fackföreningsrörelsens, snabba tillväxt och styrka, innebar att enskilda företagare lokalt fick allt svårare att bibehålla den kontroll över verksamheten som tidigare varit möjlig. De krav som ställdes på omvärldsinformation för att kunna fatta väl grundade beslut blev allt svårare för det enskilda företaget att uppfylla på egen hand. Vidare väcktes allt fler frågor för vilka många arbetsgivare ansåg att en gemensam linje vore att föredra för att hindra en alltför kraftig löne- eller förmånskonkurrens. Det handlade om möjligheterna att upprätthålla positionerna på vad Carter Lyman Goodrich benämner "The Frontier of Control".³⁰ Dessa förändringar medförde att den administrativa kärnan inom arbetsgivarvärelsen fick ett växande inflytande. Denna förändring liknar den Alfred Chandler beskriver gällde för framväxten av tjänstemannastyrda företag.³¹ Samtidigt som tillgången till relevant och komplex information fick större betydelse, är det viktigt att konstatera att detta inte gällde alla slag av problem. I en mängd frågor kom lokala förutsättningar även fortsättningsvis att spela en avgörande roll, vilket pensionsfrågan utgör ett exempel på i flera avseenden.

SAF växte stadigt under perioden vilket kan illustreras på olika sätt.³² Ett mått är antalet arbetare anställda hos delägarna och ett annat det totala ansvarighetsbeloppet för delägarna. Det första kan användas för att jämföra antalet arbetstagare som hade givits pensionsutfästelser. Nedan presenteras två diagram. Det första beskriver det totala antalet arbetare anställda hos SAF:s delägare jämfört med antalet arbetare anslutna till Landsorganisationen (LO) och Tjänstemännens centralorganisation (TCO) medlemmar i enskild tjänst. Det andra visar SAF:s respektive LO:s inre kapitalbildning.

Av diagram 2.1 framgår att antalet arbetare anställda hos SAF:s delägare under perioden mellan storstrejken 1909 och deflationskrisen i början av 1920-talet var större än medlemsantalet inom LO. Perioden har av flertalet författare betecknats som problematisk för fackföreningsrörelsen för dess arbete att återfå medlemmar efter bakslaget i storstrejken.³³ Från inledningen av 1920-talet och fram till undersökningsperiodens slut växte såväl antalet arbetare inom SAF:s domän som inom LO:s. Det ökande avståndet mellan de två beror framförallt på att SAF främst täckte industrinäringarna medan LO täckte hela arbetsmarknaden. TCO:s medlemsantal av anställda inom enskild

Kapitel 2. En plattform

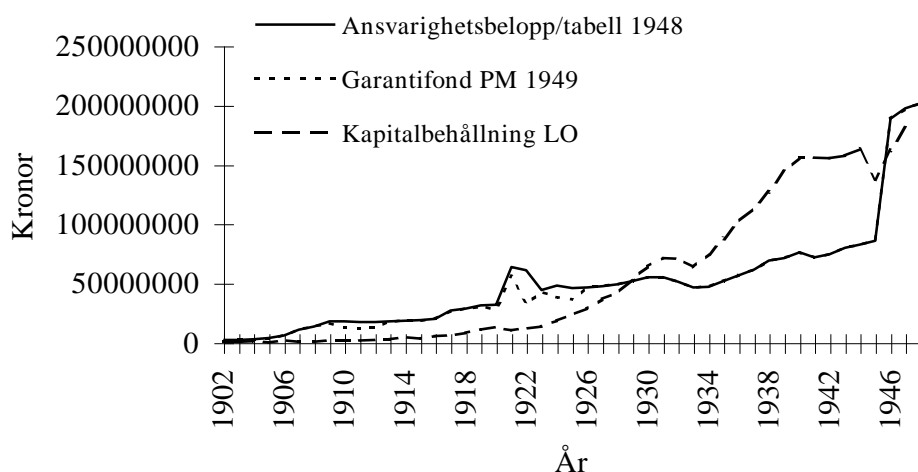
Diagram 2.1 Arbetarantal inom SAF, samt medlemmar inom LO och DACO/TCO 1902 - 1948.³⁴

Källa: SAF:s arkiv PM angående delägarskap i Svenska Arbetsgivareföreningen 1949, och SAF:s arkiv; Tabeller rörande delägarskap sammanställda 1948.

tjänst visar på en tilltagande organisering inom tjänstemannaleden från andra hälften av 1930-talet. Fram till TCO:s bildande 1937 redovisas antalet medlemmar inom De anställdas centralorganisation (DACO) och därefter bägge grupperna sammantagna fram till sammanläggningen 1944. Som påpekats ingick inte antalet tjänstemän i beräkningsunderlaget för avgifter till SAF förrän efter 1948.

Diagram 2.2. Inre kapitaltillgångar hos SAF och LO 1902 - 1948.³⁵

Källa: SAF:s arkiv PM angående delägarskap i Svenska Arbetsgivareföreningen 1949, och SAF:s arkiv Tabeller rörande delägarskap sammanställda 1948.

Diagram 2.2 belyser hur både SAF och LO stärkte sina positioner genom att skapa en stark uppbyggnad av inre fonder. Den ekonomiska styrka som de bägge organisationerna byggde upp under perioden kan efter depressionen liknas vid ett medel för avskräckning. Kostnaderna vid en eventuell konflikt skulle kunna bli mycket stora eftersom bägge parter kunde förväntas vidmakthålla en konflikt under lång tid. Fonderna kan givetvis också tvärtemot ha fungerat som ett incitament för strejker respektive lockouter.

Med få undantag växte SAF:s delägarantal från år till år. 1948 var antalet förbund 40. Föreningens förbundsstruktur förändrades i takt med att industrin utvecklades. Nya branscher växte fram och andra försvann. Många förbund slogs ihop och andra upplöstes helt enkelt i brist på medlemmar. Speciellt tydligt gällde detta inom yrkesförbunden medan branschförbunden var mer stabila. Trenden mot större förbund blev alltmer entydig.

¹ Jönsson Lundmark Birgitta (1976), Pensionsavsättningar från resultatmättnings- och finansieringssynpunkt, BAS 1976:29, Göteborg. Ak.avh. Sid. 7.

² Vid tiden betecknad som "rationell". En ordboksförklaring till rationell är väl planlagd, förståndsmässig, förnuftsенlig, Lagman E m.fl. (1970), *Bergvalls ordlista*, Läromedelsförlagen, Stockholm. Se vidare i kapitel fem.

³ Jönsson Lundmark B (1976), a.a. sid. 23.

⁴ En försäkringslösning kunde därför för många säkert te sig intressant då detta endast kom att gälla utfästelse om att betala premier och inte pensionen i sig, d.v.s. en ren kostnadspost. Flera företag under 1930- och 40-tal valde att lösa pensionsfrågan genom att sluta avtal om att betala en del av arbetstagarens premier till en pensionsförsäkring som var premiebestämd, d.v.s. premien var fastställd och pensionen blev en konsekvens av mängden inbetalda premier och räntan på denna. Systemet gick under benämningen "Höganässystemet" på 1930-talet och "K-systemet" under andra halvan av 1940-talet.

⁵ Ur Nationalencyklopedin, uppslagsord "Arbetsgivare."

⁶ DeGeer H (1994), Bilder av företagaren, i DeGeer H, red. *Skapare, skojare eller skurkar. Företagaren i litteratur, film och konst*, Timbro, Stockholm.

⁷ DeGeer H (1994), a.a. sid. 13.

⁸ DeGeer H (1992), *Arbetsgivarna. SAF i tio decennier*, SAF, Stockholm; DeGeer H (1986), *SAF i förhandlingar. Svenska Arbetsgivareföreningen och dess förhandlingsrelationer till LO och tjänstemannaorganisationerna 1930-1970*, SAF, Stockholm; DeGeer H, (1978) *Rationaliseringsrörelsen i Sverige. Effektivitetssidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*, SNS, Stockholm. Ak.avh.

⁹ Sunesson S (1977), "Onsdagsklubben och klasskampen - från tjugotalets arbetarrörelse i Sandviken", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 11-12, Stockholm.

Lars Berggrens (1991), (*Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*, Lund. Ak.avh.) avhandling är ett exempel bland flera av historiker som lyfter fram arbetsprocessen som det analyserbara, eller med andra ord arbetsprocessen som en katalysator för att tränga in i förutsättningarna för mänskligt agerande. I förhållande till företagare är det dock inte alls lika tydligt att ett sönderdelat perspektiv på arbetsprocessen skulle ge oss ökad förståelse. Framförallt finns det inslag av inkonsekvens vid användandet av denna ansats framförallt att a/ sönderdelningen av

arbetsprocessen är ett drag i industrikapitalismen, men b/ en sönderdelning tycks aldrig kunna påverka perspektiven på företagsledningen. Å ena sidan framställs processen som deterministisk, å den andra fråntas processen sin styrka gentemot företagsledningen. Mats Greiff har dock diskuterat hur tjänstemän alltmer kom att införlivas med den allmänna trenden, men det syns inte kunna ge ett annat svar än att nya arbetsuppgifter sönderdelas. Greiff M, (1992), *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär*. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950, Mendocino, Malmö. Ak.avh.

¹⁰ *Industria* (1962) "SAF 60 år: Föregångare och Förebilder", nr 9 sid. 41-49.

¹¹ SAF representerade i princip enbart industrins arbetsgivare. Köpmännen, bankerna, försäkringsbolagen, rederierna, lantarbetsgivarna, skogsbruket och framförallt stat- och kommuner hade sina egna organisationer, se Sandell S (1949), "Några fakta om arbetsgivareföreningen", i *Tjänstemannarörelsen* nr 4 sid. 77-78, även *Stockholms Dagblad* 29 mars 1908. På SAF:s initiativ bildades 1910 Svenska Arbetsgivarnas Förtroenderåd där flera av ovanstående förbund ingick, *Svenska Dagbladet* 12 september 1912.

¹² Ansvarighetsbeloppet beräknades som en viss summa per arbetstagarare multiplicerat med medeltalet anställda arbetare från föregående år.

¹³ SAF:s arkiv, PM angående delägarskap 1949.

¹⁴ Söderpalm S A (1980), *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken. En historisk studie i samarbetet på svensk arbetsmarknad*, SAF, Stockholm, sid. 17f.

¹⁵ Inofficiellt hade föreningen redan från slutet av 1930-talet handhaft tjänstemannafrågor. Brunius T (1952), "Från Stridsformation till Fredsorgan", i *Fagersta Forum* nr 5, se även *Industria* (1952) nr 8/9 "Tvärsnitt genom ett halvsekel" inför SAF:s 50 årsjubileum. Den tidiga historien finns dels tecknad i *Industria* 1912 nr 25, dels i Hallendorf C (1927), *Svenska Arbetsgivareföreningen 1902-1927*, Norstedts, Stockholm. En nyare historieöversikt har skrivits av De Geer H (1992), a.a.; Se också SAF (1969), *År för år med SAF. En översikt av viktigare händelser och utvecklingskedan inom Svenska Arbetsgivareföreningen och på den svenska arbetsmarknaden under 1900-talet*, SAF, Stockholm.

¹⁶ Kritiken mot den statistik som framställdes genom statistikbyrån som användes av arbetsgivarna i förhandling och ofta i politiska sammanhang var kraftig från vissa håll. Att lägga siffrorna tillräta var snarare regel än undantag. Carl Bergström (1931), *Sydows testamente*, A/B Politikens tryckeri, Stockholm, pekar på att arbetsgivarnas (SAF) krav på lönesänkningar under 1930-talets inledande depressionsår byggde på vilseledande statistik om reallönenivåerna och arbetsintensiteten.

¹⁷ Brunius T (1952), a.a. För en beskrivande diskussion kring Saltsjöbadsuppställningen med för- och efterspel, se Casparsson R (1966), *Saltsjöbadsavtalet i historisk belysning*, Tiden, Stockholm.

¹⁸ P.M. angående delägarskap i Svenska Arbetsgivareföreningen 1949.

¹⁹ Diskussion kring föreningens position diskuteras i bl.a. DeGeer H (1986), a.a. och i samma serie Jerneck M (1986), *SAF:s framtidssyn: Förutsägelser, målsättningar och dilemman*, SAF, Stockholm.

²⁰ Westerståhl J (1943), "Några drag ur Arbetsgivareföreningens ideologi I och II", i *Fackföreningsrörelsen*, sid. 197-204 och 228-236. Helldén A (1994), *Social Arrogans. Också ett kulturarv*, Carlssons, Stockholm.

²¹ Industrias redaktör Axel Brunius menade i en artikel 1909 (*Industria* 1909 nr 26) att *Industria* var en ojävig och saklig framställare av arbetsgivareföreningens ståndpunkter och handlande, vilket inte dagspressen klarade av.

²² Westerståhl J (1943), a.a. sid. 234.

²³ Se exempelvis Söderpalm S A (1980), a.a. sid. 9.

²⁴ Bergström C (1931), a.a. sid. 16.

²⁵ Hansson S (1928), "Arbetsgemenskap och samförstånd", Inledningsanförande vid den av regeringen anordnade konferensen mellan företagare och arbetare rörande ny arbetsavtalslagstiftning, i *Tiden* nr. 6 1928, Stockholm. sid. 324.

²⁶ Se t.ex. Casparsson R (1948), *LO under fem årtionden*, andra delen, Tiden, Stockholm. sid. 123ff.

²⁷ Brunius T (1952), a.a. sid. 8.

²⁸ DeGeer H (1992), a.a., se också De Geer H (1994), a.a.

²⁹ Detta blev allt tydligare i samband med stadgerevisionen 1928 vilken gav de större förbunden ett betydligt större inflytande. Se t.ex. Söderpalm S A (1980), a.a.

³⁰ Goodrich C L (1921), *The Frontier of Control. A Study in British Workshop Politics*, Harcourt, Brace and Company, New York, Ak.avh.

³¹ Chandler A, (1962), *Strategy and Structure - Chapters in the history of the Industrial Enterprise*, MIT press, Cambridge, MA. En liknande tendens fanns inom LO. Hos LO konfirmerades detta genom stadgeändringar 1941 som bekräftade landssekreterariatets ökade inflytande. Denna process inom LO uppskattades från arbetsgivarhåll. Se Söderpalm S A (1980), a.a. sid. 17f.

³² I Harrysson L (1999b), *Svenska Arbetsgivareföreningen och pensionsfrågan fram till 1948*, stencil Socialhögskolan 991001, finns en mer omfattande redogörelse.

³³ Se Åmark K (1986), *Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940*, Arkiv, Lund. Se också Casparsson R (1947), *LO under fem årtionden*, första delen, Tiden, Stockholm, sid. 390ff.

³⁴ Jfr Söderpalm S A (1980), (a.a. sid. 34 samt i not 10) som tydliggör den snabba tillväxten inom SAF från 1930-talets slut och framåt.

³⁵ Serien för Ansvarighetsbelopp och Garantifond överensstämmer helt för perioderna 1903-1908 och 1926-1948. Skillnaden under mellanperioden är oklar, men det är rimligt att tänka sig de lägre beloppen (garantifonden) som korrekta till följd av sjunkande antal företag under vissa år.

3

Grunddrag i forskning om privat tjänstepensionering

Forskningen inom området tjänstepensioner är omfattande men ändå begränsad i många avseenden. Mycket men påfallande likartad forskning har producerats, tyvärr med små variationer. Det märkliga med svensk välfärdsforskning som behandlar utvecklingen under 1900-talet, är bristen på perspektiv med inriktning på arbetsgivares socialpolitiska insatser. Nedanstående översikt har ambitionen att beskriva forskningsrön inom ett antal centrala områden för privat tjänstepensionering.

Internationellt finns en mängd översikter av pensionsområdet tillgängliga, men få diskuterar privata pensioner och än färre med ett historiskt perspektiv. Zvi Bodie, Olivia S Mitchell och John A Turner har i en omfattande antologi beskrivit arbetsgivarpensioner i ett flertal länder, bl.a. Japan, Storbritannien och Tyskland, teoretiskt och empiriskt. Studien tar sin utgångspunkt i frågan hur problemet med åldrande befolkningar skall bemötas i tjänstepensionssystemen.¹ John A Turner och Noriyasu Watanabe² konstaterar, i en jämförande analys, att privata pensionssystem successivt ökar i nio industriländer, bl.a. Sverige. De utför ingen historisk översikt men deras studie är en kritiskt granskande hjälpreda för dem som vill få centrala frågor kring pensionering belysta. De behandlar frågor som vem som bär finansiella risker, vilken betydelse arbetsmarknadens funktionssätt har, hur skatter påverkar utformningen av olika lösningar, hur offentliga och privata system förhåller sig till varandra. En slutsats är att kulturella skillnader i attityd till sparande, arbete och pensionering leder till att en och samma pensionslösning har varierande inverkan på företags och arbetstagares sätt att agera i olika länder. Däremot, hävdar författarna, reagerar företag och arbetstagare oberoende av hemvist på de incitamentsstrukturer som finns inbyggda i ett tjänstepensionssystem.³ Till skillnad från svensk forskning är det internationellt vanligare att relationen mellan olika pensionssystem diskuteras.⁴ Teresa Ghilarducci utför i "Labors Capital"⁵ en intressant analys av hur det arbetsmarknadsbaserade pensionssystemet i USA utvecklades, både i

relation till vilka som berördes av systemet, och till relationen mellan privata pensioner och det offentliga 'Social Security'. Ghilarducci anlägger ett institutionellt perspektiv där motiven till pensions-systemens framväxt sägs vara flera, motsägelsefulla, samstämmiga, men också, vilket kanske är viktigast, föränderliga över tid. "I ett institutionellt perspektiv ingår pensioner i en evolutionär process där strukturer vars funktion upphört identifieras. Vem som är vinnare och förlorare i ett pensionssystem kan förändras över tid."⁶ Hur ska då relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare betraktas? Det institutionella perspektivet framhäver, anser Ghilarducci, de olika motiv som präglades av paternalistiska förhållanden, av industriell feodalism. Det institutionella perspektivet består därför av mer än summan av neoklassisk och marxistisk samhällsanalys.

"Tesen om industriell feodalism innefattar den neoklassiska modellens insikt att arbetsgivare behöver kostnadsflexibilitet och möjlighet att variera sammansättningen i arbetskraften i takt med teknik- och arbetsmarknadsförändringar. Men flexibilitet uppfattas något annorlunda inom ramen för tesen om industriell feodalism. Till skillnad från arbetsgivare som de utmålas i den marxistiska modellen berörs en feodal arbetsgivare av frågan om att "avskeda den gamle trotjänaren" och avstår från att sända denne till fattigvården. Till skillnad från den neoklassiske arbetsgivaren är denna typ av övervägande inte endast en fråga om att anta och avskeda, utan om moralisk auktoritet i lokalsamhället."⁷

Emily Andrews visar detta tydligt i sin studie över hur mindre amerikanska arbetsgivare agerat i tjänstepensionsfrågan. Tanken på de anställdas välmående, deras egen pensionering samt hänsyn till existerande beskattningsregler låg till grund för att lösa frågan. Brist på resurser (för små vinster) och att många ansåg att anställda hellre önskade högre löner var viktiga faktorer för att pensionsfrågan inte löstes.⁸ De av Andrews redovisade faktorerna från modern tid framhävdades i större eller mindre grad även av svenska företagare historiskt. Trots att det är uppenbart att faktorer av olika karaktär gör sig gällande i pensionsfrågan blir Andrews sammanfattning att arbetsgivare primärt gör pensionsutfästelser av affärsmässiga skäl, t.ex. för att kunna behålla värdefull arbetskraft och för att kunna reglera arbetskraften genom att pensionera anställda som uppnår pensionsålder.⁹ Genom att ensidigt använda förklaringar som lyfter fram strategiskt affärsmässiga beslut förlorar hon den dimension som gör pensionsfrågan så svår att beskriva heltäckande, den långa tidsperioden mellan beslut och utfall, samt hur tidigare åtaganden på ett påtagligt sätt inverkar på det kommande handlingsutrymmet.

Privata pensionsförsäkringar blev under 1930- och 40-talen en allt viktigare marknad för svenska försäkringsbolag även om omfattningen inledningsvis var mer potentiell än faktisk.¹⁰ Tomas Fürth visar att "myndighetstraditionen" i svensk pensionsutveckling hade ett stort inflytande.¹¹ De offentliga systemens expansion blockerade en snabb utveckling av de privata. Joakim Palme och Kari Salminen hävdar att arbetarrörelsens ökande styrka bidrog till denna utveckling.¹² Teresa Ghilarducci visar att amerikanska erfarenheter av de privata systemens utveckling på arbetsmarknaden, tvärt emot i Sverige, hindrat framväxten av offentliga system. Staffan Marklunds¹³ och Rune Åbergs¹⁴ påpekande om existerande strukturers uppenbara restriktioner för förändringar är således högst relevant. Dessa exempel på begränsningar i beslutskapaciteten hos enskilda arbetsgivare, gäller även Emily Andrews förklaringsmodell.

Sverige införde, jämfört med andra västeuropeiska länder, socialförsäkringar relativt sent, men införandet av en allmän pensionsförsäkringsreform 1913 blev avgörande för att de privata systemen sågs som komplement för befolkningsflertalet. Detta påstående bör dock betraktas med viss försiktighet. Det är utan tvekan uppenbart att många gruppers ålderdomsförsörjning dominerades av andra pensionsformer än de offentliga ända fram till mitten av 1930-talet, och för tjänstemannagrupperna mycket längre än så. 1935, samtidigt som USA introducerade "The Social Security Act", ändrades principerna för folkpensioneringen i Sverige från försäkrings- till försörjningssystem. Pensionsreformerna hade likheter i form av inkomstprövning och förhållningssätt till existerande former av tjänstepensionering, men en uppenbar skillnad var att den svenska reformen genomfördes för att den pensionerade befolkningen skulle uppnå skälig levnadsnivå, medan den amerikanska förväntades nå en befolkningsgrupp helt utan försörjning.

Teresa Ghilarducci identifierar två centrala frågor. Vem skall ansvara för att äldre blir försörjda efter pensioneringen: staten eller arbetsmarknaden? Vem skall bli behörig att få pension? Bo Rothstein har ställt frågan om vad staten kan och bör göra. Han har beträffande socialpolitiska problem utgått ifrån en distinktion mellan huvudmannaskap, finansiering och produktion.¹⁵ Dessa tre områden rör sig i första hand kring Ghilarduccis första fråga. Hennes andra fråga diskuteras av Rothstein, liksom av Ghilarducci, inom ramen för olika moral- och rättvisekriterier. Givetvis betingar svaret på den ena frågan även den andra liksom att tidigare ställningstaganden och fattade beslut förstärker denna ömsesidighet.

Forskning kring privat tjänstepensionering i Sverige under den tidsperiod jag behandlar är begränsad. Ett exempel på en fördjupning i en väl avgränsad historisk detaljstudie är dock Gunvall Grips avhandling om svensk försäkringspolitik,¹⁶ som påvisar det allt tydligare samarbetet mellan försäkringsbranschen och statens försäkringsinspektion. Grips diskussion pekar på att tjänstepensionsfrågans historiska formering grundas i en fråga om avtal mellan arbetsmarknadens parter och inom ramen för en väl definierad grupp aktörer, men också att pensionsfrågan införlivades i den offentliga debatten som en konsekvens av en politisk övertygelse om att marknadens förmåga var otillräcklig för att kunna fylla de sociala behov som identifierades beträffande ålderdomsförsörjningen. Grip diskuterar utförligt försäkringsbranschens ambitioner för pensionssektorn, men också försäkringsbolagens möte med en inspektör, O.A. Åkesson, som hade "egna" planer. I relation till hur Björn Molin¹⁷ framställer Åkesson i rollen som ordförande i olika kommittéer och generaldirektör i försäkringsinspektionen, blir han i Grips studie en betydligt mer central och aktiv aktör inom tjänstepensioneringens framväxt. Även inom detta slag av studier är ett komparativt perspektiv viktigt för att kunna framhålla aspekter som är mer eller mindre svårfångade utan externa referenspunkter.

Hugh Heclo visar i sitt arbete om pensionspolitikens framväxt i Sverige och Storbritannien att möjligheterna för partiideologin att få genomslag, trots regeringsinnehav eller starka påtryckningsgrupper, var kraftigt kringskurna av tidigare lagstiftning.¹⁸ Rådande strukturer begränsade effektivt det socialpolitiska reformarbetets handlingsutrymme.¹⁹ Genom att undersöka bakgrunden till Svenska Arbetsgivareföreningens ställningstaganden ger Sven Anders Söderpalm mängden av olika perspektiv ytterligare en dimension. Han visar i sin studie över de organiserade arbetsgivarnas syn på pensionsfrågan att de var allt annat än enhetliga. Två av hans iakttagelser är av särskilt intresse för min studie. Bland SAF:s delägare på 1950-talet var det stora flertalet anställda arbetare och tjänstemän på ett eller annat sätt försäkrade en tjänstepension samtidigt som flertalet delägare inte utgav någon pension. Denna paradox beror på att de flesta stora företag utgav pensioner, medan de små inte gjorde det. Samtidigt uppvisade olika branschförbund stora olikheter både i fråga om ställningstaganden till och graden av utvecklade pensionsanordningar.²⁰ Det blev därför svårt att bedriva en enhetlig arbetsgivarlinje som kunde sammanjämka inte bara olika branschens önskemål och möjligheter, utan även en gammal och en ny syn på relationer mellan företag och anställda. Pensionsfrågan utanför de generella systemen framförs

inte sällan i forskning som en del i ett lönepolitiskt sammanhang. Peter Swenson argumenterar för att den inre solidariteten bland arbetsgivarna för att hålla lönerna i schack var det avgörande skälet till föreningens agerande i en mängd andra frågor, däribland tjänstepensioneringen.²¹

Åke Elmér och Björn Molin gör i sina avhandlingar olika former av sammanfattningar. Elmér presenterar en översikt baserad på offentliga utredningar av olika pensionsformer fram till år 1960. Molins framställning kretsar kring den politiska diskursen och systemutformningen blir då av sekundärt intresse.²² På samma sätt ger Staffan Marklund en kortfattad översikt, men då främst i syfte att beskriva de privata systemen som motkraft i förändringsprocessen av pensioneringssystemen i allmänhet. Han hävdar att pensionskasserörelsen i Sverige var en kraftig motståndare till offentligt reglerade och obligatoriska system.²³ Han refererar då till Thomas Fürths²⁴ studie om myndighetstraditioner. Den senare behandlar dock i första hand sjuk-kassorna vars organisation var betydligt mer homogen och starkare än pensionskassornas. Pensionskassornas gemensamma organisering minskade därtill i betydelse genom att t.ex. Svenska Personal-Pensionskassan ombildades till försäkringsförening 1929 och genom att en betydande aktör inom rörelsen, de enskilda järnvägarna, förstatligades i början av 1940-talet.²⁵

Staffan Marklund använder en strukturell utgångspunkt i sin analys av förändringarna i relationen mellan socialförsäkring, stat och sociala klasser. Reproduktionsbegreppet bildar basen och utgör en förståelse-ram till varför olika socialförsäkringsformers framväxt fick mer eller mindre stöd av olika intressegrupper. Motsättningarna, hävdar Marklund, kan i vissa fall tydligt sammankopplas med klasstillhörighet, medan det i andra fall till synes pågår interna klasskonflikter. Ett exempel på klassfrågan är att arbetarklassen eftersträvade ålderdoms- och arbetslöshetsförsäkring, medan borgerligheten stödde barnbidrag och sjukförsäkring.²⁶ Exempel på interna konflikter kan vara företagens benägenhet eller obenägenhet att släppa kontrollen över tjänstepensionskapitalet. Marklund exemplifierar med arbetarrörelsens splittring i frågan om organiseringen av pensionssystemet. Frågan var om det skulle utformas som ett pensionskassesystem eller som en allmän socialförsäkring.²⁷ Hans slutsatser om socialförsäkringarnas roll kretsar kring upprätthållandet av reproduktionsvillkoren för ett långsiktigt utbud av arbetskraft. Innebörden var en anpassning till produktionens krav. Denna tendens förstärks av den uppdelning av produktions- och reproduktionssfär som skedde genom statens allt

större ansvarstagande för reproduktionen. En mycket viktig aspekt som Marklund framhäver är att "bestämningen av socialförsäkringarna inte kan utgå från att de politiskt och socialt har entydiga innebörder, utan att karaktären måste avgöras i analysen av den konkreta verkligheten."²⁸

Att välja en utgångspunkt i ett specifikt begrepp framstår för mig därför som ett vågspel. Hur skall jag kunna avgöra huruvida det är mina 'reproduktionsglasögons' bild av verkligheten eller verkligheten som växer fram. Risken att falla i en deterministisk fälla är överhängande. Marklund utför sin balansakt med stor försiktighet. Även Anders Berges studie om socialförsäkringarnas framväxt 1901-1935 grundar sig i ett begreppsantagande, att statens ambitioner med socialpolitiken förutom ekonomiskt stöd tydligt kan kopplas till en uppfostringsnorm.²⁹ Valet av en disciplineringsansats ger upphov till flera svårigheter. Den viktigaste är att statens mål och ambitioner i detta perspektiv troligen blir alltför rationellt på lång sikt. Pensionssystemens historia utgör ett bra exempel på hur svårt det varit för politiker och experter att förutse industrialismens snabba förändringar. Berge gör ett misstag då han slår samman alla försörjningssystem under rubriken socialförsäkring. Genom detta misstag förbiser han två parallella och olika utvecklingsskeenden inom socialpolitiken, fattigvården och socialförsäkringen. Att välja fattigvårdens uppfostringsnorm som analysinstrument för bäge förstärker problemet.³⁰

Titeln på Gunvall Grips avhandling "Vill du frihet eller tvång?" kan tjänstgöra som en övergång till ett urval undersökningar vilka diskuterar mötet och/eller kopplingen mellan offentliga och privata pensionslösningar. Folke Schmidts rättsvetenskapliga studie från år 1973 "Allmänna och privata pensioner - mål och medel"³¹ tar sin utgångspunkt i uppfattningen att pensionssystemens olika regelverk borde vara samstämmiga. Genom att skildra olika pensionssystem utifrån pensionens a/ nivå, b/ finansiering, c/ säkerställande, d/ inflationsskydd, och e/ koppling till den enskilde, klarlägger han flera olika beröringspunkter mellan privat och offentligt organiserade pensionssystem.³² Varje del uppvisade olika problembilder för offentliga och privata system. De offentliga arrangemangen omgärdades tydligt av förändrade politiska ambitioner. De privata var involverade i motstridiga uppfattningar mellan arbetstagare och arbetsgivare i så gott som varje delmoment. Schmidts övergripande reflektion, vilken täcker en stor del av pensionsdiskussionernas kärna, sammanfattas i en fråga: "Vem är skyldig att svara för försörjningen av de gamla och de invaliderade?".³³ Denna fråga utgör enligt min mening pensionsproblema-

tikens moraliska kärna. Uppkomsten och bibehållandet av flera olika pensionssystem understryker tydligt bristen på en samstämmig bild i ansvarsfrågan, samt den grundläggande motsättningen mellan frihet och tvång.³⁴

En undersökning av Olli Kangas och Joakim Palme jämför relationen mellan privata och offentliga pensioner i de skandinaviska länderna. Deras resultat visar att blandningen av olika system är stor, men samtidigt att om folkpensionerna diskuteras är överensstämmelsen mellan länderna mycket stor och en "skandinavisk modell" kan skönjas. Skillnaderna framhävs när tilläggs pensioner av olika slag beaktas. Dessa skillnader förklaras utifrån nationsspecifika historiska sediment vars innehåll i stor utsträckning överensstämmer med Palmes och Salminens resultat i sina respektive avhandlingar. Den organiserade arbetarrörelsens har haft en avgörande betydelse för välfärdens utformning i Sverige.³⁵ I en studie för ESO (Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi) diskuterar Per Gunnar Edebalk och Eskil Wadensjö avtalsförsäkringar på arbetsmarknaden bl.a. beträffande pensioner.³⁶ Även om studien huvudsakligen har en historisk och beskrivande karaktär ställer de viktiga frågor om vilka effekter olika system har för olika ekonomiska beteenden. Framför allt belyser de incitamenten att spara samt fördelningsaspekter inom samhälls-ekonomi och dessas relation till de offentliga systemen. Det intressanta med denna undersökning är inte i första hand resultaten, utan intresset kring konsekvenser av olika system. Till skillnad från Schmidt och Kangas/Palme blir historien för Edebalk och Wadensjö ett medel för att, tillsammans med ekonomisk teori, försöka förutse och förorda ett socialpolitiskt förhållningssätt snarare än de förras försök att förstå systemen.

1 Bodie Z, Mitchell O S & Turner J A (1996), *Securing Employer-Based Pensions. An International Perspective*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia US. Se även i kapitel sju.

2 Turner J A & Watanabe N (1995), *Private Pension Policies in Industrialized Countries. A Comparative analysis*, W E Upjohn Institute for Employment Research, Kalamazoo Mich. US. Se även Rein M & Wadensjö E (1997), "The Emerging Role of Enterprise in Social Policy", i samma författare ed. *Enterprise and the Welfare State*, Edward Elgar, Cheltenham UK; och Esping-Andersen G (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge UK. Främst kapitel fyra "State and Market in the Formation of Pension Regimes".

³ Turner J A & Watanabe N (1995), a.a. sid. 145.

⁴ Ett skäl är givetvis att det svenska pensionssystemet tydligare än i andra länder baseras på ett utbyggt offentligt system vari de flesta medborgarna får sin försörjning efter pensioneringen. Men under senare år har intresset ökat även i Sverige.

⁵ Ghilarducci T (1992), *Labor's capital. The economics and politics of private pensions*, The MIT Press, London.

-
- ⁶ Ghilarducci T (1992), a.a. sid. 5. (min översättning) Jmf även här diskussionen om kontinuitet i Ljunggren S B, (1992), *Folkhemskapitalismen: Högerns programutveckling under efterkrigstiden*, Tiden, Stockholm. Ak.avh.
- ⁷ Ghilarducci T (1992), a.a. s 6-7. (min översättning)
- ⁸ Andrews E S (1989), *Pension Policy and Small Employers: At What Price Coverage?*, EBRI, Washington. s. xxi.
- ⁹ Andrews E S (1989), a.a. s. xxvii.
- ¹⁰ Grip G (1987), *Vill du frihet eller tvång. Svensk försäkringspolitik 1935-45*, ACTA Uppsalensis, Uppsala. Ak.avh.
- ¹¹ Fürth T (1980), *Folk rörelse- eller myndighetstradition, organisationssyn och teknisk kval i socialförsäkringens historia*, Arbetslivscentrum rapport 1980:30, Stockholm.
- ¹² Kangas O & Palme J (1989), *Public and Private Pensions: The Scandinavian Countries in a Comparative Perspective*, Institutet för Social Forskning, Meddelande nr 3, Stockholm;
- Kangas O & Palme J (1996), "The Development of Occupational Pensions in Finland and Sweden: Class Politics and Institutional Feedbacks", in Shalev M, red, *The Privatization of Social Policy? Occupational Welfare and the Welfare State in America, Scandinavia and Japan*, Macmillan, London; Salminen K, (1993), *Pension Schemes in the Making. A Comparative Study of the Scandinavian Countries*, The Central Pension Security Institute, Studies 1993:2, Helsingfors. Ak.avh. Sid. 48-49.
- ¹³ Marklund S (1982), *Klass, stat och socialpolitik. En jämförande studie av socialförsäkringarnas utveckling i några västliga länder 1930-1975*, Arkiv, Lund. Ak. avh.
- ¹⁴ Åberg R, (1989), "Marknadsekonomin samhälle och dess motkrafter", i Misgeld m.fl. *Socialdemokratins samhälle 100 år*, Tiden, Stockholm. Även Hecló H, (1974), *Modern Social Politics in Britain and Sweden. From Relief to Income Maintenance*, London, för ett sådant resonemang.
- ¹⁵ Rothstein B, (1993), *Vad bör staten göra. Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik*, SNS, Stockholm. Jmf bl.a. Salminen K (1993), a.a.
- ¹⁶ Grip G (1987), a.a.
- ¹⁷ Molin B (1965), *Tjänstepensionsfrågan. En studie i svensk partipolitik*, Scandinavian University Books, Göteborg. Ak.avh.
- ¹⁸ Hecló H (1974), a.a.
- ¹⁹ Detta hävdas starkt även av t.ex. P G Edebalk (1996), *Välfärdsstaten träder fram. Svensk socialförsäkring 1884-1955*, Arkiv, Lund. s 15.
- ²⁰ Söderpalm S A (1980), *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitikerna. En historisk studie i samarbetet på svensk arbetsmarknad*, SAF, Stockholm. Sid. 78ff; Kjellström A (1987), *Normbildning och konfliktlösning*, SAF, Stockholm, presenterar SAF inifrån och ger därigenom föreningens arbete ett ansikte. Främst gäller detta inför tjänstepensionsdebatten på 1950-talet. Se kapitel sex för en fördjupad diskussion.
- ²¹ Swenson P (kommande), *Labor Markets and Welfare States: Employers in the Making of the American and Swedish Systems*, Department of Political Science, Northwestern University, US. Han ansluter sig därmed till Peter Baldwins betraktelsesätt av välfärdens utveckling som en fråga om riskgrupper och inbördes solidaritet. Se Baldwin P (1990), *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*, CUP, Cambridge. Kapitel 1.
- ²² Elmér Å (1960), *Folkpensioneringen i Sverige*, Gleerups, Lund. Ak.avh.; Molin B (1965), a.a.
- ²³ Marklund S (1982), a.a. sid. 52-53.
- ²⁴ Fürth T (1980), a.a.
- ²⁵ Se t.ex. Sewerin W (1945), *Understödsföreningarnas Riksförbund 1935-1944*, Stockholm. I denna skrift framgår hur förvånansvärt få pensionskassor av betydelse som egentligen fanns. De flesta av medlemmarna i föreningen var begravningskassor eller livförsäkringsföreningar. Se även Tegendal E (1935), "Understödsföreningarna efter

omorganisationen av sjukkasseväsendet", *Svensk Sjukkassetidning* nr 10 1935. Anförande hållet inför bildandet av ovanstående förening.

²⁶ Marklund S (1982), a.a. sid. 16.

²⁷ Marklund S (1982), a.a. sid. 52ff.

²⁸ Marklund S (1982), a.a. sid. 18. Intressanta aspekter presenteras av Olofsson G, (1993), "Det svenska pensionssystemet 1913-1993: historia, struktur och konflikter", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 58-59, Lund. Se också von Nordheim Nielsen F (1986), "Occupational Pensions in Northern Europe", *Working Paper No. 1*, University of Copenhagen, Dept of Sociology.

²⁹ Berge A (1995), *Medborgarrätt och egenansvar. De sociala försäkringarna i Sverige 1901-1935*, Arkiv, Lund.

³⁰ Se t.ex. Edebalk P G (1996), *Välfärdsstaten träder fram. Svensk socialförsäkring 1884-1955*, Arkiv, Lund. Speciellt kapitel 4. Även Lundquist L (1997), *Fattigvårdsfolket. Ett nätverk i den sociala frågan 1900-1920*, Lund University Press, Lund, sid. 206ff.

³¹ Schmidt F (1974), *Allmänna och privata pensioner. Mål och medel*, Norstedts, Stockholm.

³² Han gör följande indelning: Allmän folkpension, allmän tilläggspension, statliga tjänstepensioner, och privata tjänstepensioner.

³³ Schmidt F (1973), a.a. sid. 188. Jämför refererad diskussion utifrån Teresa Ghilarducci.

³⁴ Ett exempel på en liknande situation beskrivs av Gomard B, (1968), *Privat pension og social försikring. Koordination og gensidig påvirkning*, Köpenhamn. Birgitta Jönsson Lundmark (1976), *Pensionsavsättningar från resultatmätning och finansieringssynpunkt*, BAS 1976:29, Göteborg. Ak.avh. gör i sin korta historiska översikt en bedömning av hur lagstiftningens utveckling och tolkning påverkat och påverkats av företagens sätt att redovisa sina tjänstepensionsavsättningar.

³⁵ Kangas O & Palme J (1989) och (1996) a.a.; Palme J, (1990), *Pension Rights in Welfare Capitalism. The Development of Old-Age Pensions in 18 OECD Countries 1930 to 1985*, SOFI, Stockholm. Ak.avh; Se även Salminen K (1993), a.a. och Esping-Andersen G (1990), a.a.

³⁶ Edebalk P G & Wadensjö E, (1989), *Arbetsmarknadsförsäkringar*, ESO Ds 1989:68, Stockholm.

4

Översikt av tjänstepensionering inom industrisektorn 1900 – 1948

Genom min begränsning till tjänstepensioner, relaterade till en anställning i enskild tjänst, görs en avgränsning till allmänna pensionssystem. Dessutom exkluderas individuella kapital- och livränteförsäkringar även om dessas betydelse för pensionerings- och ålderdomsförsörjning fick en växande betydelse under tidsperioden. Trots denna avgränsning innebär en sammanfattning av industrins tjänstepensionering under första halvan av 1900-talet ett antal svårigheter. Framför allt gäller det bristen på sammanhängande statistik, men även hur förändringarna under perioden ska tolkas. Företag förändrades såväl i antal som storlek och inriktning och arbetsgivarnas beroende av omvärlden, ekonomiskt och politiskt, socialt och kulturellt, var betydande. Förutsättningarna för ett nystartat företag att åta sig pensionskostnader skiljde sig avsevärt från äldre företag med befintliga sociala omkostnader vilka kunde bytas ut mot växande pensionskostnader (se vidare kapitel sju, diagram 7.4). Det var inte heller så att s.k. trotjänarpensioner enbart ska ses i ljuset av kopplingen mellan arbetsgivarens kontroll och lojala anställda. Den ska säkerligen även ses mot bakgrund av de olika former av lösningar som "normalt" rådde vid skilda tidpunkter, i det kulturellt tidstypiska sammanhanget.

Det som ansågs som modernt och ändamålsenligt för bägge parter 1900, betraktades med skepsis trettiofem år senare. Det är därför inte rimligt att 1900 års lösningar betraktas och värderas med 1930- eller 1950-talens referensram. Det ökande antalet arbetsgivare som betalade pensioner direkt från företaget kom, under andra halvan av tidsperioden, att betraktas som ogina och bakåtsträvare, trots att de tidigt hade löst pensioneringsfrågan för sina anställda. Möjligtvis var de 'i otakt med tiden' som en motpol till den av historikern Lars Olsson träffande beskrivningen av arbetsprocessen under samma tidsperiod, som gick "i takt med tiden".¹ Många av dessa företag fanns bland de resursstarka arbetsgivare som anslöt sig till Svenska Personal- och Pensionskassan (SPP) trots att detta medförde betydligt större

ekonomiska åtagande än de interna pensionssystemen.² Bakgrunden står främst att finna i de relationer som konfigurerades mellan de inblandade parterna samt i de trögrörliga och värdeladdade kategorier som fast arbetarstam visavi tillfällighetsanställda och tjänstemän visavi arbetare, som existerade i pensionsfrågan. Svårigheterna att ge en heltäckande beskrivning av utvecklingen är avsevärda och uppenbara inom ramen för en avhandling.

Nedanstående statistiska presentation avser att beskriva tjänstepensionering inom industrisektorn. Omfattningen av pensioneringen kan mätas på olika sätt. Ett sätt är att beräkna antalet pensionärer med arbetsgivarpension.³ Ett annat är att redovisa antalet arbetstagare som givits uttalade pensionsutfästelser.⁴ Ett tredje är att uppskatta antalet arbetstagare som uppfattade sig kunna påräkna pension eller understöd vid arbetsoförmåga eller ålderdom.⁵ Jag har funnit, mot bakgrund av mitt syfte, att det mest relevanta är att mäta hur många företag som påtog sig att ge understöd eller pensioner till sina arbetstagare. Vidare skall jag belysa under vilka former de utgavs, snarare än att beräkna det specifika antalet arbetstagare som åtnjöt denna förmån. Ur socialpolitisk synvinkel är det av stor betydelse att få kunskap om hur många individer som åtnjöt åldersdomsförsörjning. Det är därför liktydigt intressant att få kunskap om det var vanligare att det var stora företag med många anställda som utfäste pensioner än små företag.⁶ Tillgänglig statistik möjliggör tyvärr inte användning av en enhetlig framställning.⁷ Främst därför att tillgängliga data är heterogent insamlade, men även beträffande vad de faktiskt beskriver. Varje framställning ger i princip mer eller mindre oklara och svårtolkade statistiska data. Ett genomgående drag är däremot att de som sammanställt respektive statistik varit noga med att påpeka dess brister. Min egen framställning vilar på data hämtade i första hand från de fåtaliga bearbetningar som finns tillgängliga. Därutöver använder jag offentliga utredningar som i större eller mindre omfattning redovisat offentlig statistik, samt två större undersökningar utförda på initiativ av Svenska Arbetsgivareföreningen (se bilaga A för en sammanfattning).

Något förvånande är att de stora utredningar som berörde allmän pensionering och som genomfördes under tidsperioden, i princip lämnade frågan om frivillig tjänstepensionering statistiskt obelysta.⁸ Men i dessa fall spelade givetvis bristen på systematiserade källor en avgörande roll. Ett alltför invecklat insamlingsarbete kunde säkerligen inte motiveras inom ramen för respektive utrednings direktiv.⁹ Min sammanställning är därför ett försök att sammanfoga data från olika källor. De källor som jag utnyttjat, med olika syften för insamlingen,

och olika slag av statistik, skapar givetvis problem vid sammanställningar som denna. En väsentlig svårighet är att entydigt kunna belysa industriföretagen på grund av utredningarnas skiftande indelningar. Min bedömning är, trots allt, att begränsningarna inte på något avgörande sätt ger en missvisande bild av tendenserna i industrins tjänstepensionsutveckling under första halvan av 1900-talet. Startpunkten 1900 är relativt godtycklig och beskrivs med hjälp av statistik som finns tillgänglig för decennierna dessförinnan. Slutåret 1948 har valts med hänsyn till att 1946 års beslut om folkpensionering då trädde ikraft. 1947 års pensionsutrednings betänkande från 1950 och dess betydelse som avstamp för tjänstepensionsdebatten på 1950-talet fångar det ökade intresset för en utbredd tjänstepensionering.

Min presentation sker dels utifrån tre tidsperioder; kring sekelskiftet, perioden fram till 2:a världskriget, och slutligen åren fram till 1948. En andra indelningsgrund är fem olika former för tjänstepensionering (jfr. figur 2.2 i kapitel två). En åtskillnad görs mellan kroppsarbetare och tjänstemän om det är möjligt. Grunden till den indelning som används härrör huvudsakligen från undersökningar utförda under 1930-talet. De passar därför inte helt väl för de tidiga delarna av perioden. Men eftersom omfattningen av vissa av dessa former för tjänstepensionering blev kända först under mellankrigstiden finner jag dem tillräckligt användbara för mina syften. Indelningen av min presentation av pensioneringens historia under perioden blir därför: 1 Direktpensionering, 2 Pensionskassor, 3 Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring, 4 Tjänstepensionering genom annat slag av försäkring samt 5 Annan lösning/Ett alternativ. Men först skall jag ge en bild av pensionssystem dessförinnan.¹⁰

Pensionssystem i slutet av 1800-talet

Det är inte möjligt att med tillgängliga data utföra en tillförlitlig uppskattning av antalet industriföretag som vid sekelskiftet, genom direktpensionering, sörjde för sina arbetstagares ålderdom eller invaliditet. Visserligen var legostadgan fortfarande giltig även för industriföretagen, men de flesta källor tyder på att stadgan som reglering inte längre hade signifikant giltighet annat än på landsbygden och vid bruksorterna. De pensionskassor eller pensionsinrättningar som vanligen refereras, såväl i Arbetareförsäkringskommittén som Nya arbetareförsäkringskommittén, utgör en blandning av mer organiserade former för pensionering, vad vi numer skulle betrakta som

pensionskassor, och rena fattigvårds- eller nödhjälpsfonder. De lösningar som innebär att medlemmarna själva betalade avgifter är närmast att betrakta som pensionskassor. Begreppet delägare utnyttjades främst i samband med de kassor som inkasserade avgifter och betecknade då att kassorna enligt stadgarna hade delägarstämmor med beslutsrätt.¹¹ Tabell 4.1 visar att organisationsformer utan delägaravgifter var klart dominerande. Det medförde att förmånstagarnas inflytande i systemen var ytterst begränsat. I pensionsorganisationer med delägarbidrag var inte bara rättsanspråken tydligare för förmånstagarna, utan även systemens omfattning var betydligt större. Detta visas av att 7% av det totala antalet kassor med 18% av pensionärerna betalade 40% av pensionsbeloppen och innehade 36% av de fonderade medlen. En betydande del av dessa tillgångar fanns redan 1891 bland de enskilda järnvägarnas pensionskassor.

Tabell 4.1 Antalet pensionsinrättningar utanför statlig tjänst, deras avgiftsbelopp samt samlade tillgångar år 1891. (löpande priser)

Inrättning	Antal	Pensionärer	Belopp (kr)	Tillgångar (kr)
Med delägaravgift	178	8.000	700.000	18.300.000
Utan delägaravgift	2294	36.200	1.050.000	32.800.000
SUMMA	2472	44.200	1.750.000	51.100.000

Källa. Nya arbetareförsäkringskommitténs betänkande 1893. IV Statistiska undersökningar angående pensionskassor, s 92. Uppgifterna är hämtade från kommitténs egna studier, samt från Arbetareförsäkringskommittén och Kongl. Majt. Befallningshafvandes femårsberättelser.

Anm. Pensioner från arbetsgivare som betalas direkt ur löpande budget eller ersättningar från liv- och ränteförsäkringsanstalter ingår ej.

Günther Sollinger har sammanställt material om antalet pensions- och understöds-kassor i Sverige för andra halvan av 1800-talet.¹² Som statistisk sammanställning, och för mina anspråk, är hans arbete intressant, eftersom det ger uppgifter om på vems initiativ, när, var och för vem en kassa tillkom. Däremot framgår inte förmånernas storlek eller karaktären av utfästelserna. I vissa sammanhang är det inte heller tydligt vilket slags kassa det är fråga om, men Sollingers arbete kan användas som ett statistiskt grundmaterial.

Tabell 4.2 visar en trendmässig ökning av företagsrelaterade pensionskassor under andra halvan av 1800-talet, även om ökningstakten avtog markant efter 1880. Sollingers framställning visar att industriföretagens pensionskasseverksamhet primärt initierades av industriidkare. 32 av totalt 40 kassor initierades av ägarna (29) eller i direkt samverkan med arbetstagarna (3).¹³ Denna fördelning avviker delvis från den som gäller för samtliga kassor där arbetarnas och deras

organisationers initiativ ofta spelade stor roll. Dubbelanslutning var möjlig och existerade. Initiativ inom kasseverksamheten från industriarbetsgivare var fåtaliga.

Tabell 4.2 Pensionskassor kopplade till ett företag eller en arbetsgivare för perioden 1849 - 1900, alla branscher.¹⁴

Verksamhetsperiod	Pensionskassor	Kassor som lämnade understöd	Kombinationskassor	Region- och rikskassor utom livförsäkring
-1849	50	51	21	51
1850-59	69	55	27	61
1860-69	108	79	34	68
1870-74	125	85	63	74
1875-79	136	98	75	91
1880-84	167	110	92	108
1885-89	168	122	63	130
1890-94	160	112	59	144
1895-99	179	120	58	196

Källa: Sollinger G (1985), Sjuk- och begravningskassor och andra understöds-kassor i Kungl. bibliotekets samlingar, KB, Stockholm. Ak.avh. Bearbetning av tabell 1 s 518.

Karaktären av de kassor inom industrin som existerade under 1890-talet framgår delvis av Nya arbetareförsäkringskommitténs betänkande från 1893.¹⁵ Det totala antalet redovisade pensionskassor där delägarna betalade avgifter (egenavgifter) var drygt 80, av vilka 10 kan hänföras till industriarbetare. Övriga 70 kassor var kopplade till enskilda järnvägar, hantverksorganisationer etc.¹⁶ Bland industriarbetarkassorna hade fyra kassor färre än 100 delägare medan de övriga sex hade fler än 150. Två av dem hade fler än 500 delägare. För kassor som var kopplade till en viss arbetsplats eller fabrik var inträdesskyldighet i regel obligatorisk. För kassor som täckte mer än en arbetsplats rådde ett motsatt förhållande. Kommittén påpekade att alla industrikassorna utom fyra stadgade obligatorisk anslutning. Dessa fyra var knutna till mer än en arbetsplats. Vidare var obligatoriet i två kassor enligt kommitténs mening regler som inte tillämpades.

Delägaravgifterna i arbetarkassorna var normalt låga. Bidrag från arbetsgivare kunde allmänt sett endast komma ifråga i de kassor som värvade arbetstagare som delägare. Industrierbetarkassorna tillhörde denna kategori och fem av kassorna erhöll bidrag från arbetsgivare i varierande storleksordning. Kassorna utgav vanligtvis pensioner åt såväl delägare som till deras änkor och barn.

Majoriteten av kassorna var inte uppbyggda på försäkringstekniska grunder. Detta innebar att kassorna i regel inte tog hänsyn till inträdesålder, räntefot eller avgiftens förhållande till pensionsutfästelsen. För att lösa detta problem lät kassorna antingen pensionsbeloppen variera med avkastningen på verksamheten och antalet berättigade, eller så ställde de ett givet antal pensionsbelopp till förfogande enligt fastställda regler, t.ex. en åldersskala. Pension grundades för industriarbetare ofta i arbetsoförmåga, men 55 år var en vanlig pensionsålder för medlemmar i industriarbetarkassor. I flera kassor ställdes vid ålderspensionering krav på såväl ett visst antal tjänsteår som "god frejd".¹⁷ Det genomsnittliga pensionsbeloppet hos industriarbetarkassorna var så lågt som 46 kronor och 70 öre per år, vilket var lägst bland alla slag av kassor. Tre av sex kassor utfäste 25 till 50 kronor i pension, en under 25 kronor och två mellan 100 och 300 kronor.¹⁸ 1891 hade industriarbetarkassor med delägarbidrag sammanlagt 1.942 medlemmar .

Bland de arbetsgivarkassor som inte hade arbetstagarbidrag var 21 att hänföra till industrisektorn. Dessa företag, främst aktiebolag, sysselsatte 11.000 personer. Kapitalvärdet hos pensions- och understödsfonder som fanns vid företagen uppgick vid undersökningstillfället till cirka 1.200.000 kr. Vissa företag hade inga fonder alls. I något fall löstes problemet genom årliga avsättningar till livränte- och kapitalförsäkringsanstalter (d.v.s. en oantastbar försäkringslösning),¹⁹ i andra fall genom att de årliga pensionerna betalades ur löpande budget (s.k. direktpensionering). Några arbetsgivare betalade dessutom understöd utöver avkastningen från existerande fonder. Det genomsnittliga pensionsbeloppet för arbetare var 1891 130 kronor per år. Variationerna var dock stora, med en spännvidd från 40 till 300 kronor per år. Att variationerna mellan företagen var avsevärd såväl nivåmässigt som administrativt även långt fram i tiden, finns delvis dokumenterade i kapitel sex.²⁰

Omfattningen av och storleken på pensionerna kan relateras till genomsnittslönen per år inom industrinäringarna som 1900 var 947 kronor.²¹ Det totala antalet industriarbetare var vid samma tidpunkt 238 000 personer av vilka ca. 5% eller 13.000 personer hade pensionsutfästelse i någon form av kassabildning med arbetsgivaren inblandad.²² Detta ger en uppfattning av hur industrins arbetstagare endast i mycket ringa utsträckning hade ordnade former för ålderspensionering initierade av arbetsgivare. Där de existerade, var de nivåmässigt mycket låga i förhållande till tidigare arbetsinkomster. Effekten av dubbelanslutning och av andra arbetstagarinitiativ gör det

omöjligt att utifrån tillgänglig statistik dra slutsatser om arbetarnas försörjning på ålderdomen. I kapitel sju diskuteras en vanlig form för ålderdomsförsörjning, d.v.s. fortsatt arbete, i vissa fall med lättare arbetsuppgifter, som tillsammans med tjänstepension bidrog till att kompensera minskade löneinkomster.²³

1900-1948

Statens ökade intresse för åtgärder med syfte att begränsa negativa effekter av industriarbete, urbanisering och en ogynnsam åldersfördelning innebar att en mängd olika socialförsäkringsområden fokuserades samtidigt. Arbetarnas behov av kontanta medel vid sjukdom och på ålderdomen fick alltmer betydelse. Detta medförde att existerande institutioner, kassabildningar och försäkringsinrättningar, behövde regleras så att utfästelser och förväntningar sammanföll. Men för tjänstepensioneringen gick regleringsarbetet och omvandlingen långsamt.

De fem pensionsformerna

1. *Direktpensionering*

Begreppet direktpensionering avser de pensioner vars årliga kostnad belastar företagets resultat samma år som de betalas ut. Så till vida kan tillvägagångssättet liknas vid de inom socialförsäkringen utnyttjade begreppen "Pay-as-you-go" eller fördelningssystem. Som administrativ princip kan därför inte direktpensionering från ett företag betraktas med större eller mindre skepsis än ett nutida offentligt system som verkar enligt samma riktlinjer. Däremot gäller andra förhållanden i en anställningsrelation. Dessa påverkar utfallet på flera sätt och graden av säkerhet för den enskilde mottagaren, till skillnad från ett offentligt pensionssystem. Främst gäller det utfästelsens natur. Den närmare relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare utgör ett annat slag av relation än den mellan stat och medborgare eller mellan försäkringsbolag och försäkrad.

Direktpensionssystem som bygger på arbetsgivarens "välgörenhets-känsla" grundas på tre principer. För det första A/ behovsprincipen vilken innebär att pension endast ges om och i den mån arbetstagaren saknar egna medel och möjligheter till sin försörjning. B/ principen

om arbetsgivarens bestående förmåga att betala pensioner som innebär att uppfyllandet av pensionsutfästelsen är beroende av att arbetsgivaren kan bära kostnaderna under hela pensionstiden. C/ principen om lång och trogen tjänstgöring där pension utbetalas om arbetstagaren varit i arbetsgivarens tjänst tillräckligt länge och uppnått en viss ålder eller så länge han förmår fullgöra sitt arbete.²⁴

Direkt pensionslösningar som baserades i utfästelser enligt dessa tre principer och som inte säkerställdes är svåra att beräkna omfattningen av. Enda sättet var att ställa frågor till företagen och/eller till de anställda. Få undersökningar av detta slag har gjorts och alla har olika slag av svagheter. Det är t.ex. inte möjligt att avgöra ur Harteliuskommitténs undersökning från 1936 vad företag som försäkrade sina tjänstemän i SPP de facto gjorde för sina arbetare när endast den bästa lösningen redovisades.²⁵ En undersökning genomförd av Fritz Croner om tjänstemäns arbetsvillkor 1936/37 baserad på svar från 7.434 av 38.000 utsända enkäter,²⁶ ansågs på grund av det stora bortfallet som otillförlitlig av bl.a. Svenska Arbetsgivareföreningen.²⁷ Av de 2.189 uppgifter som inkom från tjänstemän i privat industri meddelade 38% att de hade sina pensionsförhållanden ordnade.²⁸

1928 års pensionsförsäkringskommitté gjorde ett försök att klargöra omfattningen av frivillig pensionering. Avsikten var att bedöma vilka kostnaderna i form av ökade pensionstillägg som skulle bli konsekvensen av en eventuell privilegiering av dessa i likhet med Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring. Översikten, vilken baserades på antalet nytillkomna invalider första halvåret 1928, visade att drygt 4,5% av dessa uppbar pension från sin arbetsgivare med ett medelvärde av 167 kronor per år. Landsbygdens pensionstagare utgjorde den största gruppen, men de uppbar samtidigt de lägsta beloppen.²⁹ I slutbetänkandet lämnades inga nya uppgifter.³⁰

1935 undersökte SAF i samband med en löneutredning omfattningen av tjänstepensionering bland delägarnas tjänstemän. Begränsningarna i svarsmaterialet är dock stora, till exempel kan inga uppdelningar göras mellan olika kategorier av anställda. Svarsmaterialet berörde ca. 40.000 anställda. Av dessa hade 37,5 % sin pensionering ordnad genom försäkring eller pensionskassa, 10 % via utfästelse om direktpensionering. Resterande 52,5 % hade inte någon utlovad lösning av pensionsfrågan.³¹ Detta innebar nödvändigtvis inte att pensioner inte utgick vid de senare företagen. Bristen på utfästelser om pension vid direktpensionering utfärdade enligt styrelsebeslut från fall till fall, var normalt fram till dess att pensionering blev aktuell. Kropparbetarnas

situation var än mer varierande. Under 1935 och 1936 tillfrågade SAF delägarna i vilken utsträckning de avsåg att justera utgående pensioner till följd av den nya folkpensioneringsreformen. Av svaren framkom att spridningen i pensionsnivå var mycket stor; från 120 kronor plus viss naturaersättning till 1200 kronor inom bryggeribranschen. Förutsättningarna för att få pension var minst lika varierande ifråga om krav på tjänstear som beträffande pensionsålder. Någon allsidig belysning av arbetsgivareföreningens delägars åtaganden gavs inte av undersökningen.³²

Tabell 4.3 Pensioner till arbetare vid 249 företag anslutna till SAF 1938 och sysselsättande 151.492 arbetare.³³

	Pensionsbeloppets storlek i kronor									
	-100	101-200	201-300	301-400	401-500	501-600	601-800	801-1000	1001-	Från fall till fall
Antal arbetare	240	8.371	67.122	28.118	8.510	10.828	1.931	5.696	2.308	18.368

Källa: SAF:s arkiv A15120:18m 1938, P.M. angående arbetstagarpension för industriarbetare.

Anm. Höga belopp främst från företag inom livsmedelsindustrin.

En liknande utredning som gjordes av SAF 1938³⁴ visade att 90% av de företag som utgav pension till arbetare, 300 företag, gjorde detta direkt från företaget.³⁵ Detta innebar att 40% av arbetarna som ingick i undersökningen uppbar direktpension. Men pensionernas nivåer är svåra att fastställa. För många arbetare avgjordes pensionen genom en bedömning av de allmänna omständigheter som rådde vid pensions-tillfället. 75% av de inkomna svaren visade att den genomsnittliga pensionen var cirka 400 kronor om året. De fall då omfattande naturaförmåner utgick lämnades åt sidan. Inom storföretagen tillämpades ofta regler som gjorde det enklare att beräkna pensionernas storlek. Delvis beroende på att naturaförmåner i dessa företag var mindre vanliga, samt att olika arbetarkategorier behandlades likartat. I företag med minst 600 arbetare (66 företag med 121 000 arbetare) var genomsnittspensionen 314 kronor per år. Genomgående utgav hemmamarknadsindustrin, särskilt inom kvarn- och bryggerinäringarna, bättre pensioner än exportindustrin.

Medelårslönen för arbetare inom industrin var 1938 2.960 kronor.³⁶ Det är uppenbart att enbart tjänstepension inte kunde garantera denna försörjningsnivå på alderdomen. Nivån måste därför beaktas tillsammans med folkpensionen. Majoriteten av arbetarnas tjänstepension låg

i intervallet 300 till 400 kronor per år, vilket var en nivå som inte påverkade utfallet av folkpensioneringens förmåner (se tabell 6.1 i kapitel sex). Tillsammans kunde de för en ensamstående ge cirka 800 kronor i pension per år.

För full tjänstepension fordrades i genomsnitt 64,2 levnadsår och 26,7 tjänsteår, något mer för män än för kvinnor i bägge avseendena. Begreppen "lång och trogen tjänst", "med flit och intresse tjänat företaget", "särdeles förtjänstfullt fullgjort sitt arbete" fanns i åtskilliga företags praxis för bedömningen av pensionens utgivande och storlek.

Undersökningen från 1938 visade att knappt 200 företag med 22.868 tjänstemän pensionerade dessa via direktpensionering. Samtidigt använde en stor del av dessa företag blandformer, t.ex. försäkring av yngre och direktpension äldre tjänstemän till följd av höga kostnader för SPP-anslutning av de äldre. Detta innebar att antalet tjänstemän med olika former av pension var större än totala antalet tjänstemän som omfattades av undersökningen. Pensionsbeloppen var mellan 1.200 och 3.600 kronor per år.³⁷ Drygt tio år senare då SAF genomförde en ny undersökning, hade antalet företag som ordnat pensionering för tjänstemän ökat såväl i form av direktpensioner som på andra sätt.³⁸ Antalet företag som enbart utgav direktpensioner var då knappt 80, medan cirka 550 företag använde olika slag av kombinationer. Blandformerna gällde även här främst att yngre tjänstemän var SPP-anslutna, medan arbetsledare och äldre tjänstemän hade utfästelse om direktpensionering. Stiftelser användes ofta för att säkerställa komplettering till SPP-pensioner för de anställda som av åldersskäl inte kunde beredas pension enligt SPP:s normalplan eller för att täcka avtalade dyrtidstillägg.

Arbetarnas tjänstepensionssituation hade förbättrats under de tio åren mellan SAF:s undersökningar, men till skillnad från tjänstemännen var takten betydligt lägre. Av 711 SAF-företag som utgav pension till arbetare 1947 var det endast drygt 70 som gav bindande utfästelser. Endast 30.000 av 266.000 arbetare (11,3%) kunde med säkerhet påräkna pension. Direktpensionering var helt förhärskande, bara drygt 50 företag utnyttjade andra lösningar. Däremot hade graden av säkerhet ökat även för anställda arbetare med direktpension sedan antalet företag som utnyttjade stiftelser eller andra slag av fonder för att trygga pensionsutbetalningarna ökat sedan 1938. Precis som tidigare var det mycket få företag som ställde krav på arbetstagarnas delaktighet i finansieringen, och det gällde i princip enbart de företag som använde andra lösningar än direktpensionering. Pensionsnivån var

1947 i genomsnitt 513 kronor per år i ålderspension och halva beloppet vid änkepensioner.³⁹ De företag som redovisade olika pensioner för kvinnor och män visade att kvinnornas nivå var ungefär 2/3 av männens. Kraven som ställdes för intjänande av pension kvarstod i princip orubbade sedan tidigare.⁴⁰

2. Pensionskassor

Pensionskassor, sammanslutningar för livränteförsäkring utan vinstintresse, diskuterades vid flera tillfällen mellan 1900 och 1948. Inte minst gällde uppmärksamheten de verksamheter där arbetsgivare organiserade eller administrerade arbetstagarnas avsättningar till en fond eller till en kassa.⁴¹ Den första moderna regleringen var 1912 års understödsföreningslagstiftning.⁴² Från och med då finns förhållandevis god statistik över registrerade pensionskassor. Däremot fanns möjligheten även i fortsättningen för små kassor och fonder att undandra sig registrering till dess lagen reviderades och stramades åt 1938.⁴³ Kassaformen valdes av företag som ansåg att arbetstagarna skulle bidra med avgifter. 1938 skärptes även kraven på kassorna försäkringstekniskt. Krav ställdes även på fondering avskild från företaget. Detta renderade i ett mindre intresse bland industriföretag att ta denna form i anspråk.⁴⁴

Understödsföreningar utfäster livräntor (pensionskassor), kapitalbelopp (kapitalförsäkringsföreningar) eller en kombination av de två. Av de redovisade kassorna var endast ett fåtal kopplade till enskilda företag inom industrin. I vissa fall gällde det arbetare i företag som själva inte var delaktiga. Det är inte möjligt annat än i undantagsfall, att avgöra om kassan var öppen för alla arbetstagare eller bara för en viss kategori utan att gå tillbaka till dess respektive stadgar.

1905 kunde 11 av kassorna hänföras direkt till industriella inrättningar, 1910 tillkom ytterligare 15. 1925 var endast elva pensionskassor och tre kapitalförsäkringsföreningar explicit kopplade till industrin.⁴⁵ Antalet ökade något under 1930-talet, men sjönk i och med den nya understödsföreningslagstiftningen 1938.⁴⁶ En påtaglig tendens var ett kraftigt stigande medlemsantal ibland kapitalförsäkringsföreningar under första hälften av 1930-talet. Utvecklingen för pensionskassorna steg visserligen, men betydligt långsammare. 1938 var antalet kassor vid företag knutna till SAF 7 för arbetare och 30 för tjänstemän.⁴⁷ ⁴⁸ Nedgången av antalet pensionskassor 1943 förklaras av att kassor, som inte uppfyllde kraven i 1938 års lagstiftning vid

brytdatumet den 31/12 1942, tvingades upphöra med sin verksamhet. Trenden blev att pensionskassorna blev färre men större. De företagsanknutna pensionskassorna hade nu, förutom vid de riktigt stora bolagen, i princip spelat ut sin roll. De var inte koncernkassor som Kooperationens pensionsanstalt⁴⁹ eller öppna kassor som Arbetarepensionskassan. 1947 hade endast 5 till SAF knutna företag en pensionskassa registrerad enligt 1938-års lag om understödsföreningar.⁵⁰

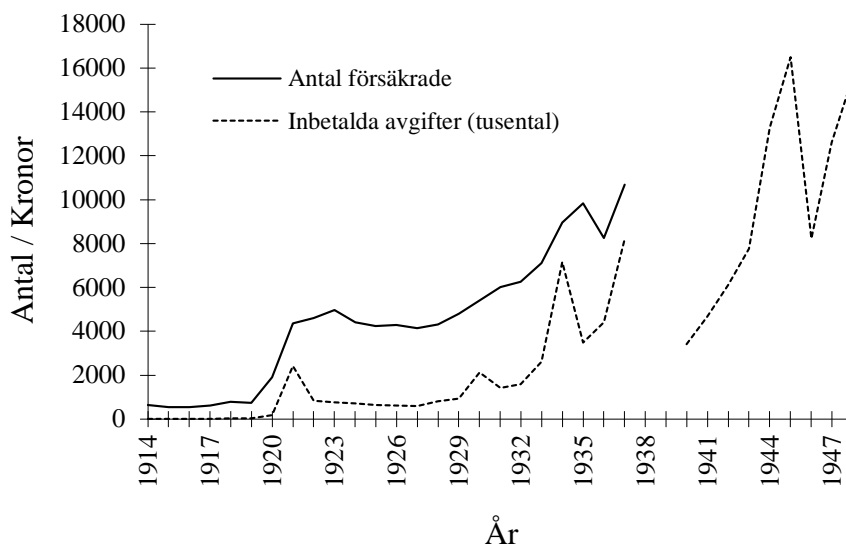
3. Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring⁵¹

Perioden 1900-1948 präglades av att ålders- och invalidpensioneringen i Sverige följde den allmänna socialförsäkringens huvudlinje trots att flertalet förslag före 1913 års reform byggde på arbetarförsäkringens principer. Reformen 1913 innebar att de frivilliga systemens position blev underordnad för stora grupper, inte minst för arbetare. Den allmänna pensionsförsäkring hade dock på kort sikt relativt begränsat inflytande försörjningsmässigt, framförallt för grupper med bättre inkomster och privata pensioneringsförhållanden. Däremot pekade konstruktionen på ett antal andra möjliga utvecklingstendenser. Statsmakten förefaller ha ansett att arbetsgivarna genom pensionsstyrelsens frivilliga försäkring skulle bära en del av bördan och därigenom pressa fram en lösning som var såväl försäkringsmässigt tryggad, som oantastbar så snart den införts.⁵² Även viljan från flera grupper, t.ex. tjänstepensionerade i statlig och enskild tjänst, att slippa delta i det allmänna systemet, och lagstiftarens medgivande därtill, medförde att tjänstepensionssystemen förväntades inta en betydelsefull plats åtminstone för de som stod utanför.⁵³ Utvecklingen av pensionsstyrelsens frivilliga försäkring gick långsamt, inte minst beträffande arbetsgivarna.

Diagram 4.1 beskriver utvecklingen av den frivilliga försäkringens omfattning under perioden. Den förändrade lagstiftningen 1918 möjliggjorde kollektiv försäkring så att en arbetsgivare kunde försäkra sina arbetstagare. Men endast ett fåtal företag utnyttjade den möjligheten. Tobaksmonopolet hade 1932 ensamt betalat hälften av de avgifter som hade betalats in till försäkringen sedan bolagets inträde 14 år tidigare. De erlade också de enskilda stora inbetalningar 1921 och 1930 vilka förklarar de kraftiga höjningarna i diagram 4.1. Ytterligare 4 företag anslöt sig i början av 1930-talet, varav 2 försäkringsbolag (Atlas och Trygg) vilka uppenbarligen ansåg att systemet var fördelaktigt i tjänstepensionssyfte. 1932 anslöt sig ytterligare 3 företag

med över 6.000 arbetare samtidigt som ytterligare 10 företag med drygt 17.000 arbetare då övervägde en anslutning. Därtill ämnade den då planerade Arbetarepensionskassan (APK) att utnyttja försäkringen som bas i sin verksamhet. Av de nära 14 miljoner kronor som inbetalats i frivilliga avgifter fram till 1932 avsåg den dominerade delen, drygt 11 miljoner, tjänstepensioner.⁵⁴ 1936 svarade 18 företag till Harteliuskommittén att de nyttjade försäkringen (6 för tjänstemän och 14 för arbetare).⁵⁵ Bland SAF:s delägare var det totalt 17 företag som 1938 redovisade att de utnyttjade försäkringen (3 av dem gjorde det enbart för tjänstemännen).⁵⁶

Diagram 4.1. Antal försäkrade och totalt inbetalda avgifter till Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring 1914 – 1948.

Källa. Historisk statistik för Sverige 1960, SOU 1934:18, SOU 1946:26, SOU 1925:8

Under 1940-talet ökade insatserna från inblandade företag. I ökande utsträckning utnyttjade de kapitaltäckningsmetoden, som innebar att en större inbetalning gjordes vid pensionsfallet. Under hela tidsperioden var fluktuationerna stora från år till år. Delvis beroende på att så få företag var anslutna vilket innebar att ett enskilt utträde gav tydliga utslag i statistiken, men även på att personerna bakom begreppet "de försäkrade" varierade till följd av att varje inbetalning betraktades som en avslutad försäkring.⁵⁷ 1947 redovisade 37 företag anslutna till SAF att de utnyttjade denna försäkring.⁵⁸

4. Tjänstepensionering genom annat slag av försäkring

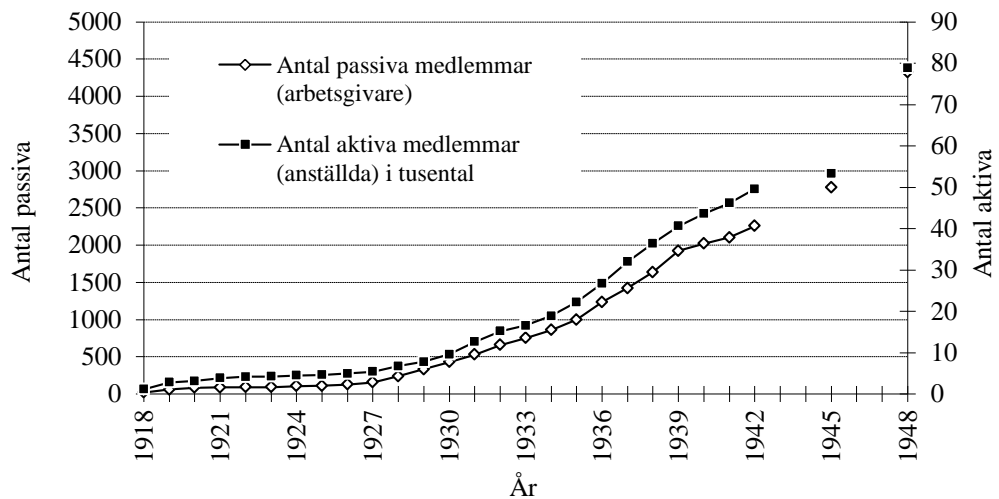
Tjänstepensionering genom försäkring kan ske antingen individuellt eller kollektivt. De tekniska lösningarna kan variera, men i princip förflyttar företaget sitt finansiella risktagande för avgivna pensionslöften från företaget till ett försäkringsbolag varvid företagens ansvar begränsas till att betala en avgift/premie. Individuella lösningar innebär att en arbetsgivare åtar sig att betala premier för en enskilds livränte- eller kapitalförsäkring till ett försäkringsbolag. Den tidiga utformningen av Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring byggde på denna princip. Även enskilda näringsidkares avsättningar till personliga pensionsförsäkringar från rörelsens årliga räkenskaper utgör en individuell form av tjänstepension. Omfattningen av individuella lösningar var begränsad under tidsperioden, men svårigheten att uppskatta omfattningen är avsevärd. Främst beror detta på att det är näst intill omöjligt att avgöra om en enskild persons försäkring är betald av arbetsgivaren eller av den enskilde själv. Pensionsstyrelsen genomförde en beräkning 1942, men kunde endast bedöma nytecknade försäkringar.⁵⁹ På samma sätt är det svårt att göra en rimlig bedömning av i hur stor utsträckning livförsäkringar i liv- och folkförsäkringsbolagen avsåg tjänstepensioner. Den statistik som finns tillgänglig belyser i princip bara tillväxten av antalet försäkringar och försäkringstagare.⁶⁰ Enligt SAF:s undersökningar 1938 utnyttjade 23 företag privata försäkringar för tjänstemän och 90 företag nio år senare. Beträffande arbetare gällde detta endast 4 företag 1938 och några få, medelstora, företag 1947.

Kollektiva pensionsförsäkringslösningar växte fram i Sverige i början av 1900-talet för tjänstemän i industri och handel. Denna form bygger på att företag kollektivt försäkrar vissa eller alla anställda i ett försäkringsbolag eller en pensionskassa. Den största organisationen för kollektiv tjänstepensionsförsäkring inom industrin var Svenska Personal-Pensionskassan som var öppen för privattjänstemän och arbetsledare.⁶¹ SPP:s normalplan utgjorde fram till 1950-talet ett förmånslöfte om en pension som var 60% av medellönen för de senaste fem åren före pension. Men detta var förhandlingsbart på så sätt att förmånen exempelvis kunde baseras på den lön tjänstemannen hade vid femtio års ålder.⁶² Därtill utfästes en familjepension om 40% av samma belopp och utgick vid förtida död, samt ett invaliditetsskydd. SPP-försäkringen var oantastbar.

SPP bildades 1917 på initiativ av Brukstjänstemannaföreningen och med stöd av Sveriges Industriförbund och landets handelskammare.⁶³

Väl organiserade pensionskassor hade funnits under en tid, till exempel bland enskilda järnvägsföretag, men någon pensionskassa öppen för alla industritjänstemän oavsett bransch eller företag fanns inte tidigare.⁶⁴ Redan tidigt vid utformandet av grunderna för SPP fanns insikten att de anställda på egen hand inte skulle kunna avsätta tillräckligt med kapital (sparande) för att ernå rimliga pensioner. Arbetsgivarna måste därför göras delaktiga. Den form som valdes var en kollektiv tjänstepensionering. Företagen anslöts som passiva och de anställda som aktiva medlemmar i en anslutningsplan. Vid avtalets fastställande kunde passiva medlemmar besluta vilka förmåner som skulle ingå i försäkringsavtalet. Avgiftsuppbörden administrerades av företaget. Det centrala vid en anslutning till SPP var att företagsledningen antog bestämmelsen om försäkringens oantastbarhet. Många företag uppfattade att detta stred mot deras motiv för pensioner, som att knyta arbetskraften till företaget, undandra sig beskattning genom avsättning till interna fonder eller stärka och offentligt visa sin soliditet.⁶⁵ Motståndet till trots var medlemstillströmningen god. 1930-talets genombrott framgår av diagram 4.2.

Diagram 4.2 Svenska Personal-Pensionskassans medlemsantal valda år under perioden 1918-1948.

Källa: SOU 1938:18; 1950:33; Elmér Å (1960), a.a. SOU 1946:26; SPP (1942), a.a. SCB (1960) Historisk statistik för Sverige, översiktstabeller ej publicerade i del I och II, tabell 87.

Anm. För 1948 gäller data april 1949.

Antalet industriarbetsgivare som var anslutna till SAF och passiva medlemmar i SPP var 1937 cirka 230, och 1947 cirka 410. Till antalet 1947 skall läggas de industriföretag som hade någon form av kombinationslösning där SPP-medlemskap ingick, vilket gällde ungefär

femhundra företag. Om de industriföretag som inte var delägare i SAF förs in i sammanhanget skulle siffran öka ytterligare. Ett exempel är AB Robertsfors bruk som diskuteras i kapitel sju.

Lösningarna för arbetarkollektivet såg annorlunda ut. Fram till 1930-talet fanns i princip ingen övergripande försäkringsorganisation för arbetarpensioner.⁶⁶ 1933 startades Arbetarpensionskassan (APK) av de fyra folkförsäkringsbolagen Trygg, Framtiden, Folket och De Förenade. Bolagen ställde sig utanför APK:s drift genom att inledningsvis inte kräva någon vinstutdelning på det kapital de ställde till förfogande.⁶⁷ Verksamheten skulle primärt administreras av parterna, d.v.s. företag och anställda, med försäkringsbolagens styrelserepresentanter som rådgivare och kontrollanter. APK organiserades enligt samma koncept som SPP med företagen som passiva medlemmar och de anställda som aktiva. APK erbjöd däremot endast pensionsförsäkring och familjepensionering inom ramen för de inkomstgränser som stipulerades i de offentliga systemen och var således primärt tänkt som ett komplement till folkpensionen. I sin ursprungliga form ämnade de återförsäkra sina utfästelser genom Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring, eftersom endast den lösningen medgav att pensionen inte räknades som inkomst och därmed inte påverkade rätten till tilläggs pension.⁶⁸

I samband med 1928 års pensionsförsäkringskommittés betänkande som presenterades 1934 framgick att arbetsgivarepensioner i vidare bemärkelse skulle medges privilegierad status i förhållande till folkpensioneringen. APK ombildades då till en understödsförening med egen fondhantering.⁶⁹ Pensionsreglerna i APK (1933) byggde på idén om enhetliga avgifter för arbetare i gemensam medlemsklass oavsett ålder vid tillträdet i tjänst. APK räknade med bidrag från arbetsgivarna. APK var ett renodlat förmånssystem. Pension skulle tillsammans med folkpensionen utgöra cirka 800 kr per år. Ålderspension utgick från 57 års ålder med 300 kr per år, därtill erbjöds en temporär ålderspension med 100 kr per månad under två år före pensionsålderns inträde. Familjepensionen byggde på ett dödsfallskapital på livstid för de efterlevande om 200 kr per månad under två år efter dödsfallet. Därtill utgick ett temporärt dödsfallskapital om 200 kr per månad under de tredje och fjärde åren efter dödsfallet om detta skedde före pensionsåldern. Barnpension utgick med 25 kr per barn och månad intill dess barnet fyllde 18 år. På grund av den jämförelsevis ringa anslutningen till kassan, i allmänhet direkt från arbetarnas sida, och på grund av misstag i de försäkringstekniska kalkylerna, stängdes kassan från ytterligare försäkringsförvärv relativt omgående. 1937 återupptog

folkförsäkringsbolagen arbetarpensioneringsverksamheten men efter omvärderade linjer.⁷⁰ Men även därefter fortfor anslutningen att vara svag, i princip var det bara Mo-Domsjö AB med systerföretag som anslöt sina arbetare till kassan (se vidare i kapitel sju). Även om inte det uttryckligen framhölls så var avsättningarna till APK oantastbara.⁷¹ Inga företag inom SAF var anslutna till APK 1938, medan det enligt SAF:s utredning 1947 var sex företag anslutna, därav tre endast för pensionering mellan 65 och 67 års ålder.

5. Annan lösning (Ett alternativ)

En udda lösning som ofta framfördes i undersökningar under tidsperioden var avsättningar till bankkonton. Kritiken mot dessa förslag var vanligen att medlen inte kunde garanteras mot att bli utnyttjade före pensioneringen. Tillvägagångssättet utnyttjades i mycket liten utsträckning. Inom SAF var det 1938 endast 9 företag och 1947 bara 8 mindre företag som använde denna lösning. Harteliuskommitténs undersökning 1936 redovisade 21 företag, men detta gällde även andra företag än industriföretag.⁷²

Tjänstepensionernas anpassning till folkpensioneringen

Tillkomsten av pensionstillägg i 1913 års allmänna pensionsförsäkring innebar att många människor avbördades hotet om fattigvård. De krav som ställdes för att kunna få del av tillägget innebar bl.a. att inkomsten inte fick överstiga 50 kronor per år. Till detta kopplades den frivilliga försäkring som diskuterades ovan. Dessa pensioner ansågs inte vara inkomster om de understeg trehundra kronor. D.v.s. inkomst från försäkringen var privilegierad i skattehänseende upp till gränsbeloppet. I samband med arbetet att ändra den allmänna pensionslagstiftningen mellan 1928 och 1935, då arbetsgivarpensioner mellan 300 och 400 kronor beroende på dyrort kom att bli privilegierade ur skattesynpunkt, aktualiserades åter pensionsfrågan för arbetare. I de fall då tjänstepensionering redan förekom, möjliggjordes en omläggning så att statliga tilläggs pensioner inte reducerades (se tabell 4.4). I den lägsta dyrorten utnyttjades i princip redan hela utrymmet för privilegierad inkomst, i mellangruppen kunde pensionen ökas med 50 kronor, och i högsta gruppen med 100 kronor.⁷³ För storföretagen, vilka ofta låg i ortsgrupperna två och tre, kunde ökningen av pensionerna bli omkring 50 kronor per år om maximal arbetsgivarpension skulle betalas ut. Bland de företag som

betalade pensioner överstigande 500 kronor, övervägde de flesta en anpassning till folkpensioneringslagens avdragsfria belopp.⁷⁴ Detta skulle innebära en mindre sänkning av de genomsnittliga pensionsbeloppen.⁷⁵ För tjänstemännen var frågan inte aktuell eftersom deras pensioner var för höga för att medge tilläggspension.

Tabell 4.4 Anpassning till folkpensioneringen 1/1 1937 vid 249 företag anslutna till SAF och sysselsättande 151.492 arbetare.⁷⁶

	Verkningar av den nya folkpensioneringslagstiftningen			
	Verkställde anpassning	Övervägde anpassning	Ändrade pensionsåldern	Ändrade/införde bidrag från arbetstagaren
Antal arbetare	27.789	53.484	44.650	14.081

Källa: SAF:s arkiv A15120:18m 1938, P.M. angående arbetstagarepension för industriarbetare

Diskussionerna inom SAF inför ikrafträdandet av 1946 års folkpensionslag var livliga ifråga om anpassning av utgående pensionsbelopp till de nya förutsättningarna. Vid undersökningen 1947 var det endast ett fåtal företag som hade genomfört eller ens övervägt en anpassning. 1946 års betydligt mer generösa pensionsreform innebar att tjänstepensionernas syfte delvis ändrades till en utpräglad anställningsförmån. Men det framgick också ganska snart att folkpensionens förmåner minskade i värde vilket gjorde ett undandragande av utgående tjänstepensioner problematiskt.⁷⁷

Sammanfattning

Tjänstemännens pensionsvillkor förbättrades väsentligt under tidsperioden. Detta gällde främst anställda i stora industriföretag organiserade som aktiebolag, medan anställda i mindre företag och delägare i familjeföretag genomgick en långsammare utvecklingsprocess. Hur mycket som är pensionsförsäkringar och som döljer sig i de privata försäkringsbolagens statistik är oklart. Däremot var den enskilda anslutningen till Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring svag. Tillkomsten av Svenska Personal-Pensionskassan (SPP) 1917 innebar att ett specialdesignat försäkringsinstrument för tjänstemanna-pensionering tillhändhölls. Mellan två ytterligheter presenterades olika former av begränsad oantastbarhet och principer för tryggande av utfästelser. Den ena ytterligheten utgjordes av såväl oantastbara som försäkringstekniskt säkerställda pensioner. Den andra var direkt-pensioner i form av gratialer (naturaersättningar).

Perioden präglades av ett ökat antal utfästelser samt av att ett växande antal av dessa säkerställdes och gjordes oantastbara, främst genom anknytning till SPP. För de tjänstemän som var anslutna till SPP var pensionen normalt förmånsbestämd till 60% av lönen vid en viss slutålder, t.ex. 50 år. I andra pensioneringslösningar varierade nivåerna och tillvägagångssätten, men över tid kom även dessa att alltmer följa principen om en procentandel av slutlönen. Vid slutet av tidsperioden hade en dominerande del av industritjänstemännen pensionsutfästelser. Vissa branscher utgav utfästelser mer än andra, t.ex. verkstads-, pappers- och massa-, samt livsmedelsindustrin, till skillnad från t.ex. skogs- och jordbruket och byggnadsindustrin. Bland de senare var mängden små arbetsgivare med begränsade resurser stor. För många av dessa fanns mycket begränsat utrymme att ens pensionsförsäkra företagaren själv.

För kroppsarbetare inom industrin kom den frivilliga tjänstepensioneringen i allt väsentligt att utgöra ett komplement till folkpensionen. Omfattningen var länge mycket begränsad och förmånerna små. De system som existerade syftade länge främst till att ge ett tillskott när arbetsförmågan minskade hos arbetstagarna, inte att pensionera dem från yrkeslivet. När orken tröt beslutades om pension från fall till fall utifrån mer eller mindre klargjorda regler. Även om vissa företag självmant gick arbetarna till mötes för att lösa deras pensioneringsförhållanden, t.ex. AB Robertsfors bruk (se kapitel sju) och Tobaksbolaget (kollektivförsäkring genom Pensionsstyrelsen), kom något större genomslag för arbetarpensionering inte förrän under 1930-talet i samband med omarbetningen av folkpensioneringen. Till följd av att en överväldigande majoritet av pensioner till arbetare lämnades direkt från företagen är det i princip omöjligt att utan en granskning på företagsnivå skapa tillförlitlig statistik över utvecklingsförloppet, vilket skulle kunna ske genom granskning av aktiebolagens avsättningar till interna fonder. Utbetalningar direkt till pensionärer kräver en granskning av bokföringen vilket är en arbetsuppgift som rimligen inte kan motiveras ens av historiestatistiska skäl.

De tvärsnittsstudier som genomfördes under tidsperioden pekade på tilltagande pensionering av kroppsarbetarna, men även på att de till skillnad från tjänstemännen mycket sällan hade oantastbara utfästelser. Däremot ökade intresset för att på olika sätt säkerställa utfästelserna, även om ambitionerna tydligt begränsades av en ovilja från företagens sida att släppa kontrollen över pensionskapitalet. Precis som för tjänstemännen var variationen stor mellan olika branscher. I framgångsrika branscher handlade det om 30 till 40 procent av

företagen som lämnade pensioner. Det var de stora arbetsgivarna som höjde antalet arbetstagare med pensionsutfästelse. I branscher som i princip inte gjorde några åtaganden till arbetare, lämnade knappt 5% av företagen utfästelser. Branschfördelningen liknade tjänstemännens. Med detta i åtanke är inte arbetarrörelsens påtryckningar för en offentlig lösning svår att förstå. LO-ordförandens skepsis i Arbetsmarknadskommittén 1944 mot en frivillig linje fann förvisso fog i statistiken.⁷⁸

Nedan presenteras en bearbetning av statistik från Pensionsutredningens betänkande 1950 angående tjänstepensioneringens omfattning 1948. Uppgifterna om omfattningen av tjänstepensioneringen är osäkra till följd av bortfall, men materialets beskaffenhet ifråga om förmånernas karaktär är tillförlitligt.⁷⁹

Tabell 4.5 Tjänstepensioneringens omfattning 1948/49 som relativ andel (%) av totala antalet förvaltningspersonal/tjänstemän respektive arbetare, samt specifikt för industrinäringarna.⁸⁰

	Pensionsutfästelse	Försäkring	Direkt-pensioner med risk-försäkrad stiftelse	Direkt-pensioner	Ingen utfästelse
Tjänstemän (tot.)	34,5	28,9	4,5	1,1	65,5
Tjänstemän (ind.)	51,4				
Arbetare (tot.)	15	2,1	7,6	5,3	85
Arbetare (ind.)	16,4				

Källa: SOU 1950:33, samt bearbetningar av dess tabeller.

Tabellen ger en översiktlig bild av tjänstepensioneringsläget vid utgången av undersökningsperioden. Den låga graden av pensionering för tjänstemän förklaras främst av att vissa branscher med stor arbetsstyrka men relativt små enheter i allmänhet inte utgav pensionsutfästelser, t.ex. inom handeln. Bland industrinäringarna var det främst jord- och skogsbruket som på ett avgörande sätt skiljde sig från mängden. Byggnads-, sten- och byggnadsämnes-, samt träindustrin hade även de en markant lägre nivå än övriga. Metall-, malm-, pappers-, massa-, livsmedels- och kemisk teknisk industri utmärkte sig med ungefär 50 till 66 procent av personalen pensionerad, medan läder- och textilindustrin pensionerade drygt en tredjedel. För de tjänstemän som hade pensionsutfästelse var ålderspensionen oftast försäkringsmässig och förmånsbestämd till 60% av lönen. Majoriteten hade såväl ålders- som familje- och invalidpension.⁸¹

Arbetarnas situation var beklämmande. De enda näringar som lyckades att komma i närheten av eller över 30% var metall- och malminindustrin, den kemisk-tekniska industrin, samt massa- och pappersindustrin. Den senare strax under 30% de två andra närmare 40%. Industrieföretagen i branscher som till exempel metall, var förhållandevis engagerade, men i andra som lant- och skogsbruk samt byggnadsindustrin var pensionering för arbetare en sällsynthet. Pensionerna var vanligtvis förmånsbestämda till visst belopp, mellan 300 och 600 kronor om året, oftast den lägre summan. Den högre nivån bestämdes vanligtvis av högsta avdragsfria inkomst i folkpensioneringen.⁸² För arbetare var pensionernas relativa andel av lönen stabil över perioden, drygt 10%, medan tjänstemännens hamnade mellan 40 och 60% av slutlönen. Den privata industrin utmärkte sig tillsammans med enskilda järnvägsföretag med att successivt öka antalet arbetstagare med pensionsutfästelse. Detta berodde främst på att de stora arbetsgivarna med majoriteten av arbetstagarna pensionerade sin personal, medan de små inte gjorde det mer än i undantagsfall.⁸³

¹ Olsson L (1986), "I takt med tiden: arbete åldrande och pensionering", i Aronsson G & Kilbom Å (red.), *Arbete efter 45*, Arbetslivsinstitutet, Solna.

² Se vidare kapitel fem för bakgrunden till SPP.

³ SOU 1930:15 (1928 års Pensionsförsäkringskommitté och organisationssakkunniga. Statistiska utredningar samt kostnadsberäkningar) gjorde en beräkning och kom fram till att av nytillkomna invalider med pensionstillägg eller understöd i hela riket år 1928, uppbar 4,8% någon form av arbetsgivarpension med ett genomsnittligt belopp av 166:90 kronor. Pensionerna dominerade på landsbygden, liksom för kvinnor. I städerna var genomsnittsbeloppen högre.. Tabell T16.

⁴ Ofta användes antalet tjänstemän, försäkrade genom Svenska Personal-Pensionskassan (SPP), som mått. Se t.ex. Elmér Å (1960), *Folkpensioneringen i Sverige*, Gleerups, Lund. Ak.avh. sid. 278, även i Olofsson G (1993), "Det svenska pensionssystemet 1913-1993: historia, struktur och konflikter", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 58-59, sid. 47.

⁵ Detta är emellertid ett mycket svårt sätt för att använda generaliserbara data . Flera LO-förbund genomförde vid olika tidpunkter undersökningar bland medlemsförbunden. T.ex. genomförde Pappersindustriarbetarförbundet en undersökning 1938 (SPIAF:s arkiv), och LO en undersökning 1954 (LO - Undersökningen 1953 ang. de allmänna anställningsförmånerna) LO:s arkiv: LO:s Avtalsråd.

I en artikel av Hayward M D, Friedman S, Chen H (1998), "Career trajectories and older men's retirement", i *The Journals of Gerontology, Psychological sciences and social sciences, Series B*, Vol. 53B nr 2, sid. 91-103, presenteras ett perspektiv som diskuterar skillnaden mellan vad som förväntas och vad som faktiskt kan förväntas, även om det är det senare som undersöks. Ur ingressen har jag hämtat följande citat: "Idén om en lång och trogen tjänst, belönad med en pension, är en fast del av den amerikanska sociala karaktären och den politiska ekonomin. Paradoxalt är att många amerikaners karriär inte passar in i denna bild." s 91. Det är uppenbart att förklaringar utifrån liknande karaktärsdrag kan användas även för svenska förhållanden. De tekniska lösningar som valdes i samband med försäkrade förmånsbestämda pensioner vilar på denna grundsyn. Det var

emellertid mycket svårt att för kroppsarbetarnas räkning skapa liknande system till följd av deras mer specifika och svagare anställningsförhållanden.

⁶ Detta var även fallet under slutet av den studerade tidsperioden vilket redovisas längre fram. Såväl Söderpalm S A (1980), *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken. En historisk studie i samarbetet på svensk arbetsmarknad*, SAF, Stockholm; som Kjellström A (1987), *Normbildning och konfliktlösning*, SAF, Stockholm; och Harrysson L och Edebalk P G (1998), *Employers and pension reform in Sweden from war to war. One piece added to the unresolved controversy of the 1946 Swedish pension reform*, Slutrapport SFR 94-0123:1A, har påpekat det paradoxala i att flertalet arbetstagare inom industrin hade någon form av tjänstepension 1954, medan samtidigt den stora majoriteten av företag inte meddelade några.

⁷ Se t.ex. bilaga D i SOU 1946:26 Betänkande angående tjänstepensionsförsäkringens organisation och SOU 1939:47 1936 års skattekommitté. Betänkande med förslag rörande beskattning av stiftelser och ideella föreningar m.fl. juridiska personer m.m. Bilaga A sid. 120.

⁷ Se t.ex. bilaga D i SOU 1946:26.

⁸ Varken 1907 års Ålderdomsförsäkringskommitté, 1928 års Pensionsförsäkringskommitté eller 1938 års Socialvårdskommitté, presenterade några statistiska översikter rörande den frivilliga tjänstepensioneringen trots att andra områden var väl belysta av statistik. (Ålderdomskommitténs betänkande 1912 och 1915 volym I - V; SOU 1934:18 1928-års Pensionsförsäkringskommitté. Betänkande med förslag rörande revision av den allmänna pensionsförsäkringen; SOU 1945:46 Socialvårdskommitténs betänkande XI: Utredning och förslag angående lag om folkpensionering. I den senare hänvisas dock till den för annat ändamål tillsatta Tjänstepensionsutredningen 1944, SOU 1946:26).

⁹ Se dock SOU 1934:18 där direktiven ställer önskemål om en allsidig prövning av arbetsgivaravgifter i pensionsförsäkringen (sid. 94ff) medan de undersökningar som företogs var av mycket begränsad art (SOU 1930:15. Sid. 37f).

¹⁰ Förklaringar till begreppen kommer under respektive avsnitt.

¹¹ I de s.k. Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes (senare Länsstyrelsernas) femårsberättelser som funnits tillgängliga fram till 1910 utgörs redovisningen av en indelning i fromma stiftelser med eller utan delägarbidrag.

¹² Sollinger G (1985), *Sjuk- och begravningskassor och andra understödkassor i Kungl. bibliotekets samlingar*, KB, Stockholm. Ak.avh. Begreppet pensionskassa har i Sollingers framställning en oklar avgränsning. Från 1912 års understödsföreningslagstiftning kom vad som inte var en registrerad kassa med tiden att betraktas som en intern fond. Skillnaden mellan en fond och en kassa var vanligen, och senare även ett krav, att avgifter från de försäkrade endast kunde tas ut i en kassa. En pensionskassa var i jämförelse med ett försäkringsbolag inte affärsdrivande.

¹³ Sollinger G (1985), a.a. Tabell 2 s 520-21 samt bearbetning av databas för urskiljning av industriföretag och pensionskassor.

¹⁴ För varje år fanns ett antal kassabildningar för vilka författaren inte kunnat avgöra om de var verksamma eller ej. Dessa är inte redovisade. Det kan påpekas att antalet osäkra uppgifter ökade relativt sett för senare delen av den redovisade perioden.

¹⁵ Nya arbetareförsäkringskommitténs betänkande 1893. IV Statistiska undersökningar angående pensionskassor.

¹⁶ Flera av de pensions- och understödkassor som redovisades i samband med den äldre Arbetareförsäkringskommitténs arbete rörande sjuk- och begravningskassor finns inte med. Från kommitténs sida menade man att detta var en följd av att uppgifter inte hade sänts in eller att, vilket var vanligt bland kassorna, verksamheten hade upphört. Nya arbetareförsäkringskommitténs betänkande 1893. IV s 68.

¹⁷ Nya arbetareförsäkringskommitténs betänkande 1893. IV s 74.

¹⁸ I kapitel 6 diskuteras pensionsnivån i Robertsfors vilken inledningsvis var 50 kr. Där fanns också en grundfond från vilken utgick pensioner baserat på avkastningen dividerat med antalet pensionärer.

¹⁹ År 1890 betalade livränte- och kapitalförsäkringsanstalterna ut 212.786 kronor i livräntor till 1.620 personer och upprätthöll fonder om totalt 35 miljoner kronor och överfört till livräntefonder 2.190.233 kronor. Livförsäkringsbolagen betalade ut 587.096 kronor i livräntor till 1.939 personer. (Totalt var 2.565 personer försäkrade.) Bolagens samlade livförsäkringsfonder uppgick till 6.271.224 kronor. År 1900 hade ränte- och kapitalförsäkringsanstalternas utbetalningar växt till 1,5 miljoner kronor och livförsäkringsbolagens till 3,9 miljoner kronor.

1890 års siffror från Nya Arbetareförsäkringskommitténs betänkande 1893 IV. 1900 års siffror från Elmér Å (1960), a.a. sid. 284.

²⁰ Se bilaga A, eller för en utförligare redovisning Harrysson L (1999b), a.a..

²¹ Uppgiften är hämtad från Casparsson R (1948), *LO under fem årtionden, andra delen 1924-1947*, Tiden, Stockholm, bilaga 11 (Genomsnittsinkomst för vuxna manliga arbetare inom industri och hantverk åren 1898-1948) sid. 713.

²² Ur SCB (1950), *Historisk statistik för Sverige*, Statistiska översiktstabeller utöver i del I och II publicerade t.o.m. år 1950, SCB, Stockholm, tabell 6: Fabriksindustrin 1896-1912, sid. 6.

²³ Se t.ex. Greiff M (1992), *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industrijänstemän 1840-1950*, Mendocino, Malmö. Ak.avh.

²⁴ Liedstrand E (1923), "Tjänstemännens pensionsfråga i Sverige. Dess nuvarande läge och utvecklingstendenser samt medel för dess rationella lösning", i *Svenska Bankmannaföreningens serieskrift* n:o 3.

²⁵ SOU 1938:18 Betänkande med förslag till lag om frivillig pensionering av i enskild tjänst anställda m.m.

²⁶ Croner F (1939), *De svenska privatanställda. En sociologisk studie*, KF bokförlag, Stockholm. Croner för en intressant och viktig diskussion kring begreppet privatanställd, dess avgränsning etc., sid. 455ff, och ifrågasätter möjligheten till en entydig avgränsning. Inte minst sammanfaller pensionsproblematiken med det han påpekar om tjänstemännens förändrade arbetsvillkor som gjorde sig alltmer bemärkta under 1930-talet (s 275f).

²⁷ SAF:s arkiv A151 Erik Brodén's handlingar. P.M. angående omfattningen av tjänstemännens pensionering. Oktober 1941.

²⁸ Det låga utfallet står främst att söka i att Croners undersökning innehöll såväl småföretag som branscher där pensionering var högst ovanlig. Som illustration för industrins pensioneringsförhållanden är undersökningen mindre lämplig.

Croner pekar på att de som saknade ordnad pensionering ofta också saknade livförsäkringsskydd. Han hänför detta till en gemensam orsak, nämligen den anställdes ålder och lön. De äldre och de med hög lön hade bäst pensionsförhållanden, de yngre med lägre löner var samtidigt mindre benägna att skaffa sig livförsäkringsskydd. Croner F (1939), a.a. sid. 285. Elmér Å (1960), a.a. tabell VII:66 sid. 498 belyser samma problematik med liknande resultat men 20 år senare.

²⁹ SOU 1930:15. Tabell T16 sid. 37. En årslön var 1928 i genomsnitt 2.539 kronor enligt Casparsson R (1948), a.a. sid. 713.

³⁰ SOU 1934:18.

³¹ 1941 användes även den av Fritz Croner år 1936 genomförda "Lunda-utredningen" som jämförelsematerial. SAF:s arkiv A151 Erik Brodén's handlingar. P.M. angående omfattningen av tjänstemännens pensionering. Oktober 1941.

³² Detta, liksom det mesta rörande SAF:s interna utredningar diskuteras utförligare i Harrysson L (1999b), *Svenska Arbetsgivareföreningen och pensionsfrågan fram till 1948*, stencil Socialhögskolan 991001. En genomsnittlig årslön 1935 var enligt Casparsson R (1948), sid. 713, 2.667 kronor.

³³ Dessa företag har angett pensionsbelopp.

³⁴ Se bilaga A för en översikt.

³⁵ Antalet delägare i SAF var 1938 runt 5.500 (se Harrysson L (1999b), a.a.). Totalt fanns 1938 drygt 18.500 arbetsställen inom industrin i Sverige (se SCB 1950, a.a. tabell 8: Industrin 1913-1950 sid. 8).

³⁶ Casparsson R (1948), a.a. sid. 713.

³⁷ En genomsnittslön för privatanställd kontorspersonal var 1939 4.264 kronor per år. Teknisk personal hade cirka 30% högre lön och kvinnor drygt 50% av mannens lön (SCB (1950), a.a. tabell 130: Löner för i enskild tjänst anställd förvaltningspersonal 1939-1948).

³⁸ Svenska Industritjänstemannaförbundet (SIF) gjorde 1940 en undersökning av hur många tjänstemän som hade pensionsförmåner. Undersökningen pekade på att av svarande SIF-medlemmar över 30 år hade 72,7 % av den tekniska personalen och 68,3 % (män) 54,0 % (kvinnor) av den merkantila personalen sin pensionsfråga löst. SIF:s undersökning kan endast ses i relation till organisationens medlemskår. SAF:s arkiv A151 Oktober 1941, PM angående omfattningen av tjänstemännens pensionering. Brodén's handlingar (1936-44).

³⁹ Genomsnittslönen för arbetare var 1947 5.510 kronor per år enligt Casparsson R (1948), a.a. sid. 713. Det totala antalet arbetare inom den privata industrin var 1947 cirka 640.000. SCB (1950), a.a. tabell 8 sid. 10-11.

⁴⁰ SAF:s arkiv A15120:18m, maj 1948. P.M. angående arbetarpensioneringen.

⁴¹ Ett exempel står att finna i Lagutskottets utlåtande 49 i Riksdagstryckets 7:e samling 1905 rörande motion från andra kammaren om skydd å avsatta medel i arbetsgivares rörelse. Utskottet hemställde att Riksdagen skulle lämna motionen utan åtgärd med motiveringen att Handelsbalkens kap 17 §11 gav dessa kassabildningar samma skydd som t.ex. kyrkans fattigkassor.

⁴² Det fanns sedan tidigare olika former av förordningar i form av kassabildningar till förmån för vissa yrkesgrupper, t.ex. hammarsmedskassor.

⁴³ En ny understödsföreningslagstiftning trädde i kraft 1938 som på ett tydligt sätt strömmade upp främst pensionskassornas verksamhet. Till skillnad från den tidigare lagen från 1912 så tillkom utöver konstitutionell kontroll även en ekonomisk kontroll på alla föreningar. Enligt äldre lagstiftning gällde detta endast föreningar med godkända stadgar eller gav understöd som översteg 500 kronor/år. *Sociala meddelanden* 1938 nr 5 sid. 323ff, samt 1912 sid. 722ff. Se även Esscher K (1938), "Den nya lagen om understödsföreningar", i *Industria* 1938:13 sid. 375ff.

⁴⁴ Detta är ett empiriskt konstaterande. Se kapitel sex och sju.

⁴⁵ Siffrorna är inte helt jämförbara sedan 1925 års siffra endast återger de kassor som sökt registrering. Flertalet av de kassor som fanns med som registrerade 1925 fanns redan 1910.

⁴⁶ Betänkande till lag om understödsföreningar 1910; *Sociala meddelanden* 1923, 1927, 1930; SOU 1938:18, 1970:23, Understödsföreningar: betänkande med förslag till ny lag om understödsföreningar; SOS 1965 Understödsföreningar; SOS 1991 Friendly Societies.

⁴⁷ SAF:s arkiv A15120 18m 1938. Siffrorna underskattar antalet kassor inom industrin till följd av att företag med kassor inte var delägare i SAF, samt att ett bortfall fanns i undersökningen. SAF:s utredning var föreningens mest genomgripande interna undersökning ditintills. Uppläggningsen var stilbildande och svaren kom att utgöra en stomme i SAF:s agerande framöver. En presentation av denna utredning liksom dess uppföljare 1947 finns i bilaga B.

⁴⁸ Den statistiska utredning som genomfördes av Harteliuskommittén (SOU 1938:18) presenteras på ett sätt som gör informationen svår att använda. Ifråga om antalet företag med pensionskassor blandades dessa med dem som hade reglementen. Totalt var dessa 260 stycken. Någon åtskillnad ifråga om industriföretag finns inte.

⁴⁹ Se t.ex. Laurin I (1942), *Den kooperativa personalens ålderdomsförsörjning*, KF:s förlag, Stockholm; Guldberg S & Stolpe H (1967), *Trygghet på gamla dar*, KPA, Stockholm; Stolpe H (1968) *Kooperationen som arbetsgivare 1850-1968*, KFO/Rabén & Sjögren, Stockholm.

⁵⁰ A15120:18m P.M. angående arbetarpensioneringen, 1948.

⁵¹ Dess tekniska utseende diskuteras nedan sid. 50 och i kapitel fem. Se även Elmér Å (1960), a.a.

⁵² Utskick gjordes till arbetsgivare, bl.a. till SAF, om möjligheterna att teckna frivillig försäkring i Pensionsstyrelsen. Utskicket gjordes tillsammans med information om att arbetsgivarna enligt pensionsförsäkringslagen nu hade möjlighet att innehålla de anställdas avgifter för pensionsförsäkringen intill uppbörd. SAF:s styrelse ställde sig dock kall-sinnig till möjligheten med motiveringen att detta var ett sätt för staten att överföra kostnaden för pensioneringen på arbetsgivarna. SAF styrelseprotokoll 13/7 1914 §8, samt protokollsbihang.

⁵³ Se Berge A (1998), "Pensions-separatismen. Frågan om den svenska folkpensionens karaktär 1913-1935", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 71, sid. 12-13.

⁵⁴ SOU 1934:18 250f.

⁵⁵ SOU 1938:18.

⁵⁶ A15120:18m P.M. angående arbetarpensioneringen, 1948.

⁵⁷ Se t.ex. Elmér Å (1960), a.a. sid. 235ff. Ett problem med denna metod ur statistisk synpunkt är att antalet försäkringar som var att betrakta som tjänstepensioner var svåra att bedöma med mer än att detta skedde då avgiften betalades. En begränsad undersökning gjord av Pensionsstyrelsen för Tjänstepensionsutredningen rörande åren 1941-43 visar att ca. 75-80% (avtagande) av mäns avgifter härrörde från tjänstepensioner medan 35-50% (avtagande) av kvinnornas gick att hänföra till sådana. Fyra femtedelar av de försäkrade var att betrakta som arbetarpersonal. SOU 1946:26 s 32f.

⁵⁸ A15120:18m P.M. angående arbetarpensioneringen, 1948.

⁵⁹ SOU 1946:26 sid. 32-33. Se not 50 ovan.

⁶⁰ En viss ytterligare diskussion kring dessa försäkringstyper återfinns i kapitel fem.

⁶¹ Startad under namnet Sveriges Privatanställdas Pensionskassa. I samband med att de bytte organisationsform från understödsförening till försäkringsförening 1929 förändrades namnet till Svenska Personal-Pensionskassan.

⁶² Skälet till anknytningen till ett förmånssystem, att erbjuda en "rimlig" pension, står att finna i lokal tradition och existerande relationer mellan arbetsgivare och arbetstagare, samt till buds stående erbjudanden om lösningar. Så snart den försäkringstekniska beräkningen var gjord blev systemet för finansiären premiebaserat trots att det var ett förmånssystem. Det som kunde hända var att beräkningen slog fel och finansiären därför måste betala mer eller att, som i SPP:s fall, att den aktive medlemmens maximala avgift inte räckte till för att täcka den tredjedel som planerats och den passive medlemmen krävdes på ytterligare betalning alt avgifter.

⁶³ SPP (1942), *Svenska Personal-Pensionskassan. De första 25 åren*, SPP, Stockholm. Intressant läsning är också det förslag som arbetsutskottet framställde inför SPP:s bildande (1913), *Allmänna grunder till stadgar och tabeller för en pensionskassa för inom handeln och industrien anställda tjänstemän och kvinnliga biträden samt deras efterlevande*, Stockholm.

⁶⁴ Öppna kassor fanns i större utsträckning inom begravningskasseväsendet. Begrepps-paret öppen - slutet är tyvärr inte helt bra. I princip definierades endast slutet i statistiken, och då som till företag kopplade kassor, medan öppna således blev resten. Med tanke på att t.ex. SPP endast anslöt tjänstemän och kvinnliga biträden så måste trots allt även det ses som en viss slutenhet.

⁶⁵ SAF:s utredning 1937.

⁶⁶ SPP hade vid flera tillfällen diskuterat möjligheten av att erbjuda även arbetarpensioner men kom aldrig till ett avgörande (SPP 1942).

⁶⁷ Formuleringen är något svävande i Hagström K G (1934), *Industriarbetarnas pensionsproblem*, Arbetarpensionskassan, Stockholm.

⁶⁸ Hagström K G (1933), *Pensionering enligt nya former*, Arbetarpensionskassan, Stockholm.

APK:s första verkställande direktör K G Hagström var därför en förespråkare för en offentlig baspension som kompletterades med arbetsgivarpensioner och kollektiva försäkringar för familjeskydd, samt individuella liv- eller livränteförsäkringar. Hagström K G (1940), *Pensioneringsproblemet. Ett försök till förutsättningslös utredning*, Gjallarhornets Förlag, Stockholm.

⁶⁹ Hagström K G (1934), a.a.

⁷⁰ SAF:s arkiv A15120:18e 1936. PM över former för arbetarpensionering.

Intressant i APK:s konstruktion var initiativet till en "kurator" som skulle bistå med råd, i vissa fall bestämmande regler, kring hur dödsfallskapitalet alternativt invalidpensionen skulle användas. Kuratorns uppgift var att bedöma situationen för den arbetsförmögne eller efterlevande så att dödsfalls- eller invaliditetsskapitalet utnyttjades på "rätt" sätt. I princip utgick tanken från att den som måste förlita sig på sin pension för sin försörjning omvandlade sitt kapital till en livränta (på livstid) genom placering i Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring. Om däremot de efterlevande hade en förhållandevis god ställning kunde hela eller delar av kapitalet tagas ut som en klumpsumma (Hagström 1933, a.a.). Oron bland berörda inom pensioneringsfrågan att ett välordnat system med finansieringshjälp från företagen skulle undermineras till följd av felaktigt eller godtyckligt användande av pensionsmedlen var utbrett, inte minst speglades en oro för att det trots ordnad pension fanns många som kom att falla fattigvården, och därmed skattebetalarna, till last. Oron riktades främst mot låginkomsttagare varför livräntor sågs som ett bättre alternativ framför engångsbelopp. Diskussionen kommer till ytan i olika PM inom SAF, men framförallt i korrespondens från företag. Därtill diskuterades saken flitigt i samband med debatten om försäkringsbolagens arbetssätt och produkter.

⁷¹ Problemet med APK:s ställningstagande var att de öppnade för förhandling om pensionsavtalets utseende. Innebörden skulle därför variera kraftigt från ett företag till ett annat.

⁷² SOU 1938:18.

⁷³ Dyrortsreglering genomfördes 1937.

⁷⁴ Beloppet 500 kronor påverkade inte tilläggspensionen. 400 kronor var tjänstepension och 100 kronor var annan fri inkomst enligt lagen om pensionsförsäkring. Genom att utfästa pension även till den anställdes maka eller make kunde ännu högre nivåer uppnås per hushåll utan att påverka tilläggspensionerna, trots att endast ena maken var anställd.

⁷⁵ SAF:s arkiv A15120:18m 1938, P.M. angående arbetstagarpension för industriarbetare.

⁷⁶ Dessa företag har angett pensionsbelopp i den undersökning som genomfördes.

⁷⁷ Se vidare i kapitel sex.

⁷⁸ Arbetsmarknadskommitténs protokoll 26/2 1944 §5..

⁷⁹ SOU 1950:33 Allmän pensionsförsäkring. Undersökningar och förslag av Pensionsutredningen, sid. 47ff.

⁸⁰ Utredningen gjorde en tredelad klassindelning som på ett acceptabelt sätt överensstämmer med ovan nyttjade rubriceringar, se SOU 1950:33 sid. 52.

⁸¹ SOU 1950:33 tabell A - C sid. 54-56.

⁸² SOU 1950:33 tabell D - F sid. 60-62 samt kommentar på sid. 63.

⁸³ Tendensen höll i sig fram tills det att tjänstepensioneringen blev avtalsreglerad. Se bl.a. SAF (1954), *Arbetarpensioner. Betänkande avgivet av Svenska Arbetsgivareföreningens pensionskommitté*, SAF, Stockholm.

5

Tjänstepensioners oantastbarhet och tryggnade¹

"Rätten till pension bör i princip vara oberoende av, huruvida den prestation i form av arbete, som berättigar till pension, fullgöres hos en arbetsgivare eller successivt i flera arbetsgivares tjänst."²

Oantastbara pensioner är löften om ålderdomsförsörjning med en nivå som inte kan återtas eller undergrävas ensidigt från löftesgivarens sida. Förhållandet kan beskrivas som att pensionsrätten utgörs av uppskjuten lön till vilken löntagaren har full dispositionsrätt vid viss förutbestämd ålder.³ Det inledande citatet från Tjänstepensionsutredningens betänkande 1946 fångar på ett utmärkt sätt den problematik som inbegrips i begreppet oantastbarhet. Förståelsen av dess innebörd kräver uppdelningen i två beroende aspekter, nämligen existensen av och innehållet i en relation (arbetsgivare - arbetstagare), samt tillkomsten och utformningen av en pensionsrättighet. Nyttjandet av den vaga formuleringen "bör i princip" tydliggör den motsättning som oantastbarhetskravet framställde kring kopplingen 'prestation - berättigande' vilken utgör den reciproka rättighetsprincip som problematiken vilar på.

Den moraliska skyldigheten att försörja sina anställda även på ålderdomen, förstärkt genom lagstiftning, utgjorde under industrialiseringen en långsamt avtagande tradition, i grunden baserad på naturhushållning. Övergången från försörjning i natura till penninghushållning medförde tillkomsten av företag med tilltagande antal löneanställda. Kontantlöneprincipens genomslag varierade från bransch till bransch och från region till region, men den växande tillgången till pengar skapade nya möjligheter för ålderdomsförsörjningens tryggnade antingen individuellt eller kollektivt. Relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare kom, i varierande hastighet, att förändras, och framförallt att avpersonifieras. En avpersonifierad relation medger inte på samma sätt de individuella bedömningar som var grundläggande för antastbara pensioner. Distanseringen av förhand-

lingsfrågor om relationens pekuniära del innebar att resultatet blev betydligt mindre lokalt anpassat i formuleringsfasen.⁴ Detta kan formuleras som att lokala företag i allt större utsträckning övergick till att anpassa sig till givna strukturer ifråga om välfärdsfrågor. Nya centrala lösningar införlivades snarare än att nya lokala lösningar tillskapades. Den beskrivna processen var långsam och allt annat än homogen, snarast kan införlivandet ses som en mängd heterogena processer. Oantastbara pensioner slog sällan igenom som lokal lösning även om undantag finns inom såväl tjänstemanna- som arbetarpensioneringen. Folke Schmidt hänför en förändrad rättsuppfattning ifråga om pensionsutfästelsens karaktär till nya redovisningsformer inom företagen, framförallt införandet av skattemässigt fördelaktiga avsättningar för pensionsändamål.⁵ "Långsamt, nästan omärkligt sker en övergång till den nya uppfattningen. Arbetstagaren anses successivt tjäna in sin pension under den aktiva perioden."⁶ Från att avtal hade formulerats med klausuler om oantastbarhet kom det efter 1960-talet istället att skrivas in klausuler om antastbarhet. Detta visar på ett formellt genomslag av en attitydförändring. Schmidts ståndpunkt är att betrakta som ett konstaterande om att en förändring skett. Den debatt som pågick under första halvan av 1900-talet tyder dock på att förändringsprocessen skedde allt annat än omärkligt, om än med växande intensitet över tiden.⁷ Principen om oantastbarhet utgår från den maktrelation på vilken basen för omfördelningen av försörjningsmöjligheter vilar, d.v.s. i kontrollen över produktionsresultatet. Kraven på inflytande, utmaningarna på "the frontier of control", växte sig tydligare och pensioner var en fråga där detta krav yttrade sig. Visserligen skedde detta genom en långsamt förändrad hållning hos parterna snarare än i ett uttalat samförstånd, men som omärkligt kan det bara uppfattas då betraktaren endast anser att offentliga ställningstaganden är viktiga. Det är i konfigurationen av den långsiktiga kontrollen över produktionsresultatet som förståelsen av oantastbarhet, dess innebörd och historia står att finna.

Om oantastbarhetens historia

Erik Hahr skriver:

"En av de grundtankar, som framkom ur det nyss antydda samarbetet mellan arbetsgivare och anställda rörande pensionsfrågans ordnande (startandet av SPP, min anm.), var, att de olika arbetsgivare en anställd under sin bana kan ha *gemensamt* borde bygga

upp pensionen till den anställde. Den anställde skulle anses »tjäna in» en viss del av sin blivande pension hos varje arbetsgivare, större eller mindre beroende på anställningens längd hos arbetsgivaren ifråga. I samband härmed präglades uttrycket *oantastbar pensionsrätt*. Uttrycket torde ha uppkommit på följande sätt. En pensionsutfästelse kan behållas på egen risk - arbetsgivaren kan själv stå ansvaret för de utbetalningar som enligt utfästelsen skall göras - men ansvaret kan också överlätas på en försäkringsinrättning (återförsäkras, min anm.) /.../ Tillgodohavandet får inte tagas i anspråk (»antastas») för någon annan anställds räkning eller gå tillbaka till arbetsgivaren. Pensionsrätten är alltså »oantastbar»."⁸

Startpunkten för diskussionen av principen om oantastbarhet är oklar. Rötterna finns i 1800-talets industrialisering, med lönearbetets framväxt och ökade möjligheter till sparande och förräntning.⁹ Genombrottet kom under mellankrigstiden, medan ett principiellt och utbrett erkännande uppnåddes först under 1950-talets slutskede, eller som pekats på ovan, att praxis långsamt bytte ordning till att regler om antastbarhet krävdes istället för regler om oantastbarhet. Mellankrigstiden kom att fungera som en vattendelare så tillvida att de företag som redan hade pensionslösningar i många fall valde att ansluta sig till oantastbara lösningar för sina tjänstemän eller ordna egna lösningar på helt eller delvis oantastbar grund (t.ex. Kooperationen).

Trevande förslag under 1800-talet

Under 1800-talet diskuterades återkommande frågan om ränteförsäkringsanstalter (senare ömsesidiga livförsäkringsbolag). L Blesson såg redan 1842 med förfäran hur fabriksindustrins och kapitalismens utbredning försvagade känslan av samhörighet och ansvar varför han föreslog nyttjandet av individuell försäkring i ränteförsäkringsanstalter, men utan större förhoppningar om arbetsgivarnas bidrag och omtanke.¹⁰ Året därpå presenterade S J af Filén ett förslag med en delvis oantastbar uppläggning där arbetsgivaren avsågs delta.¹¹ På riksdagens begäran tillsattes 1845 sakkunniga att utreda frågan om en central ränteförsäkringsanstalt. Betänkandet avlämnades år 1848 och präglades i stort av en redan existerande dansk statsanstalt. Förslaget erkände inte den vanligt förekommande principen om att arvingar till de som dog i förtid skulle förlora gjorda insättningar, utan följde regeln om återbetalning av inbetalda avgifter utan ränta. Lösningen förhindrade att de fattiga klasserna med kortare livslängd, men med

störst försörjningsbehov, skulle förlora på att delta. Det framhölls också som en fördel att ett tjänstehjon, en fri yrkesutövare eller bonde, kunde påräkna en lika stor pension varje år istället för att falla fattigvård eller familj till last. Till skillnad från tyska anstalter antogs regler om full återbäring på insatta medel, d.v.s. såväl räntan som kapitalet i sig.¹² För förespråkarna av ränteförsäkringsanstalterna uppenbarades möjligheten att arbetsgivare som till följd av legostadgans utformning 1833 tvingades att försörja sina hjon, genom en försäkring skulle kunna minska denna försörjningsbörda. När Carl Georg Fant skrev ett högst värdeladdat inlägg inför en ny epok 1886 återkom önskemålet om att arbetsgivare i större utsträckning skulle nyttja möjligheten till att befria sig från försörjningsoket av den arbetsoförmögne.

"Man kunde ju vid städjandet af tjenare göra det förbehållet, att någon liten del af deras lön skulle undantagas för sådant ändamål. Ett annat sätt vore ock att istället för de gåfvor in natura eller i penningar, som tjenerne på de flesta ställen pläga erhålla vid julen, göra insatser för dem på ränteanstalt. De behöfde ej då på gamla dagar ligga husbönder eller fattigvården till last. På många ställen i landet har man insett och behjertat nyttan af sådana insättningar för tjenare, och huvudsakligen för sådant ändamål hafva s.k. husbondeföreningar här och hvar blifvit bildade."¹³

Möjligheten till oantastbara lösningar fanns tidigt, men frågan var således hur arbetsgivare skulle förmås att nyttja dem, d.v.s. att göra en utfästelse?

Vid Nordiska Teknikermötets förhandlingar i Stockholm 1897 diskuterades pensionering som ett sätt att knyta arbetarna närmre företagen och lösa de alltmer spända relationerna på arbetsmarknaden. Det ledande förslaget vid mötet innehöll en del krav och åtaganden som tydliggjorde vikten av arbetsgivarnas initiativ även i frågan om oantastbarhet. Det framhöll att reciprociteten mellan arbetarens effektivitet och dennes ersättning skulle bli bättre ifall den timlöneanställda visste att genom ett väl utfört arbete fick denne också tillgodoräkna sig en tryggad ålderdom.¹⁴ Pensionen skulle inte bli oantastbar, utan utfästelsen var villkorad så tillvida att om en anställd slutade måste denne inom ett år välja att fortsätta betala avgifterna eller förlora alla tidigare avsättningar. Skälet var, liksom i flera andra sammanhang, att tvinga arbetaren till ett fortsatt ålderdomssparande, och i detta fall att finna en anpassning till moderna industriella krav.¹⁵ Mötets kommentarer var intressanta. Bl.a. framhöll en deltagare det positiva med en

oantastbar pensionsbok (likt den senare Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring) som den enskilde kunde bära med sig från en arbetsgivare till en annan, men fortfarande med frivilliga utfästelser från arbetsgivaren. En finsk deltagare pekade på bristerna i det frivilliga medlemskapet där dessa oftast bröts då en anställning upphörde. Risken för tidiga uttag ansågs som överhängande i lösningar med bankboksinsättningar,¹⁶ och ifrågasättandet av arbetarklassens förmåga att undanhålla sig från att i förtid använda medlen var snarare regel än undantag. Ett sådant perspektiv upprätthölls inte enbart av arbetsgivare, utan även inom arbetar- och nykterhetsrörelsen diskuterades problemet.¹⁷

1900 - 1920: Tjänstemännen stakade ut vägen

Under de första tjugo åren av 1900-talet sågs två parallella utvecklingsbanor. Den ena rör den betydelsefulla och allt klarare separationen mellan arbetare och tjänstemän, där grupperna bemöttes på olika sätt ifråga om tjänstepensioner. Den andra gällde socialförsäkringens framväxt och dess outtalade acceptans för en sådan tudelning.¹⁸ Eftersom tjänstemän i det enskilda näringslivet i stor utsträckning identifierades som en del av företagsledningen kunde de ofta påräkna någon form av pension från företaget på äldre dar, någon definitiv utfästelse fanns däremot sällan. De förmåner som kom ifråga för arbetare var inte tillräckliga för tjänstemän och arbetsledare vars löner och levnadsförhållanden generellt översteg arbetarens. Existensen av pensionskassor och fonder vid industrier, självhjälpslösningar utanför anställningen och i livförsäkringsrörelsen, likväl som i den politiska debatten kring en arbetareförsäkring,¹⁹ ger exempel på det i industrisamhället växande behovet av en i förväg säkerställd försörjning på ålderdomen. Tjänstemännens situation varierade givetvis från företag till företag, men principiellt kan nog sägas att tjänstemän hade bättre förutsättningar att uppmana arbetsgivarens intresse för delaktighet i pensionsfrågan. Företagsledare var även de ofta löneanställda och i behov av en framtida ålderdomsförsörjning. Deras närhet till beslutsfattandet, till kontroll och inflytande, möjliggjorde att frågan om arbetsgivarbidrag inte nonchalerades eller motarbetades. SPP:s tillblivelse bygger på denna grundval.²⁰ I de inledande utredningarna kring SPP betraktades oantastbarheten hos utfästelserna som rättsnöre.

Arbetsgivarna definierades som centrala aktörer i ett centraliserat pensionssystem vid den s.k. ”folkpensioneringskongressen” 1910

genom att det av friherre Raab framlagda förslaget innehöll idéer om finansiering via arbetsgivarorganiserad avgiftsinbetalning.²¹ Vid det Nordiska arbetsgivaremötet i Kristiania i mars samma år presenterade Verkstadsföreningens direktör, E F Wållgren, sin i vissa avseenden principiellt motsatta syn på arbetarepensioneringen. Denna byggde på en önskan om att lagstiftaren i så stor mån som möjligt skulle tillåta privata initiativ att utvecklas vidare. Bl.a. framställdes önskemålet om att den kommande allmänna pensioneringen inte skulle missgynna de enskilda initiativens existens och vidare utveckling. Tydligt var att pensionsförmånen för de närvarande uppfattades som en både fackföreningspacificerande och arbetskraftsbindande åtgärd.²² Den allmänna pensionslagstiftningen från 1913 hade inslag som delvis uppfyllde de idéer som framställdes. I princip tillgodosåg tillskapandet av en frivillig tilläggsförsäkring kravet på en privilegierad inkomst. Den frivilliga försäkringens i grunden oantastbara uppläggning undandrog däremot möjligheten för arbetsgivaren att nyttja avsatt kapital i den egna rörelsen och att bibehålla pensionen som en arbetskraftsbindande ordning, såtillvida att försäkringens inte togs i anspråk genom en engångsinbetalning vid pensionsfallet.²³ Den högsta möjliga avsättningen till försäkringens var begränsad, varför höga pensioner inte kunde utfästas utan att inkräkta på tilläggs pensionen. Detta kom att under lång tid framställas som ett hinder för framväxten av en frivillig arbetarpensionering.²⁴

Redan vid tiden för den första allmänna folkpensioneringen var således idén om arbetarpensioner som ett tillägg till den allmänna pensionen grundlagd. Saken stod i ett helt annat ljus vad gällde tjänstemännen, och initiativet till SPP presenterades vid ett diskussionsmöte inom Industriförbundet 1910.²⁵ Detta möte var det enda möte direkt med någon av arbetsgivarnas organisationer ifråga om pensioner fram till en bit in på 1940-talet ifråga om såväl tjänstemännens som arbetarnas pensionsfråga.²⁶ Intresset för en snar lösning var gemensam för arbetstagare och arbetsgivare. Ett förslag presenterades 1913²⁷ kring vilket flera kritiska röster höjdes i såväl positiv som negativ riktning. Endast tre handelskammare var negativa till förslaget om obligatorisk anslutning av yngre tjänstemän och oantastbarhet.²⁸ Någon ansåg att saken borde drivas vidare för att undvika att "belasta" staten med ytterligare utredningsarbete, medan en annan hyste farhågor om att initiativet skulle betyda minskat intresse för en allmän lösning. Kassen instiftades med smärre förändringar 1916 och registrerades året därpå såsom en pensionskassa med godkända stadgar enligt 1912 års understödsföreningslagstiftning.²⁹ Starten av SPP innebar det organiserade avstampet för införlivandet av pensions-

rättens oantastbarhet bland privata företag. Kravet på löpande avsättningar från delägarna, en fonderad förmånsbestämd utfästelse och en organisation under statlig översyn och delägarinsyn, utgjorde den fulla oantastbarhetens vagga.

Till strid för principen - mellankrigstiden

1920-talets dominerande tjänstepensionsfrågor rörde omfattning och oantastbarhet. Under årtiondet utvecklades oantastbarheten till en stridsfråga mellan två vitt skilda uppfattningar. Den ena, ”den rationella”, hyllade principen att pensionen skulle betraktas som en uppskjuten lön där äganderätten till arbetsgivarens bidrag successivt överfördes till den anställde. Den andra, ”den patriarkala”, betraktade arbetsgivarens bidrag som en belöning för lång och trogen tjänst vilken förlorades om befattningen lämnades.³⁰

Emil Liedstrand framhöll att kopplingen mellan tjänstepensioneringen och den anställdes tjänsteförhållanden inte kunde betraktas som något givet, ”d.v.s. en arbetsgivare kan icke a priori sägas hava moralisk skyldighet att pensionera sina tjänstemän.”³¹ En arbetsgivares skyldighet låg i första hand i att informera om pension kom att utbetalas eller inte, och i så fall på vilka villkor.³² De positiva erfarenheterna genom omorganisering av tjänstemännens pensionering via SPP ledde bort från arbetsgivarens möjligheter till godtycke och/eller personliga bedömning av den anställde. Debatten om oantastbarhet handlade primärt om pensionsutfästelsens karaktär och beroendet av arbetsgivarnas medverkan vid en ”rationell” lösning på pensionsfrågan.³³ I SPP:s 50-års jubileumsskrift skrevs följande:

”SPP gjorde oantastbarhetsprincipen obligatorisk och medgav sålunda ingen arbetsgivare inträde med mindre än att han till fullo accepterade denna grundläggande princip för sina anställdas pensionering. Hellre fick han då stanna utanför kretsen av SPP-anslutna företag. Det var en hård och envis men målmedveten strid SPP under många år måste föra innan oantastbarhetsprincipen blev accepterad av alla arbetsgivare och inte längre blev föremål för angrepp och motargument från konkurrenter.”³⁴

1925 framhöll Svenska Bankmannaföreningen att en reglering av möjligheterna för arbetsgivare att ändra i gjorda pensionsutfästelser borde komma till stånd. De ansåg vidare att erforderliga medel för utfästelsernas uppfyllande skulle avsättas, samt att ett betryggande sätt

att avskilja medlen från företagets normala drift skulle skapas.³⁵ Svenska Bankföreningens yttrande var direkt avvisande. De framhöll att existensen av ett pensionsreglemente inte utgjorde en pensionsutfästelse i sig utan ett regelverk för styrelsens sätt att göra dessa utfästelser och att: "Rätten till en pension inträder för en anställd icke förr än han lämnar tjänsten och icke under andra förutsättningar än att han fyller de villkor, vilka uppställts i pensionsreglementet." Vidare att pensionsfonder var att anse som frivilliga avsättningar från företagets sida för att balansera framtida kostnader. De skulle inte vara öronmärkta.³⁶ Bankmannaföreningen tillsammans med ytterligare tjänstemannaföreningar återkom med sin begäran i slutet av samma år.³⁷ Tillsättandet av den s.k. Laurinska kommittén³⁸ kom till stånd 1926 efter att ytterligare en skrivelse från Bankmannaföreningen och Kontoristföreningarna, nu med understöd av Sveriges Arbetsledareförbund, Sveriges Verkmästareförbund, Sveriges Grafiska Faktorsförbund, samt Svenska Järnvägarnas Kontorspersonalsförbund.³⁹ Ett utkast till lagförslag som presenterades i december 1927 fick kraftig kritik från flera håll. De sakkunniga hade i stor utsträckning anslutit sig till de anställdas åsikter och föreslog tvingande bestämmelser för pensionsutfästelsers form och räckvidd. Bland parterna på arbetsmarknaden framhöll Sveriges Industriförbund sitt stora intresse för att lösa de industrianställda tjänstemännens pensionsfråga, men avstyrkte lagstiftning som kunde hindra en pågående positiv utveckling. De ansåg även att reglerna kring frivilligheten att utge pensionsutfästelse och tvingande lagstiftning kring dessas karaktär var oklara.⁴⁰ Arbetsgivarnas mest inflytelserika argument var att en lagstiftning uppfattades som ett intrång i den fria avtalsrätten samt att en reglering som enbart gällde de som de facto gjort en utfästelse innebar att de "goda" arbetsgivarna blev kontrollerade och att dessa exempels spridning till andra arbetsgivare hindrades. I en promemoria från de sakkunniga besvarades den senare kritiken med att varje försök att tillvarata de anställdas intressen skulle påverka arbetsgivarnas intresse att bidra, men om inte detta var acceptabelt skulle frågan som sådan vara olöslig. Rörande den förra frågan uttalade de att:

"En lagstiftning skulle alltså rubba på avtalsfrihetens grundsats. Utom att denna grundsats i en allt vidsträcktare omfattning av sociala skäl fått maka åt sig, kan i detta speciella fall anföras två särskilda skäl för dess åsidosättande: dels kunna de särskilda bestämmelserna i ett pensionsreglemente vara sådana, att en löntagare vid tillträdet knappast klart förstår, hur föga tryggad hans pensionsrätt är, och dels den allmänmänskliga svagheten att skjuta undan omsorgen om morgondagen; ifråga om pension som

skall utfalla om 40 år nöjer man sig med mycket lösligare förbindelser än ifråga om merlönen."⁴¹

Kritiken från arbetsgivarleden sammanföll delvis med den från Socialstyrelsen och Pensionsstyrelsen. Dessa bägge ansåg att en lagstiftningen i princip endast skulle utformas som "deklaratorisk". Därtill hävdade Socialstyrelsen att endast skriftliga utfästelser skulle inrymmas under lagen. I bägge fallen ansåg de sakkunniga att lagen i så fall skulle kringkärvas så kraftigt att den skulle förlora sin betydelse. I grund och botten handlade det om att, tydliggjorde de, säkerställa vaga utfästelser. Den centrala kritiken från tjänstemannaorganisationerna var utkastets inskränkningar i fribrevsrätten,⁴² d.v.s. rörande principen om oantastbarhet. De sakkunniga höll inte med om att gjorda inskränkningar skulle snedvrída utvecklingen mot fullt oantastbara pensioner. De hävdade att ett hindrande av möjligheten att koppla vissa tillägg och förmåner till åldern förnekade pensionsutfästelsens lönekaraktär. Vidare ansåg de sakkunniga att oantastbarhetens utbredning vid tidpunkten var synnerligen begränsad. I ett utkast till ny motivering inför utkastets omarbetande framhölls att även SPP:s anslutningsplaner delvis erkände viss oantastbarhet genom att de passiva medlemmarna, företagen, inte behövde ansluta sina tjänstemän direkt utan kunde tillämpa en åldersgräns. När väl medlemmen var ansluten infann sig full oantastbarhet. Utkastets oantastbarhetsklausul innehöll regler om att den enskildes premiereserv inte kunde minskas vid fribrevsberäkningen utom i vissa fall av oredlighet, men däremot ingenting om hur pensionsrätten skulle tjänas in, d.v.s. oantastbarheten inföll först sedan en utfästelse gjorts.⁴³

Landsorganisationen å sin sida framhävde att utkastet i första hand utgjorde ett försök att säkerställa utfästa pensioner vid eventuell insolvens, men att flera punkter var alltför svagt formulerade för att uppfylla utkastets ambition. Den mest centrala var oklarheten kring vem som hade äganderätten till avsatta pensionsmedel samt definitionen av en utfästelse. I kommentaren till §1 om tjänstepension yttrade LO: "Slutligen anges i sista stycket i motiveringen till 1 §, att donationer och stiftelser, gjorda till förmån för anställda vid visst företag, stå utanför lagens bestämmelser. Härigenom har den för arbetarna viktigaste frågan lämnats oreglerad, varför hela lagutkastets värde för dem är ganska problematiskt."⁴⁴ Lagutkastet gav inte arbetstagarna någon möjlighet att föra talan inför domstol. I det året därpå publicerade lagförslaget hade de sakkunniga på flera punkter tagit till reträtt för att inte riskera en alltför negativ reaktion. Förslaget⁴⁵ kom aldrig till riksdagsbehandling.

En del i det Laurinska förslaget handlade om att endast försäkringsföretag skulle få rätt att utge tjänstepension. De sakkunniga menade att 1912 års understödsföreningslagstiftning på flera punkter stod i direkt konflikt med en ambition om oantastbara pensioners framväxt. Parallellt pågick en strid mellan å ena sidan SPP, med pensionskassor med oantastbarhet som grundprincip, och å andra sidan Pensionsanstalten Sverige (PS), startad genom ett samarbete mellan svenska livförsäkringsbolag, där oantastbarhetskravet sattes lägre än pensioneringens omfattning som sådan. Den oantastbara pensionsrätten som den välordnade vägen att välja understöddes av Industriförbundet och tjänstemannaorganisationerna, medan PS sökte stöd för att belysa den dåvarande utvecklingen av tjänstepensioner. De flesta avslutade avtal som PS hade ingått var trots allt oantastbara, och frågan för dem låg därför snarast i huruvida de skulle blockera arbetsgivare som ville ordna pensioneringen för sina anställda utifrån att ingångna avtal måste vara oantastbara. PS "står sålunda öppen för alla, som äro intresserade för pensionsfrågans ordnande."⁴⁶ PS ställningstagande fick stöd av försäkringstidskriften Gjallarhornet:

"Därest ett sådant fall de anställda själva tacksamt acceptera den av arbetsgivaren erbjudna pensionsförsäkringen, vilken t.ex. graveras av viss inskränkning i oantastbarheten vid frivillig avgång ur tjänsten men i övrigt är fullt betryggande, varför skulle denna förmån förmenas dem? En sak är att i möteslokalen prägla billiga och populära slagord, sådana som »hellre ingen pension än en pension med någon som helst inskränkning i pensionsrätten», och en helt annan att konfronteras med verkligheten, att inför ett av arbetsgivaren i bästa välmening gjort och för honom med kännbar ekonomisk uppoffring förenat pensionserbjudande deklarerar: nej tack, en sådan pension taga vi icke emot."⁴⁷

PS kritiserades kraftigt av tjänstemannaorganisationerna, men det fanns, vilket påpekades i motiveringen till det Laurinska förslaget, en hel del anställda med antastbara lösningar som motsatte sig en förändring eftersom infriandet av orubbade fribrev krävde finansiering genom minskade framtida pensioner.⁴⁸ Tiden från PS instiftande (1925) till en kommande uppgörelse med SPP utkristalliserades till en strid för eller emot oantastbarhetsprincipen.⁴⁹ 1929 kom parterna överens om en sammanslagning av SPP⁵⁰ och Pensionsanstalten Sverige. Avtalet gav den nya försäkringsföreningen ett principiellt monopol på kollektiv tjänstepensionering. Det nya bolaget gavs namnet Svenska Personal-Pensionskassan (SPP) och trädde ikraft 1929.⁵¹ "Den sista och avgörande striden om den enskilda tjänstepen-

sionsförsäkringens ställning till oantastbarhetsprincipen hade slutat med *seger för principen*.⁵²

Utvecklingen gick i stå – 1940-talet

1939 löpte det tio år tidigare ingångna avtalet mellan SPP och livbolagen ut. Marknaden var lukrativ och livförsäkringsbolaget Thule ville utveckla den kollektiva tjänstepensioneringen. Konkurrens var av godo ansåg de. Situationen när Thule 1943 sökte tillstånd för att bedriva denna försäkringsverksamhet var rörig.⁵³ 1944 års Tjänstepensionsutredning var ett utslag av Thules ansökan och den diskuterade frågan om lämpligheten av att driva kollektiv tjänstepensionering under fri konkurrens. Utredningen begränsade sig dock till att diskutera frågan för tjänstemän där oantastbarheten som princip vunnit gehör. Arbetarpensioneringen lämnades utanför till följd av de särskilda frågor som en sådan inriktning skulle medföra. Därtill fogades även skälen att folkpensioneringens omgestaltning förväntades ha stor betydelse för en tjänstepensionering för kroppsarbetare.⁵⁴ Det inledande citatet i detta kapitel om pensionsrättens oantastbarhet hämtad från denna utredning rörde således endast tjänstemän. Försök till reglering av frågan om ett liknande förhållande för alla personalgrupper har vid varje tillfälle underminerats av rådande förhållande på arbetsmarknaden, och i relationen mellan arbetsgivare och arbetarkollektivet. Det regleringsförsök som tilldrog sig mest uppmärksamhet var den s.k. Harteliuskommitténs arbete.

Kommittén tillsattes 1936 och avlämnade sitt betänkande 1938.⁵⁵ I flera avseenden tog denna utredning vid där det Laurinska förslaget slutade genom att försöka klargöra vad som utgjorde en pensionsutfästelse. Mycket arbete utfördes för att framställa en form som kunde utgöra ett normalreglemente, en normalpension. Detta skulle inträda om en gjord utfästelse inte innehöll tydliga regler rörande pensionsålder, pensionsnivå, avgifter etc. Förslaget kritiserades kraftigt för att det bl.a. gjorde intrång på avtalsfrihetens område och att normalpensionens nivå (50% av slutlönen) låg på en orealistiskt hög nivå för arbetare. Utredningen ledde, liksom det Laurinska förslaget tidigare, aldrig till någon åtgärd i form av lagstiftning, men det ledde onekligen till en livlig aktivitet bland arbetsmarknadens parter. Det är inte enbart en fråga om att arbetsgivarna blockerade och förhållade, utan också om att fackföreningsrörelsen ifråga om pensionsfrågor föredrog politiska lösningar framför avtalslösningar. I Harteliuskommitténs efterdyningar framstod detta klart för SAF:s

utredare, likaledes senare vid försök att lyfta fram pensionsfrågan i Arbetsmarknadskommittén 1944.

"Den sociala utvecklingen på arbetsmarknadens område för med sig stegrade krav från arbetstagarnas sida på ökad trygghet i arbetsförhållandet. Ett medel att tillgodose detta syfte är givetvis även pensionering. Man har dock å arbetarsidan ännu ej mera allmänt sökt att med fackliga medel tillkämpa sig dylika förmåner. Man förväntar tydligen, att staten skall ingripa här och tillerkänna arbetstagarna pensionsförmåner utöver dem, som följa av den allmänna pensionslagstiftningen."⁵⁶

Den nya folkpensioneringen 1946 innebar att diskussionen kring privilegierade inkomster uppfattades som passerad då pensionerna från 1948 kom att utgå utan prövning och till ett belopp högre än vad som normalt var möjligt med det tidigare systemet.⁵⁷ Frågan om arbetares tjänstepensioner gavs därmed en helt ny dimension.

Frågan om ekonomiskt tryggande av pensionsutfästelser

"Principiellt sett är såväl den i offentlig tjänst anställdes som den hos privata företagare sysselsatte tjänstemannens ställning gentemot arbetsgivaren icke mycket annorlunda än kroppsarbetarens ställning till hans arbetsgivare. Den personliga friheten är strängt taget lika illusorisk för båda."⁵⁸

Utvecklingen inom näringslivet visade tydliga tecken på en ökad proletarisering och feminisering av lägre tjänstemän vilket innebar att tidigare lösningar blev mer eller mindre obsoleta.⁵⁹ 1930-talet aktualiserade arbetarpensioneringen. Varken det Laurinska eller Harteliuska förslaget hade gjort någon åtskillnad mellan personalgrupper, men verkligheten talade för att frågan om en arbetarpensionering var betydligt svårare att lösa än för tjänstemannagrupperna. Till skillnad från tjänstemännen så var arbetarna fackligt väl organiserade och utgjorde ett uppenbart hot mot arbetsgivarnas ställning och kostnaderna skulle onekligen bli stora. Kärnan kring utbredningen av oantastbara utfästelser låg fortfarande oreglerad inom ramen för relationen mellan parterna på arbetsmarknaden.

Utfästa tjänstepensioner var i regel inte säkerställda på ett fullt betryggande sätt. Visserligen var skillnaden mellan olika lösningar markant. Ju större spridning tjänstepensionering genom försäkring fick, desto bättre blev säkerheten i förhållande till utfästelsen. Främst rörde sig detta om två faktorer; dels att lagstiftningen ställde höga krav på försäkringsbolagen och pensionskassorna med s.k. godkända stadgar, och dels att avsatta medel för pensionsändamål placerades utanför företagets kontroll eller i stiftelser. Frågan om bristerna inom många understödsföreningar, begravnings- såväl som pensionskassor, hade diskuterats vid flera tillfällen.⁶⁰ Den nya understödsföreningslagen från 1938 innebar i princip att pensionskassorna reglerades på ett jämförbart sätt med försäkringsbolagen. Säkerställandet innebar således inte enbart att försäkringstekniska beräkningar minskade de ekonomiska riskerna, utan också att utflyttningen av medlen begränsade eventuella konsekvenser av den ojämlika maktrelationen mellan arbetsgivare och arbetstagare. En viktig effekt av lagstiftningen blev att företag inte kunde göra avdragsgilla avsättningar för pensioner utan försäkran om att medlen kom att användas för detta ändamål. Men trots det, och som jag visat i kapitel fyra, var det endast en begränsad del av tjänstepensionerna som säkerställdes genom försäkring.

Det stora flertalet av arbetsgivarnas pensionsutfästelser var begränsade i såväl tid som rum, och kontrollen bibehölls inom ramen för företaget. Detta innebar inte att de gjorda utfästelserna helt saknade täckning, utan många företag fonderade stora summor internt för att möjliggöra kommande utbetalningar. För den enskilde arbetstagaren var denna säkerhet mindre tillförlitlig eftersom endast handelsbalkens förmånsregler säkrade fordringar gentemot företaget vid en eventuell likvidation. Förmånsrätten var därtill lågt prioriterad även om den förbättrades i samband med 1937 års stiftelselagstiftning.⁶¹ Statistiken över interna fonder och s.k. fria stiftelser enligt 1929 års lagstiftning är mycket knapphändig. Efter 1938 blev läget något ljusare genom att intern fondering för pensionsändamål i balansräkningen förbjöds för aktiebolag, även om givetvis mörkertalet kan ha ökat. Därtill minskade antalet tillgängliga former för säkerställande. I princip fanns efter 1938 endast stiftelseinstrumentet för den arbetsgivare som ville säkerställa en pensionsutfästelse utan att utnyttja försäkringsformen.⁶²

Den tidigaste angivelsen jag lyckats finna rörande stiftelser är Kunglig befallningshavares femårsberättelser. Dessa sträcker sig över 1800-talet och fram till 1910. Statistiska centralbyrån sammanställde då antalet pensionsfonder till drygt 800, med en samlad förmögenhet av

40,7 miljoner kronor.⁶³ Efter den angivelsen är statistiken betydligt mer svårtillgänglig. Interna fonder var, förutom frånvaron av säkerställande över huvud taget, den lägsta graden av säkerställande. Detta betydde däremot inte att antalet individer som inte fick den pension de förväntat nödvändigtvis var speciellt stort. Lagberedningen skrev i sitt betänkande till ny stiftelselagstiftning att: "Till den del en i balansräkningen upptagen pensionsfond motsvarar det kapitaliserade värdet av fordringar hos bolaget på grund av redan inträdda pensionsförpliktelser, synas goda skäl tala för att fondposten betraktas såsom en verklig skuldpost."⁶⁴ Statistiska centralbyrån (SCB) gjorde ytterligare en undersökning över företags avsättningar för sociala ändamål vid bokslutsåret 1934.⁶⁵ I tabell 5.1 framgår tydligt att många företag hade fonderade medel för pensionsändamål, och att dessa nästan uteslutande var interna avsättningar inom bolagen och för deras eget utnyttjande.

Tabell 5.1 Förekomst av avsättningar för sociala ändamål i aktiebolags årsbokslut 1934.

	Antal bolag	Antal fonder	Ändamål pension (P) eller understöd (U)	Avsättning (kr)
Personalfonder som tillhörde bolagen	428	486	249 P 136 U	66.235.307 18.587.297
Personalfonder som motsvarade skulder till stiftelser ^c	28	36	11 P 12 U	4.944.738 ^a 6.033.798 ^b
Personalfonder motsvarande skulder till personalen ^c	44	65	14 P 12 U	2.555.052 982.960
Avsättningar till stiftelser avskilda från bolagen	4	4	P U	10.000 28.000
Avsättningar till understödsföreningar	4	5	3 P 1 U	244.138 25.000

Källa: Bearbetning av SOU 1937:13 sid. 50ff.

^a 3.101.291 kr avsåg Mo och Domsjö AB.

^b 5.513.060 kr avsåg Stora Kopparbergs Bergslags AB.

^c Vissa medel utgjordes av donationer som skänkts till bolaget med föreskrifter om deras användande.

1929 uppstod möjligheten att utnyttja s.k. fria stiftelser. Möjligheten togs inte i anspråk i större omfattning förrän mot slutet av 1930-talet och under 1940-talet. Det främsta skälet var att interna, men synliga, pensionsfonder därefter inte längre var möjliga för aktiebolag att utnyttja. En tidig entusiasm för de mer reglerade stiftelserna enligt 1937 års lag, väl illustrerad i tabell 5.2, kom efterhand att balanseras av de fria stiftelserna. Försäkringsexperter föreslog att den möjligheten skulle kunna utnyttjas.⁶⁶ De registrerade stiftelserna fick en växande betydelse, främst som en avsättning för att trygga utfästelser om arbetarpensionering och pensionering av äldre tjänstemän. Regi-

strering av stiftelser enligt 1937 års lag kunde endast göras av aktieföretag. Andra företagsformer var hänvisade till de fria stiftelserna.

Tabell 5.2 Registrerade pensionsstiftelser valda år 1934-1948.⁶⁷

År	Allmänna pensionsstiftelser	Särskilda pensionsstiftelser	Understödsstiftelser	Fria stiftelser	Totalt
1934				19	
1939	153	124	28	54	305
1944	346	300	53	175	699
1948	509	412	74	293	925

Källa: SOS: Försäkringsväsen. Folkpensioneringen jämte sjukkasaväsendet m.m. åren 1939-1950 (s 25); SOU 1946:26; SOU 1950:33.

Sammanfattning

Det centrala problemet i frågan om en oantastbar och ekonomiskt säkerställd tjänstepensionering under undersökningsperioden var arbetsgivarnas benägenhet att ge en utfästelse. Utan en utfästelse fanns inget att vare sig föra vidare mellan olika arbetsgivare eller att säkerställa. Frågan om oantastbarhet och säkerställande gav upphov till en begränsning av giltiga skäl bakom, och därmed ett uttalat intrång i kontrollen över, en pensionsutfästelse. Det stod mycket stora insatser på spel. Flera försök gjordes, både privat och offentligt, att mer allmänt lösa frågan, men endast med begränsad framgång. Framförallt förblev arbetarnas tjänstepensionsfråga olöst.

Debatten om, och genomförandet av, en obligatorisk tjänstepensionering (ATP) på 1950-talet fick frågan om oantastbarhet att falla i skymundan även om den även i fortsättningen har utgjort ett viktigt inslag i de avtalsförsäkringar som för stora delar av arbetsmarknaden fungerat som ett komplement. En viktig aspekt i den obligatoriska tjänstepensioneringen är att även den medför principiella problem som kan liknas vid oantastbarhets- och säkerställandeproblemet i privat tjänstepensionering. För det första är inte obligatorisk tjänstepensionering i offentlig regi regelrätt oantastbar, snarare tvärtom. Innehållet i utfästelsen om en allmän tjänstepension har vid flera tillfällen ändrats och för den som väljer att flytta från Sverige gäller begränsande regler. Säkerheten har dessutom under de senaste två decenniernas debatt utpekats som synnerligen svag till följd av såväl indexerings- som befolkningsproblem. Den avgörande skillnaden mellan allmän och privat tjänstepensionering återfinns i den relation på vilken systemen bygger. Den privata baseras i en anställningsrelation medan den

obligatoriska grundas i en medborgerlig rättighet beräknad utifrån den produktiva karriären. Genom dagens obligatoriska systems alltmer försäkringslika utformning undandrar sig systemet den demokratiska kontroll som en social rättighet kräver. Sociala rättigheter övergår i äganderätter och medborgarskap i individuella kontrakt.

Försörjningssystem har problem med att garantera utfall. Frågan om ålderdomsförsörjning är det bästa exemplet på denna svårighet till följd av dess långsiktighet. Att inte avge en utfästelse innebar inte att en arbetsgivare avsåg sig ansvaret för sin arbetskrafts väl och ve. Med dagens ögon kan givetvis de första 50 åren av 1900-talet uppfattas som beklämmande ifråga om arbetarskydd, sjukersättningar och pensioner, men samhället genomgick en omvälvande förändring. Nya förutsättningar öppnade möjligheter som tidigare inte var tänkbara. Det gällde framförallt växande sociala åtaganden, såväl offentliga som privata. Förändringsbenägenheten i samhället varierade och oron för konsekvenserna av det nya samhället var tydlig, inte minst bland arbetsgivarna. På samma sätt som att det politiska systemet idag släpper kontrollen över fördelningen av utfallet i det allmänna pensionssystemet kan arbetsgivarnas situation i början av seklet åskådliggöras. Genom en försäkringsmässig instrumentalisering, explicit i kravet på oantastbara pensioner, skulle arbetsgivarna ge upp alla andra skäl, godtyckliga eller inte, bakom utgivandet av en utfästelse. Även här handlade det om en övergång från ett försörjnings- till ett försäkringssystem, och om att avhända sig kontrollen över relationen till arbetstagarna. Det kanske mest intressanta med detta exempel är trots allt hur förändringen i dagens allmänna pensionssystem på ett uppenbart sätt återför pensioner till en fråga om inflytande i anställningsrelationen. Bra löneavtal ger bra pension.

¹ Detta kapitel är en omarbetad version av min artikel "Tjänstepensionering före ATP: En historia om framväxt och innebörd av oantastbara pensioner för anställda i enskild tjänst", under publicering i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, Lund.

² SOU 1946:26 sid. 40

³ Wicksell S D (1930), "Om städernas pensionsväsen", i *Statvetenskaplig tidskrift* s 105-118, menar att begreppet "innehållen lön" bättre beskriver förhållandet än det vanligare förekommande "uppskjuten lön".

⁴ Se t.ex. Harrysson L (1997), *Disponent i brytningstid. En problematisering av AB Robertsfors Bruks lednings ambitioner och möjligheter vad avser utvecklingen av lönevillkor och sociala anordningar i Robertsfors åren 1925-35*, Meddelanden från Socialhögskolan 1997:1, Lund. Sid. 175ff.

⁵ Schmidt F (1974), *Allmänna och privata pensioner. Mål och medel*, Norstedts, Stockholm. Sid. 148f; Se även Lundmark-Jönsson B (1976), *Pensionsavsättningar från resultatmättnings- och finansieringssynpunkt*, BAS 1976:29, Göteborg. Ak.avh. diskuterad i kapitel två där jag förlägger vändningen till mitten av 1930-talet genom hänvisning till ett antal rättsfall.

⁶ Schmidt F (1974), a.a. sid. 149.

⁷ Se t.ex. kapitel sex om det inre motståndet inom Svenska Arbetsgivareföreningen.

⁸ Hahr E (1953), *Om pensionsstiftelser*, Norstedts, Stockholm. Sid. 11f.

⁹ Se för intressanta inblickar i frågan t.ex. Hacking I (1990), *The Taming of Chance*, Cambridge University Press, Cambridge; eller Englund K (1925), "Ur aktuarievetenskapens historia intill mitten av 1800-talet", i *De första 25 åren, Allmänna Pensionsförsäkringsbolaget 1989-1922*, sid. 9 - 45, Stockholm.

¹⁰ Blesson L (1842), *Ränteförsäkrings-anstalterna och deras betydelse för samtid och efterverld*, Jönköping. Sid. 4.

¹¹ Filén S J (1843), *Förslag till stadgar för ett svenskt ränte-pensions-bolag, jemte motiver*, Jönköping. Sid. 28f.

¹² Malmsten C J (1849), "Om Lifränte- Lifförsäkrings- och Ränteförsäkrings-Anstalter", i *Frey* no. 4, s 193-249. *Underdånigt betänkande, med dertill hörande handlingar, i anledning af Rikets Ständers anmälan om utarbetande af förslag till Ränteförsäkrings-Lifförsäkrings- och Lifränte-Anstalter m. m.* afgivet den 20 Jan. 1848 af särskildt i nåder utsedde Kommitterade, Norstedts, Stockholm.

¹³ Fant C G (1886), *Om lifränte- och kapitalförsäkringsanstalter*, Mariestad. Sid. 11.

¹⁴ En lösning föreslogs där ett avdrag på den anställdes lön placerades på ett konto med en pensionsbok. Räntor och en viss summa från arbetsgivaren placerades också på kontot. Om flertalet anslöt sig skulle administrationen läggas ut på en speciell kassa eller bankinrättning till vilken olika mekaniska verkstäder kunde ansluta sig. Fornander H (1899), *Inledningsanförande vid Förhandlingar vid Nordiska Teknikermötet i Stockholm 1897*.

¹⁵ Erfarenheten från t.ex. de enskilda järnvägarnas pensionskassa var att individuell fortsatt inbetalning i mycket liten utsträckning blev fallet. "Förslag till civil tjänstepensionslag", i *Från Svenska Stadsförvaltningen*, nr 1 1925. Villkoren i de enskilda järnvägarnas pensionskassa var något förmånligare vilket kunde vara ett skäl till uttaget av delar av tidigare gjorda inbetalningar. Vid tidpunkten förefaller en slutsats av att inga tillgångar eller inkomster fanns för avsättning till vidare medlemskap rimlig.

¹⁶ Bankinsättningar var visserligen oantastbara, men deras tryggande som ålderdomsförsörjning synnerligen tveksamma.

¹⁷ Se t.ex. Ambjörnsson R (1988), *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930*, Carlssons, Stockholm; *Ansvar* (1985), *Från understödsförening till livbolag för helnyktra - en hundraårskrönika*, *Ansvar*, Stockholm.

¹⁸ Jfr. Berge A (1998), "Pensions-separatismen. Frågan om den svenska folkpensionens karaktär 1913-1935", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 71, som belyser hur vissa grupper tilläts gå ur den allmänna pensionsförsäkringen.

¹⁹ Englund K (1976), *Arbetsförsäkringsfrågan i svensk politik 1884-1901*, Almqvist och Wiksell, Stockholm. Ak.avh.

²⁰ För historien om SPP:s tillblivelse hänvisas till SPP (1942), *Svenska Personal-Pensionskassan 1917-1942*, SPP, Stockholm. Se också den bakomliggande artikeln till detta kapitel. För en intressant belysning av de första förslagen till SPP:s stadgar se; Schreiber O (1913), *Allmänna grunder till stadgar och tabeller för en pensionskassa för inom handeln och industrin anställda tjänstemän och kvinnliga biträden samt deras efterlevande*, Stockholm.

²¹ För en genomgång av denna kongress och den direkta innebörden i det Raabska förslaget hänvisas till protokollen från denna kongress som finns samlade i Ålderdomsförsäkringskommitténs (1907) arkiv volym 2. Se också Elmér Å (1960), *Folkpensioneringen i Sverige*, Gleerups, Lund. Ak.avh. Sid. 24ff.

²² Ernst F Wållgrens tal inför *Det 3 Nordiske arbeidsgivermøde i Kristiania 1910*, Norsk Arbeidsgiverforening, Kristiania.

²³ I ett enskilt fall där en arbetsgivare utfäste en pension i en omgivning när och där detta var ovanligt kan man förmoda att utfästelsen i sig fungerande bindande, men då i mer

positiv mening. Det fanns nämligen en valmöjlighet för arbetstagaren, vilket är en viktig aspekt i frågan om oantastbarheten.

²⁴ Se t.ex. SOU 1934:18 direktiven, eller Svenska Arbetsgivareföreningens svar till Kommerskollegium rörande förtidspensionering av äldre arbetskraft 1934 (se kapitel sex).

²⁵ SPP (1942), a.a.

²⁶ Edström J S (1942), "Ett arbetsgivaruttalande om SPP", i SPP (1942), *Svenska Personal-Pensionskassan 1917-1942*, SPP, Stockholm. Parterna träffades däremot med jämna mellanrum i styrelsearbetet efter SPP:s bildande. Arbetsmarknadskommitténs möten 1938/39 befäste endast frågan som en av flera på agendan.

²⁷ Schreiber O (1913), a.a.

²⁸ Detta inslag av regler för intjänandet är centralt för diskussionen om oantastbarhet längre fram i tiden.

²⁹ Denna lagstiftning innehöll inga krav på oantastbarhet (snarare innehöll den reglering som gick stick i stäv med kravet på oantastbarhet), utan enbart krav på att gjorda utfästelser var tillfredsställande säkerställda. Lag om understödsföreningar den 29 juni 1912, Riksdagens protokoll.

³⁰ Liedstrand E (1924), "De allmänna grunderna för tjänstepensioneringens ordnande", *Föredrag* på Sveriges Privatanställdas Pensionskassa (SPP) 18/6 1924.

³¹ Liedstrand E (1923), "Tjänstemännens pensionsfråga i Sverige. Dess nuvarande läge och utvecklingstendenser samt medel för dess rationella lösning", i *Svenska Bankmannaföreningens serieskrift* n:o 3. Sid. 1. Se också Schmidt 1974, a.a; SOU 1929:3, Betänkande och förslag angående tryggnad av hos enskild arbetsgivare anställd personals rätt till utfäst pension / avgivet av inom Justitiedepartementet tillkallade sakkunniga.

³² Liedstrand ansåg att praxis till följd av tjänstemännens ökande pensionering hade lett till en moralisk skyldighet för arbetsgivarna att tydligt ange vad som gällde vid arbetsplatsen. Liedstrand (1923). a.a. sid. 1.

³³ Denna rationalitet sammanfattades i följande ambitioner 1/ maximal personkrets, 2/ centraliserad administration för minimala kostnader, 3/ pension som uppskjuten lön, 4/ pensionerna oantastbara, och 5/ pensionerna säkerställda. Liedstrand E (1923), a.a.

³⁴ SPP (1967), *Pensionärsår med innehåll och mening, att leva Ung gammal. SPP femtio år 1917-1967*, SPP, Stockholm. Sid. 43.

³⁵ Svenska Bankmannaföreningens skrivelse av den 20/1 1925. I kommittéarkiven "Sakkunnig för tryggnad av vissa i enskild tjänst anställda personer." Betänkande avgivet 1928 - SOU 1929:3. Se också i Fackföreningsrörelsen 1925:211 "Lagligt skydd åt pensionsmedel".

³⁶ Svenska Bankföreningens skrivelse av den 18/3 1925. I kommittéarkiven "Sakkunnig för tryggnad av vissa i enskild tjänst anställda personer." Betänkande avgivet 1928 - SOU 1929:3.

En ytterligare synpunkt som framfördes var att en reglering av pensionsutfästelsers natur i föreslagen riktning skulle ställa staten själv som arbetsgivare i en situation då rådande system måste förändras. Detta hade redan aktualiserats av att Statsförvaltningens tjänstemannaförening i januari 1925 framställt i princip samma krav som Bankmannaföreningen, men i relation till statens pensioneringsprinciper. "Förslag till civil tjänstepensionslag", i *Från Svenska Statsförvaltningen* nr 1 1925.

³⁷ Ett anförande av Emil Liedstrand inför Bankmannaföreningen 1924 gjorde ett avsevärt intryck på de församlade. Detta förmedlades i Svenska Bankmannaföreningens, Försäkringstjänstemannaföreningen i Stockholms, Kvinnliga Kontoristföreningen i Stockholms, samt Sveriges Kontoristförenings skrivelse av den 23/12 1925. I kommittéarkiven "Sakkunnig för tryggnad av vissa i enskild tjänst anställda personer." Betänkande avgivet 1928 - SOU 1929:3.

³⁸ Under ledning av Försäkringsinspektionens generaldirektör Ingvar Laurin

³⁹ Fischerström S (1942), "SPP och lagstiftningen", i SPP, *Svenska Personal-Pensionskassan*, SPP, Stockholm.

⁴⁰ Ur SAF:s arkiv A15120:18g.

⁴¹ Ur "PM rörande anmärkningar mot den föreslagna lagstiftningen om tjänstepensionering." I kommittéarkiven "Sakkunnig för tryggnad av vissa i enskild tjänst anställda personer."

⁴² Ett fribrev innebär ett rättsligt krav gentemot en försäkringsgivare. Fribrevet är värdet på en försäkring vid varje tidpunkt och baseras på inbetalda avgifter, ränta samt avdrag för kostnader. Fribrevsrätt gäller även möjligheten att kunna byta försäkringsgivare eller avbryta försäkringen utan att förlora gjorda inbetalningar.

⁴³ Skiss till motivering i kommittéarkiven "Sakkunnig för tryggnad av vissa i enskild tjänst anställda personer."

⁴⁴ Fackföreningsrörelsen 1928:85f "Frivillig tjänstepensionering". Landssekreteriatets yttrande.

⁴⁵ SOU 1929:3.

⁴⁶ Pensionsanstalten Sverige (1927), "Arbetsgivarna och tjänstemannapensioneringen. Några ord till belysande av frågan om pensionsrättens oantastbarhet", bilaga i *Industria* 1927.

⁴⁷ Gjallarhornet 9/4 1927.

⁴⁸ Ur "PM rörande anmärkningar mot den föreslagna lagstiftningen om tjänstepensionering." I kommittéarkiven "Sakkunnig för tryggnad av vissa i enskild tjänst anställda personer."

⁴⁹ Liedstrand E (1942), "SPP och pensionsrättens oantastbarhet", i SPP (1942), *Svenska Personal-Pensionskassan 1917-1942*, SPP, Stockholm.

⁵⁰ Här ingick ett av SPP organiserat livförsäkringsbolag, Löntagarnas Livförsäkringsbolag, som delvis var anledningen till den uppblussade striden (SPP (1942), a.a.).

⁵¹ Se Grip G (1987), *Vill du frihet eller tvång. Svensk försäkringspolitik 1935-45*, ACTA Uppsalensis, Uppsala. Ak.avh. Sid. 76f.

⁵² Liedstrand E (1942), a.a. sid. 193.

⁵³ Se Grip G (1987), a.a. kapitel 4 för en fördjupad diskussion.

⁵⁴ SOU 1946:26 sid.11.

⁵⁵ SOU 1938:18.

⁵⁶ SAF:s arkiv A15120:18m 1940. Utsänt till förbunden. P.M. angående arbetarpensioneringen, sid. 8.

⁵⁷ Tilläggsförmånerna (bostadstillägg och i vissa fall kommunalt bostadstillägg) var dock fortfarande knutna till inkomsten varför frågan på teknisk grund egentligen inte hade förändrats, utan endast att grundpensionen hade höjts.

⁵⁸ Hansson S (1935), *Arbetare, arbetsgivare, samhälle. Fackföreningspolitiska rön och reflexioner*, Tiden, Stockholm. Sid. 131.

⁵⁹ Greiff M (1992), *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän*, Mendocino, Lund. Ak.avh.

⁶⁰ Se t.ex. Tegedal E (1935), "Understödsföreningarna efter omorganisationen av sjukkasväsendet", i *Svensk Sjukkassetidning* nr 10 s 1-6.

⁶¹ Säkrare än stiftelsen var registrering av en understödsförening eftersom formen krävde att medel avskiljdes från företaget samt att dess medels placering var reglerad i likhet med försäkringsbolagens. Stiftelsealternativet innebar i praktiken endast bokföringsmässiga avsättningar, men de var till skillnad från det äldre pensionsfondsystemet skuldförda på företaget. Innebörden var att företaget stod i skuld till stiftelsen, en skuld som hade hög prioritet vid en eventuell konkurs. Tidigare hade pensionsmedel placerats i handelsbalkens 17 kap 11 §, för att i stiftelseformen föras till samma kapitel §4. Lägre paragraf gav starkare ställning vid likvidation, Hahr E (1954) a.a.

⁶² Se bl.a. SOU 1937:13 för en genomgång. Se också Schmidt F (1974), a.a. sid. 114ff; Esscher K (1937), "Nya lagar rörande pensioneringsfrågor", i *Industria* 1937:689-693; Liedstrand E (1937), "Pensionsstiftelser och pensionsförsäkring", i *Sunt Förnuft* 1937:239f; Laurin I (1937), "Pensionsstiftelser", i *Sunt Förnuft* 1937:187f.

⁶³ SOU 1939:47 Bilaga A.

⁶⁴ SOU 1937:13 Lagberedningens förslag till lag om aktiebolags pensions- och andra personalstiftelser m.m. sid. 54.

⁶⁵ SOU 1937:13 sid. 50ff.

⁶⁶ I enlighet med 1929 års lag om stiftelser. Se t.ex. Schmidt F (1974), a.a; Hahr E (1954), a.a., samt Forssman L E (1942), "Pensionsstiftelser och beskattning", i *Industria* 1942:7 s 261-262.

⁶⁷ En allmän pensionsstiftelse gällde alla anställda vid bolaget, en särskild stiftelse gav möjlighet att urskilja en speciell grupp arbetstagare.

Stiftelser enligt 1929 års lag behövde inte vara öppna för myndighetskontroll.

6

Svenska Arbetsgivareföreningen och frågan om tjänstepensioners oantastbarhet och säkerställande¹

I föregående kapitel behandlade jag frågan om oantastbarhet och säkerställande av pensionsutfästelser. Detta kapitel är en översikt av Svenska Arbetsgivareföreningens arbete och ställningstaganden i tjänstepensionsfrågan. SAF:s interna diskussioner och relation till delägare och staten tydliggör hur central själva utfästelsen av en tjänstepension var. Diskussionerna kom emellertid, till följd av oenighet mellan olika delägare, att underminera föreningens tjänstemäns relativt positiva inställning till en "rationell" lösning. En "positiv" lösning innebar inte nödvändigtvis, ur arbetarrörelsens perspektiv, en tillräckligt bra lösning, men den aspekten prövades inte regelrätt förrän i samband med tjänstepensionsdebatten under 1950-talet. Inflytandet över frågan om tjänstepensioner skulle vara frivilliga, lösas via avtal eller regleras genom lagstiftning gled arbetsgivareföreningen, sakta men säkert, ur händerna under undersökningsperioden. Detta beror enligt min åsikt, inte på de kollektivt organiserade arbetsgivarernas, framförallt inte storföretagens, bristande intresse att lösa frågan, utan på att SAF internt inte förmådde komma till ett enhetligt ställningstagande i en fråga med så långtgående ekonomiska och sociala konsekvenser som pensionsfrågan.²

SAF:s officiella uttalanden var kompromisser utan verklig bärkraft utöver att vinna tid för att understödja ett lokalt inflytande för delägarna. Hans DeGeer pekar på den inneboende konflikten i arbetsgivarörelsen, att konkurrenter avkrävdes samarbete och att ge upp sin kontroll över företagsinterna angelägenheter, till förmån för ett kollektivt intresse.³ Detta problem spelade en avgörande roll i pensionsfrågan.⁴ Ett skäl var förekomsten av tjänstepensioner som var specifikt lokalt förankrade, såväl till bakgrund som till utformning. En fallstudie av denna frågas lokala lösning och förankring presenteras i kapitel sju.

Erik Brodén, ansvarig för pensionsfrågor inom SAF under 1940-talet, sammanfattade i en promemoria, bifogad till ett delägarcirkulär 1947, Svenska Arbetsgivareföreningens förhållningssätt fram till slutet av min undersökningsperiod:

"Arbetsgivareföreningen har hittills icke handlagt pensionsfrågor i annan mån än att föreningen verkat rådgivande i sådana fall, då anslutna företag direkt vänt sig till föreningen och begärt råd och anvisningar.

Några generella direktiv har föreningen sålunda icke hittills ansett sig ha anledning att utfärda. Pensionsfrågorna ha som allmän huvudregel icke kombinerats med avtalsuppgörelserna. Även om undantag härifrån förekommit, så ha de varit så få, att föreningen icke härav föranletts att taga någon mera ingående befattning med pensionsproblemet.

Emellertid har den sista reformen av folkpensionen jämte åtskilliga andra omständigheter väckt önskemål ute hos delägarna att föreningen måtte ta mera aktiv befattning med dessa frågor i form av såväl generella anvisningar till delägarna som rådgivning i konkreta fall."⁵

Många forskare har återgivit debatten om tjänstepensioner på 1950-talet.⁶ SAF upprätthöll då en hållning som inte nödvändigtvis korresponderade med enskilda arbetsgivares inställning. Varken utåt som företrädare för arbetsgivare i allmänhet, eller som representant för delägarna och medlemsförbunden.⁷ Föreningen företrädde en mycket splittrad sammanslutning av arbetsgivare. Även före debatten under 1950-talet var denna splittring det normala tillståndet. Många delägare försökte påverka föreningen att externt visa ett ökat engagemang. Men gensvaret var ljunt, inte minst eftersom detta i så fall kunde inverka på andra avtalsområden än tjänstepensionsfrågan. Antingen missade Erik Brodén, kanske medvetet eller så undvek han att i citatet ovan hänvisa till ett cirkulär som distribuerades 1940. Detta var SAF:s första rekommendation till sina delägare. När frågan väl togs upp till behandling inom föreningen eftersträvade de centralt inflytande, men var samtidigt uppenbart väl medvetna om sitt svaga inflytande i pensionsfrågan visavi delägarna. Men genom politisk och facklig centralisering inbjöds SAF att delta i överläggningar även om pensionsfrågan. Frågan om SAF kan anses representera industriarbetsgivarna i allmänhet i pensionsfrågan är central. Jag anser att SAF inte hade full kontroll över denna fråga internt. SAF:s position och inflytande utgjorde snarast en aspekt bland andra som skall beaktas i en anmärkningsvärt starkt lokalt förankrad social fråga. SAF var,

som framgår av kapitel två, präglad av de stora delägarna och förbunden, vilket förstärktes successivt under undersökningsperioden. Därmed fick SAF:s förhållningssätt delägarna att reflektera mer återhållsamt, snarare än att agera i förhållande till en organiserad tjänstepensionering, speciellt för arbetare.

Studiet av SAF:s förhållningssätt till tjänstepensionsfrågans olika aspekter, främst oantastbarheten och säkerställandet, är i sig intressant och viktigt för en förståelse av arbetsgivares roll i vidare bemärkelse. En belysning av framväxten av förhållningssätt och en analys av konsekvenserna framhäver vikten av de relationer föreningen hade med medlemsföretag, såväl som de relationer föreningen hade med andra organisationer vilka hade inflytande över pensionsfrågan. Föreningen tog principiell ställning i få fall, vilket präglade pensionsfrågans arbetsgivarperspektiv. En granskning av SAF:s medverkan i utvecklingsarbetet av pensionsfrågan kan klargöra både felaktiga och ytliga slutsatser, inte minst kan då den åsikten att SAF:s förhållningssätt var det samma som arbetsgivares i allmänhet undanröjas.

Relationen mellan offentliga och privata pensioner - kärnfrågan

Tjänstepensionernas ändamålsenlighet, frivillighet och behovsgrunder var tre problem som SAF rådbåkade under hela undersökningsperioden.⁸ Detta dock utan att finna en lösning som balanserade delägarnas olika ambitioner, möjligheter och behov. Rätten att definiera problemet var en fråga om kontroll såväl i relationen till arbetsstagnarna som till SAF som organisation. Varje allmän reformering av pensionsystemen avlastade de inre motsättningarna, om än bara tillfälligt.⁹ Behovsprövning sågs som en ideologisk fråga där å ena sidan, bedömningen av om ett behov förelåg eller ej skulle göras på grundval av om mottagaren var arbetsoförmögen och därmed berättigad till ersättning.¹⁰ Å andra sidan gjordes ofta en avgränsning som innebar att högre tjänstemän ansågs ha ett ålderdomsförsörjningsbehov som utgjorde grund för att de var mer berättigade, än arbetare.¹¹ För SAF:s vidkommande var denna gränsdragning då inget större problem, eftersom föreningen inte var engagerade i tjänstemannafrågor förrän mot slutet av 1930-talet.¹² De kunde därför avvisa krav på att arbetsgivare skulle delta i finansieringen av en allmän pensionering, utan att komma i konflikt med t.ex. Svenska Personal-Pensionskassan och den

växande försäkringsorienterade pensioneringsverksamheten för tjänstemän.

De följande avsnitten utgör en historisk översikt och en diskussion om relationen privat – offentligt i pensionsfrågan. Under undersökningsperioden hade SAF att ta ställning till tre allmänna reformer; 1913 års allmänna pensionsförsäkring, 1935/37 års omarbetade pensionsförsäkring, samt 1946 års folkpensionering. Det var främst de två senare som medförde ett intresse från SAF:s sida. Den första var en fråga som bedrevs på ett mer allmänpolitiskt plan.¹³ SAF hade vid den tidpunkten dessutom en relativt begränsad om än inflytelserik, delägarkrets.

SAF:s återhållsamhet

Under tiden före 1913 års pensionsreform hade olika statliga utredningar arbetat med frågan om en arbetarförsäkring liknande den som tidigare hade introducerats i Tyskland.¹⁴ Såväl Arbetareförsäkringskommittén som Nya Arbetareförsäkringskommittén utformade förslag till pensionsfrågans lösning under 1880- och 1890-talen, men inget av dem godtogs av riksdagen.¹⁵ 1907 tillsattes Ålderdomsförsäkringskommittén vars uppgift var att föreslå en lösning av ålderdomsförsörjningsfrågan. De förslag som presenterades före kommitténs betänkande 1912, innehöll alla någon form av arbetsgivarbidrag eller arbetsgivaradministration av inbetalningarna. Exempel är förslagen till 1910-års folkpensioneringskongress,¹⁶ Svenska Livränteförsäkrings AB Framtidens förslag om en arbetareförsäkring som tillsändes SAF 1911,¹⁷ eller de första tidiga propåerna av lösning som senare etablerades i form av SPP.¹⁸ Ett utökat och obligatoriskt finansieringsansvar av arbetstagarpensionering för arbetsgivarna bemöttes med en restriktiv hållning.¹⁹

Inför 1913 års beslut spelade framförallt de många små arbetsgivarna inom jordbruk och hantverk en betydelsefull roll för att politikerna inför reformens utformning skulle dra slutsatsen "att en arbetarpensionering med bidrag från arbetsgivarna otillbörligen komme att betunga särskilt de mindre arbetsgivarna."²⁰ Det framstod för politikerna som orimligt att små arbetsgivare skulle betala för sina anställdas pensionering samtidigt som de inte hade råd till sin egen.²¹ Den allmänna pensionsförsäkringen 1913 innehöll inga krav på avgifter från arbetsgivarna utan följde en strikt försäkringslinje där varje individ förväntades att via egenavgifter spara till sin pension. För dem

som hade låga inkomster, vilket gav låga pensioner, instiftades en inkomstprövad tilläggspension. Den senare finansierades av skattemedel, vilket naturligtvis innebar att arbetsgivarna delvis deltog i finansieringen. Tillvägagångssättet följde de idéer om hur ett pensionssystem borde konstrueras som då var förhärskande bland försäkringsexperten.²²

Pensioner är kostsamma oberoende av formen för finansiering. För arbetsgivare kan pensionsavsättningar uppfattas som att kapital blockeras från annan användning, för arbetstagare lägre samtida konsumtion till förmån för framtida behov. I en propå 1914 föreslog Pensionsstyrelsen att arbetsgivare skulle utnyttja dess frivilliga försäkring för att förbättra pensionsvillkoren för sina arbetstagare. SAF:s ordförande, Hjalmar von Sydow, påpekade då att om kostnaderna för åldersrisker belastades arbetsgivarna skulle detta medföra en förskjutning från allmän folkpensionering till arbetarpensionering.²³ Den frivilliga försäkringen betraktades som ett försök att få arbetsgivarna att frivilligt överta statens sociala ansvar. Tiden var enligt SAF inte mogen för denna förändring. Pensionering ansågs inte som en fråga för arbetsgivarna att ta kollektivt ansvar för. Stöd till arbetsoförmögen äldre arbetskraft ansåg de var en fråga för enskilda företagare att ta ställning till. Att anlita Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring skulle medföra att kapital bands och att kontrollen över detta ovillkorligen skulle flyttas till staten och i förlängningen till arbetstagarna.²⁴ För SAF, vars uppgift primärt var att tillvarata delägarnas avtalsreglerade ekonomiska intressen, var detta oacceptabelt. Föreningens grundinställning, att kontantlönen utgjorde den fulla ersättningen för det arbete kroppsarbetarna utförde, innebar att en obligatorisk tjänstepensionering var att likställa med en löneförhöjning.

De företag som infört pensionering såg detta uppenbarligen som en rimlig ekonomisk, social och moralisk investering i relationen till arbetstagarna. Skälen och utformningarna var däremot olika. Företagens olika skäl för att betala pensioner, och viljan att överväga frågan, var vid genomförandet av 1913-års reform i princip outmanad.²⁵ Förutsättningarna för företagspensionering förändrades däremot genom att tjänstepensioner för arbetare i enskild och kommunal tjänst bildade ett komplement till folkpensionerna. För SAF innebar utformningen av 1913 års pensionsförsäkring en möjlighet för att antalet delägare skulle öka. Reformen, undanröjde den dåvarande konflikten mellan det storföretagsdominerade SAF och gruppen små och medelstora företag.

SAF:s förändrade inställning

Olika gruppers intresse för att påverka tjänstepensionernas utformning och därmed att utmana arbetsgivarnas dittillsvarande tolkningsföreträde, ökade kontinuerligt och statens ambitioner att reglera frågan demonstrerades av ett antal utredningar under 1920- och 30-talet. Den påbörjade debatten var i första hand inriktad på tjänstemännens pensionssituation. För arbetarna var Besparingskommitténs översyn av socialförsäkringen och den därpå följande diskussionen av stor vikt, främst som en början av statlig inblandning och engagemang.²⁶ Kopplingen mellan folk- och tjänstepensioneringen var tydlig men kunde betraktas på olika sätt. Även om SAF inte presenterade något direkt ställningstagande förrän vid mitten av 1930-talet, sökte 1928 års pensionsförsäkringskommitté att inbegripa föreningen i sitt arbete.²⁷ Kommittén tillfrågade SAF om information om delägarnas pensionsystem. Avsikten var att klarlägga möjligheterna för en expansion av den frivilliga tjänstepensioneringen genom ändringar i folkpensionslagstiftningen. SAF:s insats begränsades dock, av styrelsen, till en förfrågan till medlemsförbunden. Den presenterade informationen var fragmentarisk och svårtolkad och föreningens ambition att inte engagera sig vidmakthölls.²⁸

Kommittéarbetet inför 1935 års lagförslag till ny folkpensionering bedrevs samtidigt som en mängd andra akuta sociala frågor, framförallt den stora arbetslösheten, krävde en lösning. Då SAF fick en förfrågan från kommerskollegium om att yttra sig över en motion som Gösta Bagge framlagt i riksdagens Första Kammare beträffande tvångspensionering av äldre arbetare²⁹ var det första gången som SAF, som organisation, officiellt agerade i pensionsfrågan.³⁰ Centraliseringssträvandena bland arbetsmarknadens parter var starka och frågor om pensioner och andra sociala frågor fick allt större utrymme i den politiska debatten. Det fanns goda skäl för SAF att klargöra sin ståndpunkt. Att en begäran om ett yttrande kom från en socialdemokratisk regering underströk vikten av att näringslivet tydliggjorde sina positioner.³¹ Det krävdes ett initiativ från SAF även om de tycks ha eftersträvat att inte etablera en offentlig debatt. Detta inte minst mot bakgrund av att Landsorganisationen (LO) dittills inte visat något intresse för tjänstepensionsfrågan. Svaret från SAF till kommerskollegium präglades främst av svaren från tre stora förbund, Järnbruksförbundet, Verkstadsföreningen och Allmänna Arbetsgivareföreningen, vilka hade avgivit de mest utförliga svaren.

Flera formuleringar som SAF använde var direkta citat från förbundens skrivelser. De tre var negativa till riksdagsmotionens förslag, även om de ansåg att tanken i sig var god. Järnbruksförbundet framförde att det vore bättre om reglerna för privilegierad inkomst i pensionsförsäkringslagen ändrades så att arbetsgivarnas insats istället för att subventionera staten, kom de pensionerade tillgodo. Detta, ansåg Järnbruksförbundet, skulle möjliggöra en behövlig utökning av tjänstepensioneringen för äldre arbetare.³² Allmänna Arbetsgivareföreningen hävdade att pensionering av arbetare i allt väsentligt var en fråga om en social omtanke, som varje företag skulle bedöma i relation till sina arbetstagare. Vidare anförde Allmänna Arbetsgivareföreningen att kostnaden för ett obligatorium, att pensionssystemet inte endast var en engångslösning, med största säkerhet felaktigt skulle falla på arbetsgivarna.³³ Verkstadsföreningen framhävde problemet med kraftigt varierande levnadskostnader mellan landsbygd och stad och beräknade att förslaget till tvångspensionering för de flesta anställda skulle innebära en inkomstminskning med upp till 80%.

Gösta Bagges motion var i första hand riktad mot ett arbetsmarknadsproblem. Socialminister Gustav Möller vidgade perspektivet till en fråga om socialpolitik och försörjning.³⁴ Det förslag till folkpensionering som han presenterade 1935 anknöt i vissa aspekter till SAF:s önskemål, men även Gösta Bagges idé fick visst genomslag. I 1935 års reform fick pension från tidigare arbetsgivare samma privilegierade ställning som Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring. Privilegiet innebar att arbetsgivare inom vissa gränser kunde lämna pension till arbetstagare utan att detta påverkade folkpensioneringens tilläggsdel. Med andra ord försvann den "straffbeskattning" som hade belastat de arbetsgivare som valt att ge pension till sina arbetstagare, utöver den tidigare lagstiftningens inkomstgräns, utan att utnyttja Pensionsstyrelsens försäkring.^{35 36}

1935 års reform, med tydlig prägel av skattefinansierat fördelningsystem, minskade trycket på arbetsgivarnas delaktighet.³⁷ Reformen undandrog en del av den oro som fanns över stora pensionsfonders inverkan på kapitalmarknaden.³⁸ Med en lagstiftning som övergav försäkringsprincipen och i stället fokuserade försörjning innebar detta att staten tydligare och i högre grad än tidigare tog på sig ansvaret för äldres ekonomiska situation.³⁹ Denna förändring förstärktes av förslaget om dyrortsgradering som accepterades av riksdagen 1937. Verkstadsföreningens kommentar 1935 tillgodosågs av riksdagsbeslutet, såväl beträffande folkpensionernas dyrortsgradering, som att nivåerna på de privilegierade inkomsterna skulle följa samma diffe-

rentierade skala. En differentierad skala innebar att företag i städer kunde betala högre pensioner till sina anställda än företag på landsbygden. Däremot kunde landsbygdsföretagen ge andra slag av förmåner. Tabell 6.1 sammanfattar förändringarna i den allmänna pensionsförsäkringen.⁴⁰

Tabell 6.1 Jämförelse mellan 1913 års och 1935 års ålderspensionslagstiftning.^c

	1913	1935
<u>Avgiftspension</u> (grundpension 1935)		
Avgifter	3-30 kr relativt taxerad inkomst	6-20 kr relativt 1% av taxerad inkomst
Pensioner	Summan av given procent-sats av erlagda avgifter vid olika åldersintervall, t.ex. 70% i 16-19 år 15 % i 55-66 år för man, 56% respektive 12% för kvinna	70 kr + 1/10 av erlagda avgifter ^a
<u>Pensionstillägg</u> (tilläggspension 1935)		
Högsta pension	225 för man, 210 för kvinna	250 (300) ^b
Avdragsfri inkomst	50	100
Avdrag för inkomst utöver fri inkomst	6/10	7/10
Ingen tilläggspension utgår vid inkomst	425 för man, 400 för kvinna	450 (520) ^b
Privilegerad inkomst	1/ Avgiftspensionen 2/ Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring upp till 300 kr	1/ Grundpensionen 2/ Skäligt understöd från slakten 3/ Pension och understöd; a/ som frivillig gåva eller enligt testamente b/ för egen eller anhörigs förutvarande anställning i fallen 2 och 3 intill 300 kr

Källa: SAF:s arkiv A 15120:18d. Se Elmér Å (1960), a.a. för en utförligare översikt.

Anmärkningar

^a Full grundpension krävde minst 7 påförda och erlagda avgifter.

^b Den som vid 1937 års ingång uppbar pension enligt 1913 års lag fortsatte att uppbära avgiftspension enligt nämnda lag men erhöll tilläggspension enligt 1935 års lags bestämmelser med undantaget att pensionsbeloppet höjdes till 300 kronor och den inkomst vid vilken pensionen helt bortföll fastställdes till 520 kronor.

^c Införandet av dyrortsgradering medförde att utfallet varierade mellan olika orter. Tabellen åskådliggör endast läget före dyrortsgraderingen.

Ur försörjningssynpunkt var förändringen av den allmänna folkpensioneringen ett viktigt steg mot ökad trygghet på ålderdomen för det stora flertalet medborgare. Genom generösare villkor för att kunna göra anspråk på tilläggsdelens förmåner, fick reformen stor betydelse försörjningsmässigt för låginkomstgrupper, medan avgiftsdelen bevarade fortsatta skillnader mellan olika inkomstskikt.

SAF:s interna problem

SAF:s sekreterare Nils Holmström, tidigare riksdagsman för Högern och under 1930-talet ansvarig för pensionsfrågan inom föreningen, skrev inför SAF:s ombudsmannakonferens 1936 en promemoria om olika sätt att ordna arbetarpensioneringsfrågan (tjänstepension för kroppsarbetare). Hans ambition var att ge klarhet i för- och nackdelar med existerande försäkringsformer.⁴¹ Pensionsförhållanden för kroppsarbetare gick inte att likna vid tjänstemännens. Bindande utfästelser gavs sällan. Detta gällde inte enbart mindre företag utan även större bolag hade, med några få undantag, bibehållit sin obundenhet i förhållande till arbetarna. Bland storföretagen utvecklades däremot ofta en praxis enligt "kravet på god förvaltningsorganisation". Interna pensionsreglementen framställdes vilka, trots arbetarnas kännedom, länge betraktades som ensidigt utgivna av arbetsgivaren.⁴² Tanken på en enhetlig och obligatorisk arbetarpensionering, ansåg Holmström, hade dessförinnan inte diskuterats på allvar på grund av dess omfattande ekonomiska konsekvenser. Erfarenheterna av folkpensioneringen hade visat att en allmän pensionsförsäkring säkrad genom fondering, blev av sådan omfattning att det fick avgörande konsekvenser för penningvärdet. "Det är sannolikt, att ett försök att lösa arbetarpensioneringen i här ovan angiven bemärkelse genom en enhetlig försäkring finge läggas efter en linje, som innefattade avsevärda ekonomiska uppoffringar från ej blott arbetarnas sida utan även statens eller arbetsgivarnas eller ock båda de sistnämndas sida."⁴³ De flesta var vid den tiden i det närmaste ense om att arbetarpensionering längs enhetliga grunder skulle erbjuda oöverstigliga svårigheter. Däremot var tendensen till en stigande allmän levnadsstandard och allt större krav från arbetare och arbetarrörelse på arbetsvillkor i allmänhet, där pensionsfrågan inte utgjorde något undantag, tydlig.

Nils Holmström undersökte flera olika alternativ. Han ansåg att det inte var principiellt rimligt att förorda en form för arbetarpensionering framför andra. Däremot, hävdade han, borde arbetarpensionering bedömas med hänsyn till faktiska förhållanden på arbetsmarknaden.

SAF återkom till detta krav vid flera tillfällen, vilket kan betraktas som ett i och för sig rimligt förhållningssätt. Men samtidigt var det mot bakgrund av den förändringsprocess som samhället genomgick, en uppenbart konservativ hållning. Enligt Holmström, skulle å ena sidan arbetsgivarens intresse av att stå fullt fri i sitt handlande då det gällde såväl val av arbetare som pensionens form och omfattning beaktas. Å andra sidan fanns arbetarnas rimliga önskemål att ålders-, invalid- och familjepensionering skulle organiseras på betryggande och för omständigheterna väl anpassade sätt. Tillgängliga försäkringsmetoder bidrog till en avsevärd bundenhet för arbetsgivarna och inskränkte deras möjligheter till riktade insatser, enligt Holmström:

"Det finnes näppeligen någon anledning att antaga, att företagarna inom den närmaste framtiden skulle mera allmänt bliva benägna att övergiva denna fria form (direktpensionering, min anm.) för tillgodoseende av arbetarnas ålderdomsförsörjning för att anlita mera försäkringsmässiga pensionsformer. Så länge arbetsgivarnas bidrag till arbetarnas pensionering ha karaktären av ensidiga hjälpåtgärder, förefaller nog försäkringssystemet medföra en icke önskvärd bundenhet. Genom att anlita försäkringen drives arbetsgivaren mer eller mindre att tillgodoföra arbetaren förmåner avsevärt tidigare än vid tidpunkten för hjälpbehovets inträde. Därigenom lösgöres förmånens utgående från förutsättningen av lång och välmeriterad anställning." ⁴⁴

Han förfäktade dock en ur många aspekter upplyst och positiv inställning till en lösning på pensionsfrågan för arbetare och det snäva arbetsgivarintresset ställde han mot de behov som var uppenbara för arbetarnas försörjning på ålderdomen:

"Oaktat vissa faktiska förhållanden torde det f.n. ej vara utan värde att närmare begrunda de olika sätt, varpå en verkligt rationellt ordnad arbetarpensionering kan organiseras. Uppenbart är, att det rena understödssystemet är föga ägnat att tillfredställa arbetarpartens anspråk på tryggad ålderdomsförsörjning. Systemet leder otvivelaktigt till viss bundenhet för arbetarna vid företaget. /.../ Det måste ock medgivas, att den med understödsförfarandet förenade frånvaron av en försäkringsmässig utjämnning av riskerna även ur arbetsgivarsynpunkt är att betrakta som en ekonomisk bristfällighet." ⁴⁵

En av Holmström uttalad drivkraft bakom behovet av ett ökat intresse från arbetsgivarparten var statens växande intresse för att reglera

pensionsfrågan. I likhet med statens utredare ansåg han inte att understöd som betalades direkt från företagen som en "rationell" lösning.

"I den mån kravet på ökad trygghet för de löneanställda ifråga om ålderdomsförsörjningen accentueras och den allmänna uppfattningen i arbetarpensioneringsfrågan så småningom förskjutes till förmån för arbetarna samt statsmakterna antyda om kommande lagstiftningsingripande, bör man därför ej underlåta att närmare undersöka de olika utvägarna för en rationellare lösning av arbetarpensioneringsproblemet än den som understödssystemet erbjuder."⁴⁶

Två utvägar som Holmström framhöll var den frivilliga försäkringen i Pensionsstyrelsen och/eller en anslutning till Arbetarepensionskassan (APK). Den frivilliga försäkringen i Pensionsstyrelsen lämnade möjligheten öppen för ett mer individuellt bedömande och bemötande av arbetares behov. Detta särskilt som arbetsgivarna så sent som vid pensionsfallet, genom en inbetalning av ett engångsbelopp, kunde ansluta arbetare till den frivilliga försäkringens förmåner.⁴⁷ Arbetsgivare kunde på så sätt förena full frihet i planeringen av omfattningen av de pensioner de önskade utge, kombinerat med en försäkringsmässig utjämning av riskerna. Samtidigt kunde risken bli att arbetarna stod utan en tryggad utfästelse fram till dess att ett eventuellt engångsbelopp betalades in. Försäkringen hade flera förtjänster. Staten stod som garant för pensionsförmånerna och varje avgift som inbetalades bildade en enhetlig försäkring med rätt till pension enligt de försäkringsvillkor som gällde vid tidpunkten då avgiften erlades. Inga förluster uppstod då en anställning upphörde.⁴⁸ Centralt var att premieuppbörden var enkelt utformad eftersom inbetalningarna oftast gällde små belopp och att såväl arbetslöshet som tidiga byten av anställningar var vanliga. Låga förvaltningskostnader gjorde försäkringen förmånlig. Försäkringen kritiserades för att den inte erbjöd tillfredsställande familjepensioner, men samtidigt ifrågasattes arbetsgivarnas anledning att engagera sig i annat än den egentliga ålderspensioneringen.⁴⁹

Tabell 6.2 Jämförelse mellan olika försäkringsmässiga pensioneringsalternativ 1936.

	SPP ^a	APK	Pensionsstyrelsen ^b	Livbolag (livränta)	Pensionskassa
Försäkringsform	Kollektiv	Kollektiv	Kollektiv	Individuell	Kollektiv
Grundprincip	Förmånsbestämd i relation av lönen	Förmånsbestämd i relation till privilegierad inkomst	Premiebestämd	Premiebestämd	Förmånsbestämd enligt stadgar
Ålderspension	Ja	Ja	Ja	Ja	Ja
Invaliditetsskydd	Ja	Ja	Ja	Ja	Varierar
Familjeskydd	Ja	Ja ^c	Nej	Nej ^d	Varierar
Egenavgifter	Ja	Ja	Valfritt	Valfritt	Valfritt
Reglering	Försäkringslagen	Understödsföreningslagen	Lagen om allmän pensionsförsäkring	Försäkringslagen	Understödsföreningslagen

Källa: SAF:s arkiv A15120:18g I, mars 1936. PM angående olika sätt för anordnande av arbetarpensionering.

^a SPP:s diskussioner om att uppta arbetarpensionering lämnades åt sidan till följd av arbetsgivarrepresentanternas negativa inställning. SAF:s arkiv A15120:18g I, mars 1936. PM angående olika sätt för anordnande av arbetarpensionering.

^b Försäkringen var inledningsvis endast en individuell tilläggförsäkring som enskilda kunde betala avgifter till, men 1918 öppnades möjligheten för kollektiv anslutning av arbetstagare. En avgörande del av avgifterna till försäkringen skedde genom kollektiv anslutning, se kapitel två. Höganäs-Billeholm AB övergick till Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring 1929 för att kunna utnyttja dess privilegierade ställning. Från 1938 kom även tjänstemännens pensionering att ske via försäkringen. Flera andra företag nyttjade också försäkringen, t.ex. AB Vin och Spritcentralen, Tobaksmonopolet, SLT, Atlas och Trygg.

^c I kassans nya reglemente 1936 undantogs familjepensionen.

^d Om skyddet organiseras som en kombination mellan kapitalförsäkring och ren livförsäkring så blir svaret ja. Kombinationerna varierar.

Den frivilliga försäkringen lämnade förtidspension istället för invalidpension. Den obligatoriska olycksfallsförsäkringen från 1916 tillgodosåg försörjningen vid invaliditet förorsakad av olycksfall såväl i som utanför arbetet. Vid sjukdomsfall som förorsakade invaliditet erlade de erkända sjukassorna sjukhjälp under tre år. Behovet av understöd förelåg visserligen även därefter, men, ansåg Holmström, hela invalidpensioneringen borde så småningom handläggas av sjukkassee-relsen och det var därför mindre lämpligt att utforma en arbetarpensionering som omfattade försörjning även vid invaliditet.

Vid reformeringen av folkpensioneringen 1935 privilegierades arbetsgivar-pensioner intill 300 kronor om året utan att det medförde minsk-

ning av arbetarnas tilläggspension. Denna förändring föranledde överväganden om att förändra principerna för företagens arbetarpensioner. Pensionen skulle avvägas så att arbetsgivarens bidrag inte gick till statskassan, samtidigt som den sammanlagda förmånen av folkpension och arbetsgivarpen- sion inte skulle minska för arbetarna.

"Vare sig man väljer den ena eller den andra utvägen för arbetarpensionsfrågans ordnande, torde det i allt fall vara lämpligt, att arbetsgivarens ekonomiska bistånd användes såsom en komplettering till folkpensionen. /../ Det förefaller sannolikt, att de åtgärder, som på arbetarpensioneringens område inom den närmaste tiden komma att vidtagas på arbetsgivarinitiativ, i stort sett begränsas till här angivna anpassning av understödsprinciperna efter de genom folkpensioneringslagens ikraftträdande inträdda förändrade förhållandena."⁵⁰

En viktig del av Holmströms framställning är att han redan 1936 påpekade möjligheten av att en kommande väsentlig höjning av den statliga tilläggspensionen kunde föranleda att arbetsgivarnas bidrag skulle bortfalla helt. Detta påpekande skall jämföras med SAF:s krassa inställning i sitt remissvar inför beslutet om folkpensionerna 1946 (se vidare s. 109). Intressant är också att frågan inte betraktades som ett s.k. nollsummespel. Det är uppenbart att SAF uppfattade frågan som att bägge parter på arbetsmarknaden kunde premieras. Den generösare allmänna pensionen täckte fler individer och minskade trycket på fattigvården, och högre tjänstepensioner såväl som sammantagen pension, kunde erbjudas frivilligt utan att kostnaderna steg för de företag som redan löst arbetarnas pensionering. För de företag som inte hade gjort så innebar givetvis en pensionsutfästelse även efter reformeringen, ett stort åtagande om de inte hade möjligheten, som fallstudien i kapitel sju visar, att utväxla andra former av sociala åtaganden med tjänstepensioner.

Genom presentationen av Holmströms PM vid ombudsmannakonferensen i april 1936 uppträdde SAF inför förbunden som aktör i pensionsfrågan. Promemorian innehöll en mängd bedömningar, dock utan bindande ställningstaganden. Oron inom SAF:s styrelse för att frågan skulle leda till en mer enhetlig behandling och kollektivavtalsreglering växte, men ordföranden vid styrelsemötet i september 1936 ansåg att frågan var av så stor vikt att risken borde tas.⁵¹ Styrelsen beslutade att genomföra en undersökning av pensionsförhållandena bland delägarna för att skaffa sig bättre insikt i frågan.⁵²

SAF lämnade rekommendationer men ställde inga krav

Arbetsgivareföreningen blev i samband med sin ökade politiska aktivitet och ökade delägarintressen allt aktivare i pensionsfrågan. Framförallt inriktades arbetet på att hantera olika politiska initiativ. I första hand bistod de delägarna med information om konsekvenserna av den nya folkpensioneringen och annan lagstiftning, men de tog även ställning till lagförslag om pensions- och andra personalstiftelser 1937⁵³ och underhandsinformation från den statliga utredningen om pensionering av anställda i enskild tjänst, den s.k. "Harteliuskommittén".⁵⁴

Under hösten 1936 och under 1937 kom förfrågningar från flera delägare om hur SAF ansåg att pensionssituationen borde hanteras. Några större företag hade redan beslutat att i viss utsträckning ha gemensamma principer för arbetarpensioneringens omläggning. Inom SAF framställdes då en promemoria som stöd för delägarna.⁵⁵ I allmänna ordalag angav den möjligheterna för en anpassning av företagets arbetarpensionering till den nya folkpensioneringslagstiftningen. De bifogade en samling formler för beräkning av belopp som efter det att den nya lagen trädde i kraft kunde belasta företaget utan att mottagarens sammanlagda inkomst förändrades.⁵⁶ Många inom SAF befarade såväl socialdemokratisk som facklig opposition om företagarna drog ensidig fördel av de ändrade folkpensioneringsbestämmelserna. Vid mitten av 1937 hade en omläggning skett endast vid några få större företag. I ett fall opponerade sig inte arbetarna, men missnöje framkom i andra, bl.a. vid tändsticksfabrikerna där pensionsförmånerna minskades avsevärt.⁵⁷ Den centrala frågan var på vilket sätt företagarna kunde hantera den nya situationen utan att alltför flagrant ifrågasätta de politiska ambitionerna att möjliggöra en förbättrad ekonomisk situation för äldre arbetare. Annat offentligt utredningsarbete på pensionsområdet avsåg "säkerligen endast att giva parterna på arbetsmarknaden tillgång till effektiva former för arbetarnas frivilliga pensionering."⁵⁸

Ett exempel är ett förslag från Finspongs Metallverk (FMV) om pensionering av bolagets arbetare. Det hade utvecklats med underlag av SAF:s promemoria från 1936, vari Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring gavs en framskjuten plats. Primärt ville företaget få klarhet i två saker. För det första om det tillvägagångssätt de föreslog på något sätt stod i konflikt med ett mer allmänt arbetsgivarintresse och, för det andra, om utbredningen av arbetarpensioner inom näringslivet medförde att företaget borde ge en utfästelse.⁵⁹ SAF:s svar i april 1937 var positivt och de ansåg att förslaget var rimligt ur arbetsgivar-

synpunkt. Föreningen informerade om att pensionsnivån kunde höjas med 100 till 200 kr utan att detta påverkade folkpensionens tilläggsdelar genom att lagens fribelopp för annan inkomst utnyttjades. Men föreningen hade inte för avsikt att ifrågasätta den normalpension som FMV föreslog.⁶⁰ Oron för att frågan skulle kunna bli en fråga för reglering genom kollektivavtal eller lagstiftning var dock tydlig.

"Från Landsorganisationens sida har man allt mer understrukit kravet på arbetarnas trygghet i anställningsförhållandet, därvid man syftar till förutom en större stadga i anställningsförhållandet även arbetarens försörjning på ålderdomen. Dessa önskemål i fråga om tryggande av arbetarnas ålderdomsförsörjning har dock ännu icke kommit till något allmännare uttryck i samband med uppgörande av kollektivavtalen inom industrin. Krafterna synas istället hava verkat i politisk riktning, medförande lagstiftningsinitiativ."⁶¹

SAF betonade avslutningsvis i sitt svar till FMV en ur föreningens synvinkel uppenbar nackdel med försäkringsformen, att den motsvarade en rättslig fordran för arbetarna. Praxis inom industrin var att undvika detta, eftersom det kunde medföra krav på kollektivavtalsreglering. Utan att, som man uttryckte det, egentligen ha några sakliga argument mot förslaget ansåg SAF likväl att frågan borde kunna ordnas utan bindande utfästelser. Sätten att utöva centralt inflytande varierade. I pensionsfrågan presenterade de olika möjliga lösningar öppet, men de var samtidigt uppenbart rädda för att tillstå lösningar som kunde leda till prejudikat, senare kunde användas mot de delägare som var negativa till frågans lösning. FMV valde, trots uppmaningen, att följa sin egen linje och använde sig av Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring.⁶²

SAF:s första övergripande rekommendation

SAF:s förmåga att besvara de frågor som inkom från delägarna begränsades av tillgänglig information och kunskap. En stor del av det nödvändiga underlaget fick därför inhämtas från experter utanför föreningen. Under 1937 och 1938, vilka var synnerligen centrala i tjänstepensionshänseende, skedde detta i relation till två lagförslag; dels aktiebolags personal- och pensionsstiftelser⁶³ och dels pensionering av i enskild tjänst anställda (Harteliuskommittén).⁶⁴ Framförallt det senare väckte uppståndelse eftersom det utmanade arbetsgivarnas frihet att utforma tjänstepensioneringen enligt valfria riktlinjer. I

bägge fallen kom insikter från utomstående experter att få stor vikt.⁶⁵ Harteliuskommittén ägnade i sitt utredningsarbete sig åt kärnan i tjänstepensionsfrågan, utformningen av utfästelsen. De förslag som framställdes av kommittén kringkar, trots påpekade brister från flera håll, på ett effektivt sätt möjligheterna till otydliga utfästelser. Någon lagstiftning kom inte till stånd.

Efter Harteliuskommitténs arbete och ny lagstiftning om aktiebolags pensionsstiftelser och understödsföreningar, stärktes kraven på ställningstaganden från SAF. Kommitténs ambition att förbättra rätts-säkerheten för arbetstagarna var uppenbar. Arbetarrörelsens påtryckningar, som citatet ovan visar, riktades främst mot politiker inte mot motparten på arbetsmarknaden. Mångfalden av lösningar av tjänstepensionsfrågan och bristen på en gemensam hållning inom näringslivet och SAF:s delägare, framförallt ifråga om arbetarnas pensioner, skapade en synnerligen komplex situation för SAF.⁶⁶ Ställningstagandet skulle dessutom fattas i en tid då oron för kapitalmarknaden i allmänhet, och premiereservsystemets speciella inverkan på dess funktion i synnerhet, var stor. En försäkringslösning utmanade arbetsgivarnas position i förhållande till arbetstagare när kontrollen över kapitalet minskade. En viktig uppgift blev därför att utforma och presentera en lösning som innebar att pensionskapitalet kunde stanna i företagen eller åtminstone kunde belånas av företagen. 1937 års stiftelselagstiftning medgav detta, medan såväl understödsföreningslagen som Harteliuskommitténs förslag presenterade uppenbara hinder.⁶⁷

Under hösten 1938 fick SAF oväntad hjälp. Försäkringsinspektionens chef, O A Åkesson, framställde i ett brev och i en promemoria till Handelsdepartementet de problem som kunde tänkas uppkomma vid ett genomförande av en utbredd arbetarpensionering längs premiereservsystemets linjer. Han förordade istället någon form av fördelningssystem.⁶⁸ I december 1938 hade SAF internt intagit den principiella position som kom att utgöra föreningens officiella tills det att statliga utredningar om allmän tjänstepensionering krävde en ändring. Detta betydde att de intog, den från många delägare önskade, om än utan förpliktelser, normerande positionen i tjänstepensionsfrågan.

"I detta läge synes man bland arbetsgivarna i pensioneringsavseende böra tillgodose tre önskemål, nämligen

1/ ej driva upp pensionerna utöver de belopp, som äro tillåtna enligt folkpensioneringslagstiftningen utan att verka reducerande på tilläggs pensionen, (1936)

2/ att helst utgiva dessa pensioner direkt från företaget för att därigenom undvika fonderingar, (1937/38)

3/ att lämna pensionerna såsom understöd utan bindande utfästelser för att därigenom undvika komplikationer i samband med kollektivavtalens uppgörande. (1937/38)

Härutöver föreligger önskemålet, att arbetarna själva skola bidra till sin pensionering. Det är emellertid svårt att tillgodose detta önskemål, då pensionen utgår såsom understöd direkt från företaget. Ordnar man densamma genom en försäkring, är det emellertid lämpligt, att försäkringskostnaderna fördelas på båda parterna."⁶⁹

Det var med ovanstående formulering som SAF i ett cirkulär till delägarna 1940 officiellt presenterade sin inställning till arbetarpensioneringsfrågan.⁷⁰ Den kan karaktäriseras som en balansgång mellan olika delägarkategoriernas uppfattning om pensionens plats i relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare, främst då arbetare. En omständighet utanför föreningens direkta kontroll, främst O A Åkessons insats i kritiken av Harteliuskommitténs förslag, hade återigen möjliggjort för SAF att inte behöva ta en direkt konfrontation med delägarnas skiftande förutsättningar och önskemål i frågan. Den strukturella utjämningen kunde fortsätta ytterligare en tid och därmed göra "moderniseringen" enklare för föreningen att proklamera officiellt. De såg den fortgående rationaliseringen inom jordbruket som en möjlighet att frigöra yngre arbetskraft för industrin. Detta skulle minska den finansiella belastningen på fördelningssystem inom arbetarpensioneringen, tillsammans med att allt fler delar av näringslivet antogs anta liknande former för pensionering av arbetstagare. Det sågs som en lycklig omständighet att många äldre på landsbygden p.g.a. den låga hyresnivån inte behövde någon arbetsgivarpension. De fördelar som SAF såg med fördelningssystemet stod i direkt konflikt med de ideal föreningen i övrigt stod för, låg beskattning och ett starkt krav på individuell sparsamhet. Det var uppenbart att pensionsfrågan till följd av sin komplexa natur och med konsekvenser långt bortom den horisont som gällde i de flesta frågor, ställde till problem för föreningen och dess identitet. En ofta starkt ekonomiskt präglad argumentation ställdes på prov, och andra skäl till förändring än aktörernas direkta mål-medel överväganden hade uppenbar och avgörande betydelse.

"I sista hand torde dock utvecklingen å kapitalmarknaden komma att bli beroende av om arbetstagarpensioneringen kommer att minska arbetarnas vilja och förmåga att spara samt om företagets möjlighet till konsolidering eller utvidgning med hjälp av eget kapital kommer att beskäras. Dessa frågor äro alltför irrationella för att med någon säkerhet besvaras. De bero av en mångfald andra än rent ekonomiska faktorer."⁷¹

Flera frågor, däribland arbetarnas tjänstepensionering, sköts åt sidan i arbetsmarknadskommitténs överläggningar i samband med krigsutbrottet.⁷² Detta betydde däremot inte att pensionsfrågan lämnades åt sitt öde. Socialvårdskommitténs arbete med reformeringen av folkpensioneringen pågick, och såväl tjänstemännens som senare arbetarnas situation diskuterades inom och mellan parterna.

Den stora förhandlingsfrågan under kriget med relevans för tjänstepensioneringen var framväxten av dyrtidstillägg (indexstillägg). Dessa räknades inte in i pensionsunderlaget, vilket under andra halvan av 1940-talet utgjorde en principiellt viktig fråga för tjänstemännens pensionsvillkor. Tjänstemännens pensionering diskuterades både internt inom föreningen och med experter.⁷³ Framförallt blev frågan officiell i samband med tillsättningen av Tjänstepensionsutredningen 1944.⁷⁴ Försök till diskussion av arbetarnas tjänstepensionering återinfördes på den arbetsmarknadspolitiska dagordningen genom beslut på LO:s kongress 1941 där frågan behandlades kort.⁷⁵ Som en följd av detta beslut behandlade Arbetsmarknadskommittén frågan på nytt.

Förslag till Arbetsmarknadskommittén

Inför överläggningar mellan SAF och LO i arbetsmarknadskommittén 1944 ombads byråchefen vid Pensionsstyrelsen, B E Meurk, att presentera ett förslag till uppgörelse i pensionsfrågan.⁷⁶ Förslaget innehöll tre olika alternativ. Alla tre ställde krav på oantastbarhet och de anställdas deltagande i finansieringen. Det första byggde på Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring. Pensionen var nivåbestämd till mellan 300 och 400 kronor per år beroende på dyrortsgrupp. Tabell 6.3 visar vilka avgifter som krävdes för att uppnå full pension:

Tabell 6.3 Avgiftsättning Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring 1944.⁷⁷

Pension	Månadsavgift		Halv månadsavgift (resten från arbetsgivaren)	
	U2	R2	U2	R2
300	3.30	3.90	1.65	1.95
350	3.90	4.60	1.95	2.30
400	4.40	5.20	2.20	2.60

Källa: SAF:s arkiv. A15120:18m Förslag till uppgörelse mellan SAF - LO, av byråchef Meurk vid Pensionsstyrelsen.

Anm. Tariff U2 innebar att ingen avgiftsåterbetalning skedde till ett dödsbo, medan tariff R2 gjorde så. I bägge fallen kunde reducerad förtidspension utgå om arbetsoförmåga inträdde före 55 års ålder. Efter 55 års ålder var den försäkrade fri att ta ut sin pension när helst så önskades. Avgifterna betalades in via lokal postanstalt. Avgifterna i exemplet byggde på en inträdesålder om 25 år, en pensionsålder om 65 år och avgiftsbetalning fram till pensionsåldern. För andra inträdesåldrar blev följden i exemplet antingen större eller mindre pension. För att dessa skulle kunna utjämnas till ovanstående belopp krävdes regler och eventuellt inträde från bolaget för att bestrida tilläggskostnader.

Det andra alternativet utgick från att upprätta en pensionskassa, reglerad enligt 1938 års understödsföreningslag.⁷⁸ Meurk föreslog en fribrevslösning för att göra detta slags kassa oantastbar, men med restriktionen att beloppen skulle försäkras fram till pensionsfallet:

"Arbetare, som lämna sin anställning hos företaget utan att hava kommit i åtnjutande av pension från kassan, böra tillgodoföras en mot erlagda avgifter svarande pensionsrätt, lämpligen genom inbetalning till Pensionsstyrelsens frivilliga försäkring av ett mot pensionsrätten svarande engångsbelopp."⁷⁹

Det tredje alternativet innebar en anslutning till Arbetarepensionskassan, APK. Då krävdes att ett avtal som fastställde om utfästelsen, utöver den anställdes egna avgifter, var oantastbar. Meurk ansåg att så borde vara fallet.

Vid en jämförelse av de två första alternativen, framgår att för endast ålderspension var Pensionsstyrelsens frivilliga försäkrings villkor i många avseenden gynnsammare för mottagaren. Framförallt gällde detta möjligheten till pension redan vid 55 års ålder, även om fortsatt avgiftsinbetalning fram till 65 års ålder krävdes. För APK krävs att avgifterna vid inträdesåldern 25 år i tabell 6.4 multiplicerades med tre för att kunna jämföras med 300 kronor i den frivilliga försäkringen i tabell 6.3. En jämförelse med pension vid 67 års ålder är då lämplig. Den frivilliga pensionen hade inget efterlevandeskydd på det sätt som kunde erbjudas som tillägg hos APK. Däremot kunde tariff R2 väljas,

då återbetalades åtminstone den avlidnes avgifter vid förtida död. Det som talade för APK-lösningen var de möjligheter till förhandling om avtalets utseende som fanns för arbetsgivare som var intresserade, bl.a. AB Robertsfors bruk.

Tabell 6.4 Årliga avgifter i kronor för 100 kronor pension/år i Arbetarepensionskassan (APK).

Inträdesålder	Ålderspension		Efterlevandepension
	Mellan 65 - 67 år	Från 67 år	
20	2.04	10.30	3.50
25	2.50	12.64	3.85
30	3.12	15.76	4.29
35	3.97	20.06	4.85

Källa: SAF:s arkiv. A15120:18m Förslag till uppgörelse mellan SAF - LO, av byråchef Meurk vid Pensionsstyrelsen.

Anm. Avgift fram till 65 års ålder. Premiefrielse vid sjukdom och olycksfall. Efterlevandepension 5 års löptid.

Skillnaden i avgift mellan kolumn 2 och 3 beror på den ökade risk det medför att utfästa pensionen på livstid (från 67 år till dödsfallet) än vid en begränsad tidsperiod. Att denna uppdelning erbjöds beror på att arbetsgivare skulle ges möjligheten att "förtidspensionera" arbetskraft fram till den allmänna folkpensionen tog vid vid 67 års ålder.

Under arbetsmarknadskommitténs förhandlingar den 31 maj och 1 juni 1944 presenterade SAF:s Vd Fritiof Söderbäck sin syn på arbetarpensioneringsfrågan.⁸⁰ Under ett tidigare sammanträde, den 29 februari, hade Söderbäck framhållit att parterna borde sträva efter ett system för frivillig pensionering av arbetare, som SAF kunde rekommendera sina delägare. Vilken ambition Söderbäck hade med sitt nya anförande är oklart, utöver att det hade initierats av LO:s intresse av att frågan skulle diskuteras. Systemet borde, ansåg han, representera ett minimum. Förslaget var grundat i en kompromiss om såväl utfästelsernas säkerställande, som dess oantastbarhet.⁸¹ Siktet var uppenbarligen inställt på att vid en eventuell förhandling ge företagare en långtgående autonomi, såväl över beslut att utge en utfästelse, som för att kunna använda de medel som avsattes för pensioneringsändamål. Söderbäck talade sig varm för såväl principen om oantastbarhet som för tryggheten av gjorda utfästelser, även om det framlagda förslaget inte entydigt fastslog detta. Mot bakgrund av den debatt som hade pågått sedan länge i tjänstepensionsfrågan, kunde rimligtvis ingen förhandlingslösning rucka på dessa två grundprincipers genomförande.⁸²

Söderbäck's linje återgav inte huvudfrågan inom arbetsgivarleden även om SAF:s ledning och tjänstemän i allt större utsträckning tycks ha förändrat sin inställning och intagit en position som byggde på ett ökat

socialt åtagande för arbetsgivarna. Anförandet kan ha varit ett sätt för SAF att driva fram ett mer omfattande statligt ansvar för pensioneringen av arbetare. Problemen framställdes som svåra att överbrygga och LO tog avstånd från den föreslagna lösningen och beslöt att stödja statliga åtgärder. SAF kan ha lyckats att få LO att ta ställning och sedan deklarerat att LO inte var intresserade av att lösa frågan förhandlingsvägen.

Det senkomna tredje alternativet i socialvårdskommitténs utredning om folkpensioneringens reformering, en skattefinansierad enhetspension, var den lösning som bäst överensstämde med den ansvarsfördelning och riskspridning som SAF eftertraktade.⁸³ Storföretagens synpunkter om en gemensam hållning överensstämde med valet av en enhetspension för arbetare, även om de inte förordade en politisk lösning. Skälen är oklara, men ett viktigt skäl var SAF:s begränsade interna inflytande och legitimitet i pensionsfrågan ännu vid slutet av undersökningsperioden. Rädslan för stora fonders inverkan på kapitalmarknaden och för försäkringslösningens utarmning av investeringsbart kapital inom företagen spelade en avgörande roll för SAF:s uppfattning om möjligheterna att genomföra en tjänstepensionering. SAF:s agerande kan ha varit ett sätt för att förhala och därmed undvika en lösning, och förhalingen i såfall en effekt av föreningens och många andras tolkning av rådande mindre goda omständigheter för ett genomförande.⁸⁴

Förslag från de "Big Six"

I början av 1944 presenterade sex industriföretag ett gemensamt förslag till arbetarpensionssystem. Fem av de sex företagen, ASEA, Elektrolux, LM Ericsson, Separator och SKF hade sedan 1933 samarbetat i frågor som rörde storindustrin under beteckningen "Direktörsklubben".⁸⁵ AGA anslöts som sjätte medlem 1941. "Klubben", som fortsatte sin verksamhet fram till början av 1950-talet, utgjordes av cheferna för de sex företagen som alla tillhörde de största industri- och exportföretagen i Sverige. Deras inflytande som påtryckningsgrupp inom arbetsgivarleden och gentemot staten var betydande. Förslaget till arbetarpensionering utarbetades av "klubbens" sekreterare, kommersrådet S E Österberg.⁸⁶ Grunddraget i utkastet var ett åldersunderstöd från 67 års ålder om 400 till 500 kronor beroende på dyrt.⁸⁷ Invalidpension skulle utgå med samma belopp som åldersunderstödet vid varaktig arbetsförmåga, och hustru- och änkepension med halva beloppet.⁸⁸ Därtill utfästes två kapitalunderstöd

vars belopp var detsamma som hustrupensionen. Det ena skulle utgå vid arbetares dödsfall, det andra antingen vid arbetares dödsfall eller pensionsfall.⁸⁹

Verkstadsföreningen anslöt sig principiellt till grunddragen i förslaget och ansåg att beloppen överensstämde med god praxis. Vidare ställde de sig bakom förslaget att reglerna inte skulle ingå i ett pensionsreglemente som delgavs arbetstagarna utan endast vara vägledande vid interna bedömningar av uppkommande pensionsspörsmål. Om en tydlig utfästelse däremot var avsedd, önskade Verkstadsföreningen införa ytterligare regler angående konsekvenser för andra företag. För att underbygga sin inställning hänvisade de till att det i ett antal rättsfall klargjorts att pensionsförmåner som hade utgått under längre tid enligt givna regler, skulle fullföljas även vid en nedläggelse av företaget. Dessa konsekvenser skulle inte uppstå om det i beslutet om pension tydligt framgick att pensionen endast utgick tills vidare och Verkstadsföreningen ansåg därför att direktpensionering i linje med SAF:s utfärdade rekommendation var att föredra. Statens ökade och starka intresse för en reglering sågs som ytterligare ett viktigt skäl för en dylik lösning.⁹⁰

Emil Liedstrand genomförde en revidering av Österbergs förslag vilken presenterades på SAF:s ombudsmannakonferens i april 1945.⁹¹ Likheterna med det tidigare förslaget var stora, men det innehöll flera åtstramande förändringar.⁹² Det reviderade förslaget förutsatte en gemensam industripensionskassa även om en lösning med företagsknutna pensionskassor var möjlig. Oantastbarheten begränsades till att gälla om en anställd flyttade mellan företag inom en och samma pensionsorganisation. En anställds nya arbetsgivare som stod utanför den tidigare arbetsgivarens organisation, ansvarade då endast för den tjänstetid som arbetaren varit i dennes tjänst.⁹³ Hustru- och änkepensionerna förblev oantastbara genom fribrevsreglering.⁹⁴

Efter konferensen utreddes förslaget ytterligare efter två linjer; dels att de fortlöpande pensionerna omvandlades till engångsbelopp; dels att en nedsättning av pensionsåldern genomfördes med en likvärdig sänkning av pensionsbeloppen. Emil Liedstrand, som genomförde även denna revision, ansåg att det senare var en begränsning av redan gjorda utfästelser.⁹⁵ Bolagens syfte med pensioneringen måste tydligt framhållas. Han föreslog vidare att varje arbetare skulle ges en viss marginal för egen inkomst i förhållande till de inkomstprövade folkpensionsförmånerna. Detta skulle ske genom en sänkning av de pensioner som betalades ut. Som kompensation skulle ett

kapitalunderstöd betalas, vilket Liedstrand ansåg skulle ge likvärdiga kostnader för bolagen och utgöra en vinst för arbetstagarna. Denna vinst skulle uppstå genom att de fick behålla en större del av pensionsförmånerna, framförallt avsåg han bostadstilläggen. För att undanröja risken för att utgivna kapitalbelopp förbrukades för snabbt kunde medlen överföras till en intresseorganisation bland arbetarna för att därifrån utbetalas som livräntor efter en bestämd uppnådd ålder.⁹⁶

Revisionen utmynnade i följande understödsbelopp:

Tabell 6.5 Förslag till tjänstetidsbestämda pensionsbelopp för arbetare anställda vid ASEA 1947.

Faktisk tjänstetid (år)	Åldersunderstöd i allmänhet (kr/år)	Åldersunderstöd till kvinnlig arbetare i åldern 62 - 67 år (kr/år)
minst 30	400	600
25 - 29	360	540
20 - 24	320	480
15 - 19	280	420

Källa: SAF:s arkiv, Normer för understöd åt bolagets arbetare och åt deras familjer på ålderdomen, vid förtida arbetsoförmåga och vid dödsfall. Utarbetad av E Liedstrand.

Anm. Anställningsår efter 67 års ålder räknades inte.

Vid behandlingen av förslaget på en konferens i oktober 1947 diskuterades viktiga förändringar. Kvinnliga arbetare skulle få pension från 62 år och lägre tjänstekrav. Lägre pensioner skulle utgå för arbetstagarna.⁹⁷ I ett brev till SAF översände Verkstadsföreningen ett reviderat förslag från ASEA och kommenterade samtidigt konferensen:

"Enligt vad ingenjör Thorburn senare uppgav kunde man inom ASEA icke tänka sig att tillämpa utredningsmannens förslag om utgivandet av engångsbelopp för andra än de som faktiskt kommit i åtnjutande av pension. /../ För att i övriga fall minska eventuell kritik mot nedskärningen av pensionsförmånerna hade man inom Asea preliminärt varit inne på tanken att nedsätta det nuvarande villkoret om 30 tjänsteår för rätt till full pension till 20 tjänsteår."⁹⁸

ASEA:s förslag utgjorde i flera avseenden mer generösa normer än Liedstrands förslag (jfr tabell 6.5). Viktiga förstärkningar var att de sänkte tjänstetidskraven till 20 år för full, respektive 11 år för reducerad, pension. Pensionsåldern för kvinnor sänktes till 62 år "av erfarenheten att kvinnliga arbetare sällan står ut med arbete till 67 år".⁹⁹ För tiden mellan 62 och 67 års ålder föreslogs en pension med 504

kronor per år. Försäkringarna var främst att pensionsbeloppet nedsattes till 300 kronor per år vid 67 års ålder. Därmed uppstod en marginal för egna inkomster med 100 kronor utan att de statliga eller kommunala bostadstilläggen påverkades.¹⁰⁰ ASEA hävdade att ändringar av bestämmelserna behövde ske, men att pensionärerna kunde underrättas per brev om orsakerna till att de erhöll ett engångsbelopp som kompensation för det reducerade understödet. Men desto viktigare ansåg ASEA att bestämmelserna för framtida åtaganden var. Liedstrands förslag betraktades som alltför krångligt. Han såg, enligt ASEA, frågan i ett perspektiv av pension som uppskjuten lön och hans förslag presenterade därför en modell som anslöt sig till SPP:s, där reducerad pension utgick vid för få tjänsteår.

"Emellertid synas många skäl tala för att understöden i sina olika former böra utgå mera odelade än hittills. Ett av dessa skäl är att beloppen i alla fall äro så små, att vinsten av en uppdelning beroende på tjänstetid etc. inte blir så stor medan däremot värdet för understödstagaren till och med kan synas negativt, om ett stort företag ger ett i mottagarens ögon alltför snålt understöd."¹⁰¹

Trots att ASEA, som det framgår av citatet, såg pensionsbeloppen som små, tog de bort alla oantastbara element från de tidigare utkasten. Frågan om pension skulle prövas av respektive bolag i varje enskilt fall. Alla pensioner skulle utgå endast tills vidare, om inte bolaget generellt eller i särskilda fall beslutade annat. Normernas utformning och tillämpning skulle alla bolag förbehålla sig ensamrätt till, liksom att när som helst kunna minska eller helt dra in pension om den statliga folkpensionen ökades. Pensioner vid invaliditet eller dödsfall skulle ej betalas om de inträffade när Sverige befann sig i krig eller i annat tillstånd som bolagen fann jämförbara.

Verkstadsföreningen återkom till SAF i slutet av 1947 och hävdade att frågan innehöll så pass viktiga principiella frågor att SAF:s styrelses ställningstagande var av stort värde.¹⁰² Detta visade sig dock vara i det närmaste omöjligt även om SAF genom yttranden över olika politiska initiativ ibland tog ställning. Ställningstagandena var emellertid tjänstemannaprodukter och gavs inte formellt utrymme i styrelsearbetet.

Konsekvenser av 1946 års folkpensionering

Beslutet om en ny folkpensioneringsreform med enhetspensioner utan inkomstprövning innebar att SAF ställde sig, åtminstone i sitt remiss-svar, negativ till frågan om tjänstepensioner för arbetare. De ansåg att det inte längre fanns skäl för arbetsgivare att bekosta en pension när arbetarens levnadsstandard redan var garanterad av staten som bl.a. finansierades av skatter från arbetsgivarna.¹⁰³ Utvecklingen blev dock en annan. En viktig orsak var att företag även fortsättningsvis betalade pensioner till kroppsarbetare.¹⁰⁴ Antingen därför att det fackliga motståndet mot ett indragande var för stort, eller för att arbetsgivarna ansåg pensionerna som en viktig och naturlig del i anställningsrelationen. En annan orsak till utvecklingen var inflationens inverkan på folkpensionens enhetsbelopp. Pensionsstyrelsens generaldirektör, Konrad Persson, uttalade att folkpensionerna snart skulle ses som otillräckliga varför frivillig pensionering krävdes även framöver. Regeringen valde relativt omgående att föra frågan om tjänstepensioner vidare.¹⁰⁵ Internt inom SAF uppmärksammades detta mycket snart. Redan i december 1946 i korrespondens med Norrköpings Elektriska Fabriker AB påpekade de att:

"Det är möjligt att den negativa ståndpunkt, vi sålunda intagit till frågan om fortsatt arbetarpensionering, kommer att så småningom uppluckras och vår styrelse torde inom det närmaste året taga spörsmålet under förnyat övervägande. Det är önskvärt, att våra delägare under mellantiden icke införa ny pensionering."¹⁰⁶

I en promemoria från april 1947 påpekade Erik Brodén att till följd av att LO hade ställt sig bakom kravet på allmän tjänstepensionering så krävdes det att SAF drog upp nya riktlinjer om hur företagen borde ordna frågan om såväl arbetarnas som tjänstemännens tjänstepensionering. SAF:s medarbetare hade p.g.a. pågående förhandlingsarbete inte hunnit utreda frågan närmare, men de hade under 1946 "helt förtroligt" inhämtat yttrande från SPP:s chefsaktuarie Tim Jansson om en anpassning av SPP:s tjänstepensionsförsäkring under folkpensioneringens nya betingelser. Framför sig såg de förhandlingar med tjänstemännens organisationer om tänkbara förändringar av gällande regler, inte minst av redan fastställda pensionsplaner. Erik Brodén påpekade att SAF behövde ta ställning till vilka riktlinjer de skulle förorda i förhandlingarna. Några eftergifter från tjänstemännens organisationer var inte att vänta efter tillsättandet av Åkessons första utredning av allmän tjänstepensionering¹⁰⁷ och fastställandet av statliga pensionsnormer.^{108 109}

Tim Janssons åsikt var att SPP:s normalplan utgjorde en rimlig tjänstepensionsnivå. Däremot var folkpension ett för flertalet änkor efter tjänstemän välbehövligt tillskott till de begränsade familjepensionerna. Någon minskning av familjepensionerna borde därför inte komma ifråga till följd av folkpensioneringen. Därtill borde den anställdes maximigräns för avgifter upprätthållas och också gälla för folkpensionsdelen, vilket skulle medge att den maximala avgiften sänktes med en procentenhet.¹¹⁰ Tilltänkta ändringar tog i första hand sikte på nya försäkringar eftersom SPP: enligt gällande regler inte kunde göra intrång på redan gjorda utfästelser.¹¹¹

För att skapa ett diskussionsunderlag som tydliggjorde vad som ägt rum i företagen, för såväl arbetare som tjänstemän, sände SAF ut ett cirkulär till delägarna.¹¹² Förutsättningarna bland delägarna varierade precis som tidigare avsevärt vilket följande exempel åskådliggör.¹¹³ Stockholms Superfosfat Fabriks AB meddelade att fackföreningen hade framställt en begäran om ökade pensionsförmåner. Bolaget lovade att utreda frågan för att återkomma till fackföreningen inom två månader. Fjellmans Mekaniska Verkstad AB i Mariestad gjorde en översyn av pensionsreglementet till följd av det sjunkande penningvärdet. De siktade på att tjänstemännens pensioner skulle vara likvärdiga med SPP:s, men även att arbetarnas skulle följa liknande principer.

Sandvikens Jernverksaktiebolag ökade pensionerna för förmän och likställda med 600 kr per år för 1946 och 1947, men avsåg att ändra detta i samband med ikraftträdandet av folkpensioneringen 1948.¹¹⁴ AB Kvarnintressenter och flera andra företag undrade om SAF hade utgivit rekommendationer medan Sveriges Kvarnyrkesförbund påpekade att flera av dess medlemmar anhållit om riktlinjer för hur de skulle agera. Sveriges Verkstadsförening följde samma linje: "Vi anse för vår del nödvändigt att Svenska Arbetsgivareföreningen utger generella direktiv för hur arbetsgivarna skola handla i den nya situationen."¹¹⁵ Bland Verkstadsföreningens medlemmar var variationen av lösningar också stor även om det framstod som om företagen följt tidigare rekommendationer från föreningen om att inte ge generella utfästelser.

E A Bergs Fabriks AB hade en intern pensionsfond dit anställda och bolaget erlade mellan 1,5 och 2 % av bruttolönen. Pension utgick med olika belopp till kvinnor och män och var beroende av anställningstiden. AB Bolinder-Munktell gav gratialer till arbetare som var över 67 år eller arbetsoförmögna som prövats i likhet med statens pensions-

reglemente. Minst 20 års anställningstid krävdes.¹¹⁶ Vid Eskilstuna Borr- & Verktygs AB och Nya AB Liljeqvists Sågblads- & redskapsfabrik lämnades inga pensioner och både regler och praxis saknades.¹¹⁷ Eskilstuna Jernmanufaktur AB gav understöd till äldre arbetare om 400 kr per år samt ett indextillägg om 25,7%.¹¹⁸ Beslut fattades årligen. Eskilstuna Stålpressnings AB hade inte vidtagit några åtgärder. AB Gense lämnade ingen pensionsutfästelse, däremot gavs gratialer till 8 arbetare med 720 kr per år. De avsåg att begränsa beloppet så att det inte påverkade folkpensionen.

AB C E Johansson i Eskilstuna lämnade inga generella utfästelser.¹¹⁹ Efter prövning lämnades julgåvor vilket var att likna vid understöd till arbetsoförmögna och änkor efter gamla arbetare med minst 15 års tjänstetid. Maxbeloppet var 450 kr per år. C O Öberg & Co:s AB lämnade inte heller generella utfästelser. En stiftelse fanns för pensionering och sjukunderstöd.¹²⁰ Av de företag som besvarade SAF:s förfrågan var Dynäs AB i Kramfors till synes det enda utanför kretsen av storföretag som allvarligt funderade över problematiken kring tjänstepensioner. Företaget planerade att utöver sin SPP-anslutning ordna en pensionsstiftelse för att säkerställa att de anställdas pensioner inte kom att understiga 60% av grundlönen, minskat med 600 kr (ett av de alternativ Tim Jansson presenterat). Företaget ansåg att om existerande indextillägg inräknades kunde detta skapa komplikationer och att en viss försiktighet därför krävdes. En klausul med prövningsrätt för bolaget i den gjorda pensionsutfästelsen var en möjlighet. "Vi får ju på så sätt åtminstone friare händer än de företag, som redan nu, utan inskränkningar, utfäst 60% egenpension."¹²¹

Räckvidden i exemplen är begränsad såtillvida att det är svårt att avgöra om respektive företag var för eller emot en revision. Alla var positiva till att ge utfästelser och möjligtvis kan den slutsatsen dras att de företag som svarade var "goda" arbetsgivare vilka utifrån sina respektive förutsättningar uppriktigt försökt att finna en lösning på pensioneringsproblematiken. Det som framgår tydligast är hur lokalt präglade pensionsbesluten var. Flera av företagen som nämnts fanns i Eskilstuna och tillsammans bildade de en särskild grupp inom såväl SAF som inom Industriförbundet. Uppseendeväckande är då hur olika de löst pensionsfrågan, trots en uppenbar samverkan i andra frågor.

Pensionsfrågan får nytt innehåll

I den frivilliga tjänstepensionsfrågan hade statens reglering under 1940-talet en avgörande betydelse på grund av beskattningen av tjänstepensionsavsättningar, ändringarna i dyrortsregleringen, samt folkpensioneringens omfattning och utformning. Arbetsgivareföreningens ofta framställda krav, att all reglering och lagstiftning skulle genomföras på grundval av den "faktiska" situationen, medförde att dess position försvagades. Detta gällde t.ex. ifråga om oantastbarheten som åtminstone i lagstiftarens och motpartens ögon hade intagit positionen som grundläggande princip för tjänstepensioneringens organisation. Att SAF accepterade principen i sitt godkännande av principbetänkandet från Tjänstepensionsutredningen 1946 kan beskrivas med en fras hämtad från ekonomisk forskning om Australien "Too little, too late" då det SAF godkände endast gällde tjänstemän och kom vid en tidpunkt då det inte fanns några alternativ.¹²²

SAF visade i början av 1940-talet ett växande intresse för kopplingen mellan skatter och pensionsavsättningar. Företags avsättningar för pensionsändamål kunde fungera som ett sätt att undvika beskattning, genom att avsättningar gjordes under goda år för att minska den taxerade inkomsten. Önskemålet att kunna göra avsättningar av varierande storlek beroende av resultatet, omhulldades vid flera tillfällen, framförallt ifråga om avsättningar till stiftelser. Försäkringslösningar, t.ex. genom SPP eller pensionskassa, som krävde löpande avsättningar och extern fondering, gav full avdragsrätt för gjorda inbetalningar. Dessa beskattades istället då pensionerna utbetalades. Lösningar som innebar att möjligheten för företag att delvis återvinna gjorda avsättningar till följd av dödsfall eller avflyttningar, t.ex. vissa stiftelser, reglerades annorlunda.¹²³

Dyrortsregleringen som infördes i samband med 1935/37 års folkpensioneringslagstiftning innebar inte enbart att förmåner, såsom tidigare diskuterats, kunde utgå utan att påverka folkpensionens tilläggsdelar, utan också att graderingen legitimerade att vissa orter de facto var dyrare att leva i. Detta fick till följd bland annat att lönekraven på dessa orter delvis skärptes. SAF hävdade i sitt svar på 1943-års dyrortskommittés betänkande, att vid en revidering av systemet krävdes stor hänsyn till dess betydelse för löneutvecklingen. I analogi med de krav de ställde på nivån av arbetares tjänstepensioner på olika orter, ansåg föreningen att graderingen måste stå i direkt relation till kostnaden på orten.¹²⁴ I detta skede kom möjligheten att ställa en avveckling av de s.k. indextilläggen i centrum. Här framhöll föreningen att

det rimligen måste krävas att även löner i de dyrare orterna påverkades om lönespridningen skulle minskas. Införandet av dyrtidstillägg 1939 uppfattades som temporärt, och för de som hade sin pensionsfråga löst genom försäkring ansågs det vid tidpunkten inte nödvändigt att ändra pensionsunderlaget. Utvecklingen blev en annan. Fram till 1946 hade det rörliga tillägget växt till 20,7%, för att i december samma år ersättas med ett fast tillägg om 25,7% för alla tjänstemän från den 1/4 1947. Tillägget redovisades dock alltjämt vid sidan om grundlönen och ingick därför inte i pensionsunderlaget. Detta medförde att pensionsstandarden för tjänstemän försämrades relativt deras totala inkomst.

Arbetsgivarna hade delvis balanserat detta genom att ge även pensionärer dyrtidstillägg.¹²⁵ Många tjänstemän som hade pensionsutfästelser från arbetsgivaren levde således i ovisshet om dyrtidstilläggets koppling till framtida pensioner. Den allt klarare bilden av att ett prisfall inte var att förvänta i samband med krigsslutet medförde att diskussionen om tilläggets omvandling till regelrätt lön också skulle inverka på existerande pensionsutfästelser. Främst gällde detta utfästelser som var förmånsbaserade och kopplade till slutlönen, t.ex. SPP:s normalplan.¹²⁶ Få arbetsgivare hade genomfört en anpassning, men den allmänna uppfattningen bland arbetsgivarna tycktes vara att en sådan anpassning borde ske. Men, ansåg de flesta, inte förrän dyrtidstilläggen var sammanförda med lönen.¹²⁷ "SPP betraktar det som en angelägenhet av största vikt för såväl arbetsgivare som för anställda, att finansieringen av de höjda pensionerna ej helt skjutes på framtiden utan på ett så tidigt stadium som möjligt inordnas i en bestämd plan."¹²⁸ För SAF kunde saken ha betraktats som en ren lönefråga, men tjänstepensionsfrågans långtgående konsekvenser förde den till helt andra problemställningar, bortom de rent ekonomiska. Implementeringen av såväl den nya folkpensionen som hanteringen av dyrtidstilläggen ställde nya krav på existerande tjänstepensionslösningar och på arbetsgivareföreningens agerande. Däremot var det, som Tim Jansson påpekade;

"... en tillfällighet, att frågorna om försäkring av dyrtidstilläggen och ändring av SPP:s pensionssystem med hänsyn till den nya folkpensionen kommit att aktualiseras samtidigt. I själva verket gäller det ju vitt skilda problem, vilket noga bör beaktas vid en kommande behandling av frågorna."¹²⁹

SAF:s styrelse diskuterade den 30 maj 1947 i samband med att andra pensionsfrågor belystes, om dyrtidstillägget borde inräknas i

pensionsunderlaget. De beslutade att avråda delägarna från att göra så, eftersom denna åtgärd skulle aktualisera frågan om att inräkna dyrtidstilläggen i lönerna för såväl tjänstemännen som för arbetarna.¹³⁰ Vid ett nytt möte ett halvår senare fann styrelsen inga skäl att frångå det tidigare beslutet. Den 18 mars 1948, d.v.s. ytterligare ett halvår senare, diskuterades frågan igen men denna gång för såväl arbetare som tjänstemän. I ordförandens sammanfattning framgår att betänkligheter mot att inräkna tilläggen var stora, främst beträffande arbetarnas löner. Att enstaka företag valde att införa indextilläggen i lönerna för tjänstemännen hade styrelsen inga erinringar mot, men det skulle ske frivilligt och av företagen. SAF skulle utreda frågan och verka rådgivande för företagen. Ordförandens egen inställning präglades av tveksamhet:

"Herr ordföranden ansåge för sin del, att det skulle vara otillfredsställande med en lösning för tjänstemännen, innebärande att pensionsförsäkring skulle beräknas jämväl på ett tillfälligt tillägg."¹³¹

Efter det att SPP intensifierat sin rådgivning, några skånska storföretag begärt rekommendation från SAF, och tjänstemannaorganisationerna begärt en lösning av frågan, diskuterade SAF:s styrelse frågan återigen den 16 september 1948, men inget nytt beslut fattades. Tjänstemännens centralorganisation (TCO), Svenska industritjänstemannaförbundet (SIF) och Svenska arbetsledareförbundet (SALF) presenterade sin syn på frågan vid en förhandling i september 1948. De var varken internt eller inbördes eniga i frågan. Inom TCO hade inte full enighet uppnåtts vid tillfället. SIF:s medlemmar som var yngre och ansågs rörligare önskade en försäkring av dyrtidstillägget, men de ville också få lönekomensation för de ökade kostnader detta skulle medföra för tjänstemännen. SALF vars medlemmar var äldre önskade hellre att tilläggen garanterades av företagen.

TCO meddelade senare att de önskade en säkring av tilläggen, men att de fram tills dess ville få en mer generell överenskommelse med SAF om direkta tillägg av pensionerna. Dyrtidstillägg från företagen fanns nämligen långtifrån överallt. SAF:s delägare önskade samtidigt att rekommendationer utgick om hur de skulle hantera dyrtidstilläggen. Oenigheten inom delägarleden var dock stor. Vissa önskade räkna in tilläggen och andra motsatte sig detta helt. Motståndet härstammade främst från oron över de snabbt växande fonderna inom SPP, vilka undandrog näringslivet, men också i ett växande intresse för den statliga kommitténs arbete med en försäkring enligt fördelningssy-

stemet, d.v.s. ett system utan fondering.¹³² Det framstår som om SAF:s företrädare såg kontrollen på arbetsmarknaden och över kapitalet, som viktigare än den i andra sammanhang framhållna försäkringsprincipen byggd kring en premiereserv.

Den 21 oktober 1948 beslutade SAF:s styrelse att tillsätta en kommitté för att utreda pensionsproblemet i sin helhet. Som ordförande tillsattes direktör Erik Brodén, och som ledamöter direktörerna Arvid H Nilsson, Gunnar Larsson, Carl W. Bergström och H Nordqvist, samt försäkringsexperten Tim Jansson (SPP). En huvudfråga var lämpligheten av ett premiereservsystem i tjänstemannapensionering och den därav omfattande fonderingen. Kommittén skulle bl.a. utreda frågan om dyrtidstilläggen och deras eventuella tillägg till den pensionsgrundande grundlönen. Någon undersökning om förekomsten av dyrtidstillägg hade inte gjorts tidigare varför kommittén avsåg att samla in information. SPP hade tidigare gjort en begränsad undersökning, men den var föråldrad. Svar önskades endast från företag som hade ordnat sin tjänstemannapensionering försäkringsmässigt. Resultatet av undersökningen överraskade föreningen delvis. Både på så sätt att så många som 9% hade försäkrat dyrtidstillägget, som att så få som 31,6% gav dyrtidstillägg direkt till pensionärer. 50% gav överhuvudtaget inga tillägg till pensionärerna.¹³³

Efter SAF:s utredning

Beslutet om en genomgripande undersökning av pensionsförhållanden bland delägarna fattades av styrelsen i oktober 1948. Dess allmänna ställningstagande, blev däremot i princip detsamma som de tidigare. Delägarna borde i möjligaste mån och utifrån bästa förmåga söka möta sina arbetstagares behov av pensionering. Ordvalen för en lösning blev positivare, men hållningen var oförändrad. Erik Brodén, som representerade SAF i den första Åkessonska utredningen 1947, hävdade i en sammanfattning av situationen i den tillsatta statliga tjänstepensionsutredningen, inför styrelsen i december 1948, att arbetsgivarna förvärvat en viss goodwill genom sitt deltagande i pensionsförsäkringskostnaderna och genom att ge understöd till pensionerade, men inte försäkrade arbetstagare.¹³⁴

Om SAF i samband med en obligatorisk pensionsförsäkring skulle slå in på en annan väg, medför detta helt säkert en stark impuls till arbetstagarnas organisationer att pressa fram löneförhöjningar som kompensation för uteblivna arbetsgivarebidrag."¹³⁵ Dagen före jul-

afton 1949 presenterades i en promemoria att de fortfarande inte hade löst frågan om inläggandet av dyrtidstilläggen i den pensionsgrundande lönen för tjänstemän. Varken SAF eller Industriförbundet hade i sin rådgivning förordat något speciellt pensionssystem, utan lämnade endast en allmän rekommendation att i möjligaste mån tillgodose de anställdas intressen av en ordnad pensionering. Några generella utfästelser gavs inte till tjänstemannaparten, även om SAF ansåg att existensen av SPP visade på arbetsgivarpartens positiva inställning till frågans lösning. Någon allmän rekommendation hade inte utgått från SAF avseende arbetarpensionering p.g.a. den pågående statliga utredningen. I sin rådgivning till enskilda företag hade SAF rekommenderat att de företag, som övervägde att ordna arbetarpensionering, inte skulle utge bindande utfästelser, utan lösa frågan genom direkt-pensionering, och att begränsa beloppen till 400 (ogift) respektive 600 kr (gift).¹³⁶

Tjänstepensionsutredningen som tillsattes 1944 och presenterade sitt betänkande 1946 utgjorde ett fastställande av de principer som en frivillig pensionering av i första hand tjänstemän rimligen borde uppfylla, trots att utredningen delvis kunde uppfattas som en åtgärd ämnad att blockera försäkringsbolaget Liv-Thules koncession för kollektiv tjänstepensionering.¹³⁷ Att SAF deltog i utredningen innebar ett ställningstagande för en lösning med en centraliserad försäkringsinstitution som förmedlade oantastbara och säkerställda pensioner. Därför kan i mer metaforisk mening påpekas att SAF som organisation i pensionsfrågan levde i en kluven värld mellan att framstå som en framåtsträvande och utvecklande kraft i nationens intresse, och att samtidigt företräda sina i ekonomiskt hänseende resursbegränsade småföretag och inflytelserika men inbördes splittrade storföretag. Varje tillfälle då krav på reglering av tjänstepensionsfrågan på initiativ från någon annan organisation än SAF hotade, blev de en räddare i nöden och möjliggjorde för SAF att inte ge sig i kast med den interna turbulens som ovillkorligen skulle bli följden mellan stora och små, växande och krympande delägare.

Föreningens remissvar på Tjänstepensionsutredningens betänkande 1946 illustrerar tillsammans med de vidtagna åtgärderna denna problematik ganska väl.¹³⁸ SAF hade inget att erinra mot betänkandet, d.v.s. föreningen accepterade i all tysthet det innehåll som presenterades.¹³⁹ Däremot är det uppenbart att SAF inte gjorde några allvarliga försök att följa dess riktlinjer och ambitioner. Snarare tvärtom, de försökte att skaffa sig ett stabilt fotfäste och "rädda vad som räddas kunde" när väl kraven på oantastbara och tryggade utfästelser förr

eller senare kom från industritjänstemännens organisationer. Det kan möjligtvis tolkas som att föreningen uppfattade den nya situationen som en form av nollsummespel. Att uppge oantastbarhet skulle ge möjlighet att bibehålla kontrollen över kapitalet. För Erik Brodén var frågan egentligen inte ja eller nej till tjänstepensioner genom oantastbar försäkring, utan huruvida det var möjligt att neka arbetarkollektivet den lösning som föreningen ansåg bäst lämpad. Att detta sedan inte stämde fullt ut med åsikterna bland olika delägargrupper, var i princip en fråga som inte fick någon lösning. SAF blev tvunget att välja inriktning.

SAF och tjänstepensionsutfästelsens karaktär - en sammanfattning

Formen för pensionering; personkrets, finansiering och administration

En problemställning var mycket central för SAF under perioden. Hur kan en lösning av försörjningen på ålderdomen för arbetstagare, som å ena sidan skall uppfattas som ett pensionssystem, men å den andra sidan fungera som ett högst tillfälligt understödssystem vid en rättslig prövning, utformas. Tekniskt är detta svårt, men omgivningens insikt i och tolkning av systemet skulle delvis kunna styras i en för SAF önskvärd riktning. Problemställningen gällde under en tid, 1930- och 1940-talen, då kunskaperna var begränsade, och oron för konsekvenserna av olika tekniska lösningar omfattande.

Svenska arbetsgivareföreningen var då inte negativt inställd till allmän pensionering eftersom sociallagstiftningens utformning till stor del låg utanför dess direkta kontroll. Så länge arbetsgivarna inte ålades plikt att finansiera systemen, uppfylldes principiellt den grundläggande ideologiska ståndpunkten om de enskildas "hjälp till självhjälp". Detta upprätthölls såväl i 1913 som 1935 års reformer, medan 1946 års reform delvis ändrade detta till följd av att avgiftspensionen ersattes av en generell folkpension. SAF förordade alternativet enhetspension, men hamnade därmed i en problematisk situation. Det förhållningssätt de intog i och med 1935 års reform, att inte lämna tjänstepensioner till arbetare utöver ett privilegierat belopp, skärptes i och med 1946 års reform. Detta kan beskrivas som en övervältring av kostnaderna för

pensionering från enskilda företag till staten och skattebetalarna i allmänhet.

1935 års reform innebar visserligen att de företag som utnyttjade det nya privilegierade utrymmet fullt ut, de facto påtog sig en betydligt större kostnad för pensioner än vad som gällde med den tidigare lagstiftningen, trots samma tekniska utformning. Men, antalet företag som anpassade sina utgående pensioner till folkpensioneringens regler var begränsat, till stor del till följd av att utgående förmåner inte uppnådde de gränsvärden som gällde före 1935 och 1946 års reformer.¹⁴⁰ Samtidigt, vilket är motsägelsefullt, accepterade SAF passivt företagens ökade delaktighet i finansieringen. Detta kan ha varit en orsak till föreningens oförmåga att hantera delägarnas olika uppfattningar i pensionsfrågan. Stödet till en generell reform 1946, skulle ju automatiskt leda till spridningen av en idé som organisationens företrädare trots allt stod bakom, att en övergripande lösning på arbetarpensioneringsproblemet var nödvändig.

En central aspekt i SAF:s syn på tjänstepensionering var att den skulle grundas i arbetsgivarnas frivilliga åtagande att såväl ge, som utforma, eventuella pensionsutfästelser. Denna hållning var förenlig med ett stöd till en generell folkpensionering som ansågs räcka för de enskildas försörjning.¹⁴¹ Frivilliga tjänstepensioner kunde därför grundas i andra överväganden än grundläggande försörjningsbehov, och istället bland annat befrämja standardtrygghet, d.v.s. minska inkomstskillnader, och därmed livsstil, före och efter pensionering. Speciellt stor betydelse hade detta givetvis för tjänstemännen, vars löner oftast vida översteg nivåerna i den allmänna pensioneringen. Att de framhöll frivilligheten var dock inte grundad i tjänstepensionernas förhållande till folkpensioneringen, utan att den var en aspekt av anställningsrelationen, där ersättningar utöver lönen inte betraktades som förhandlingsbara.

Att erkänna principen om pension som uppskjuten lön, skulle definitionsmässigt betyda att pensionen gjordes förhandlingsbar. Motståndet bland delägarna mot denna utveckling var utbrett, framförallt i förhållande till arbetarna. Skälen är oklara, men minskat inflytande över stora ekonomiska åtaganden var en rimlig och viktig faktor. Därtill skulle det, om de erkände att pensioner var förhandlingsbara, snart leda till såväl ökad omfattning som högre nivåer. Det är ett faktum att SAF var dåligt förberett i denna avgörande fråga. De behövde rådrum för att möjliggöra ett antal undersökningar, om vilka tillvägagångssätt de ansåg vara bättre än andra. Den restriktiva hållningen innebar att

var och en av SAF:s delägare fick göra som de önskade, men helst skulle de enligt SAF avvakta.

Att lösa frågan men ändå avvakta, kunde enligt SAF:s rekommendation från 1940 ske genom att, för det första, låta personkretsen vara så begränsad som möjligt, försörjningsstöd skulle endast tillkännages vid pensionering och från fall till fall, och med en notering om att stödet kunde dras in när som helst.¹⁴² För det andra skulle finansieringen ske ensidigt av arbetsgivaren, trots att det stred mot den grundläggande principen om "hjälp till självhjälp". På så sätt skulle, ansåg SAF, inga rättsliga krav kunna ställas på arbetsgivarna och eventuella utbetalningar inte bli översättningsbara till bindande utfästelser.¹⁴³ För det tredje eftersträvade SAF direktpensionering från företagen. Detta medförde att risken för minskad kontroll över avsatt kapital begränsades, att fondtillväxten hölls tillbaka, samtidigt som den direkta kontrollen över administrationen bibehölls inom företaget. Det är uppenbart att den som styr den löpande verksamheten också har den överblick och det informationsövertag som möjliggör att upprätthålla kontroll.¹⁴⁴

SAF utvecklade förslag till lösningar till arbetsmarknadskommittén 1944, under tjänstepensionsdebatten på 1950-talet, samt i ITP-uppgörelsen 1960. Grundidén, utvecklad av Harald Cramér 1938, präglas av en blandning av frivillighet och kapitalkontroll.¹⁴⁵ Frivilligheten fanns i valet att delta eller inte i ett gemensamt system, där varje företag avsatte medel i stiftelser som säkrade dess pensionsutfästelser. För att möjliggöra oantastbarhet inom systemet, föreslog de att en central organisation skulle sköta det administrativa arbetet. Frivilligheten begränsades av att endast "solida" företag skulle kunna anslutas, vilket i princip uteslöt ett stort antal mindre företag. SAF ansåg att administrationen kunde skötas av dem själva om systemet byggde på ensidiga utfästelser och full finansiering från arbetsgivarna. Om däremot arbetstagarna skulle delta i finansieringen sågs denna administration som mindre lämplig. Det tidigaste förslaget byggde på arbetsgivarinitiativ och frivillighet, medan förslaget till arbetsmarknadskommittén 1944 avsåg en begränsad form av kollektivavtalsreglering. Däremot var SAF fortfarande ambivalent i frågan om vilket tillvägagångssätt som var bäst beträffande utfästelsens natur, om den skulle vara premie- eller förmånsbaserad.¹⁴⁶ Redan i detta skede hade frivilliglinjen som den mest eftersträvansvärda lösningen av tjänstepensioneringen för arbetare tappat sin förankring i den samhällspolitiska debatten.

Oantastbarhet och säkerställande

Många arbetsgivare accepterade principen om tjänstepension som uppskjuten lön för tjänstemän i samband med Svenska Personal-Pensionskassans (SPP) expansion under mellankrigstiden. De företag som inte gjorde så gav oftast ingen utfästelse om pension överhuvudtaget. Detta poängterades speciellt av Pensionsanstalten Sverige under deras meningsutbyte med SPP i slutet av 1920-talet när de påpekade att den möjlighet de gav att försäkra även antastbara utfästelser endast utnyttjades i liten grad.¹⁴⁷ Mycket få arbetsgivare lämnade oantastbara utfästelser till arbetare, och antastbara utfästelser krävde inte säkerställande. SAF var en organisation som företrädde i första hand sina delägare i kollektivavtalsfrågor. Liknande avtal fanns under undersökningsperioden i huvudsak för arbetare, även om föreningen efter 1937 på delägarnas och förbundens önskemål, och till följd av tjänstemännens ökade grad av organisering, även tog upp tjänstemannafrågor till behandling.¹⁴⁸

Eftersom tjänstepensioner endast i undantagsfall reglerades i kollektivavtal på företagsnivå, såg SAF:s företrädare inga skäl att eftersträva centrala kollektivavtal utökade med pensionsfrågan, snarare tvärtom. Inte förrän LO började försöka förmå politikerna att lösa frågan genom obligatorium, bemötte föreningen arbetarrörelsens propå om förhandling i arbetsmarknadskommittén med ett diskussionsförslag om avtalsreglerad arbetarpensionering. SAF hade däremot inte i något sammanhang ännu officiellt accepterat vare sig principen om tjänstepension som uppskjuten lön, eller utfästelser som skulle säkerställas på ett betryggande sätt. Däremot var ställningstagandet internt inom föreningens ledning sedan tidigare till synes klart positivt till både oantastbarhet och säkerställande.

Först i samband med Tjänstepensionsutredningens betänkande 1946 tog SAF ett explicit ställningstagande för denna princip.¹⁴⁹ Detta skedde efter det att arbetarpensionsfrågan ansetts löst genom allmän folkpensionering. Detta är dock bara en ren tillfällighet. Tjänstepensionsutredningens kommittédiskussioner ägde rum samtidigt och ställningstagandena kring tjänstemännens pensionsfråga var fastslagna redan tidigt. Vad som däremot inträffade var att tjänstepensionsutredningens avgränsning till tjänstemännens pensionsfråga, och därmed fortsatt olika behandling av arbetare och tjänstemän, blev tydlig genom SAF:s lågmälda förhållningssätt i remissomgången. Denna inställning förstärktes av föreningens ställningstagande till arbetarnas möjliga tjänstepensionsanspråk i samband med folkpensionsbeslutet.

Önskan om en frivillig lösning av arbetarnas tjänstepensionering levde kvar, men tillsättandet av Pensionsutredningen 1947 under ledning av O A Åkesson innebar att frivilligheten som princip för utgivande av pensionsutfästelser lämnades åt sidan till förmån för en obligatorisk lösning. Å andra sidan var O A Åkesson, och många med honom, en klar förespråkare för fördelnings- framför premiereservmetoden i samband med en tilltagande tjänstepensionering. För SAF:s del innebar denna utveckling att åtminstone ett problem delvis försvann, frågan om inflytandet över tjänstepensionsförsäkringens växande fonder. Statens ingripande i tjänstepensionsfrågan och den lösning som senare presenterades under 1950-talet återförde dock frågan på dagordningen.¹⁵⁰

¹ Detta kapitel bygger i stor utsträckning på Harrysson L (1999), "Svenska Arbetsgivareföreningen och pensionsfrågan fram till 1948", stencil, Socialhögskolan Lund.

² Swenson P (kommande), *Labor Markets and Welfare States: Employers in the Making of the American and Swedish Systems*, Department of Political Science, Northwestern University, US. och Söderpalm S A (1980), *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken. En historisk studie i samarbetet på svensk arbetsmarknad*, SAF, Stockholm, kommer till liknande slutsatser rörande 1950-talet. Se också Elmstedt E (1985), "Hur avtalsparter och lagstiftare reglerat arbetsvillkoren - några erfarenheter och tankar", i Kugelberg B m.fl., *Fred eller fejd. Personliga minnen och anteckningar*, SAF, Stockholm.

³ De Geer H (1994), "Bilder av företagaren", i De Geer H, red. *Skapare, skojare eller skurkar. Företagaren i litteratur, film och konst*, Timbro, Stockholm.

⁴ Undantag fanns givetvis. Företag kunde rådfråga SAF innan de sökte sin egen lösning av frågan.

⁵ SAF:s arkiv A151 Erik Brodén's handlingar. 470413 P.M. ifråga om pensionering av arbetare och tjänstemän.

⁶ T.ex. Molin B (1965), *Tjänstepensionsfrågan. En studie i svensk partipolitik*, Scandinavian University Books, Göteborg. Ak.avh; Kjellström A (1987), *Normbildning och konfliktlösning. En studie i växelspelet mellan lag och avtal*, SAF, Stockholm; Uddhammar E (1993), *Partierna och den stora staten. En analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet*, City University Press, Stockholm. Ak.avh. M.fl.

⁷ Se Swenson P (kommande), a.a. Han diskuterar meningsskiljaktigheterna och kompromisserna inom SAF inför publicerandet av betänkanudet från SAF:s pensionskommitté (1954), *Arbetarpensioner*, SAF, Stockholm. Detta perspektiv kastar viss skugga över t.ex. Kari Salminens (1993), *Pension Schemes in the Making. A Comparative Study of the Scandinavian Countries*, The Central Pension Security Institute, Helsingfors. Ak.avh., där arbetsgivarna framställs i aggregerad form som en enhetlig grupp med gemensamma intressen i frågan.

⁸ Redan i ett föredrag 1910 lyckades E Wällgren, medvetet eller ej, i *Det 3 Nordiske arbeidsgivermøde i Kristiania 1910*, Norsk Arbeidsgiverforening, Kristiania, sid. 157, att i en mening fånga dessa tre aspekter.

⁹ Se bl.a. Harrysson L & Edebalk P-G (1998), "Employers and pension reform in Sweden from war to war. One piece added to the unresolved controversy of the 1946 Swedish pension reform", Slutrapport till Socialvetenskapliga forskningsrådet. Det inre trycket inom föreningen diskuteras av såväl Söderpalm S A (1980), a.a.; som DeGeer H (1978), *Rationaliseringsrörelsen i Sverige. Effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*, SNS, Stockholm. Ak.avh. och (1986) *SAF i förhandlingar. Svenska Arbetsgivareföreningen och dess förhandlingsrelationer till LO och tjänstemannaorganisationerna 1930-1970*, SAF, Stockholm.

¹⁰ För frågan om pensionering tillkom bedömningen om det arbete som hade utförts var av sådan beskaffenhet (främst tjänstetidens längd) att ersättning skulle utgå.

¹¹ Se t.ex. Schmidt F (1974), *Allmänna och privata pensioner. Mål och medel*, Norstedts, Stockholm, sid. 110f för en kort diskussion om gränsdragningen mellan arbetare och tjänstemän. Se även Croner F (1951), *Tjänstemannakåren i det svenska samhället*, Hugo Gebers förlag,

Kapitel 6. Svenska Arbetsgivareföreningen...

Uppsala, kapitel 1, samt Nilsson T (1985), *Från kamratföreningar till facklig rörelse. De svenska tjänstemännens organisationsutveckling 1900 - 1980*, Arkiv, Lund. Ak. avh. för en diskussion.

¹² SAF (1969), *År för år med SAF*, SAF, Stockholm, sid. 19. Se även kapitel två.

¹³ Andelen riksdagsledamöter som hade direkt koppling till industrin minskade stadigt under min undersökningsperiod, främst fram till slutet av 1930-talet. Detta innebar att det direkta politiska inflytandet åtminstone delvis fick ersättas med ett indirekt. Se Söderpalm S A (1976), *Direktörsklubben. Storindustrin i svensk politik under 1930- och 40-talen*, Zenit Rabén & Sjögren, Stockholm. Sid. 11 och 26ff.

¹⁴ Idén om en arbetarförsäkring innebar att endast de med anställning skulle komma i åtnjutande av pension. För arbetsgivarna innebar arbetarförsäkringen i princip detsamma som finansieringsansvar i en eller annan form. Se Elmér Å (1960), *Folkpensioneringen i Sverige*, Gleerups, Malmö. Ak.avh. eller de ländergenomgångar som finns i Ålderdomsförsäkringskommitténs betänkande från 1912.

¹⁵ Se t.ex. Englund K (1976), *Arbetarförsäkringsfrågan i svensk politik 1884-1901*, Almqvist & Wiksell, Stockholm. Ak.avh.

¹⁶ Protokoll finns i Ålderdomsförsäkringskommitténs arkiv, kommittéarkiven och kommitténs betänkande Vol. II. En genomgång finns i Elmér Å (1960), a.a.

¹⁷ SAF styrelseprotokoll 11/4 1911.

¹⁸ SAF styrelseprotokoll 17/1 1910.

¹⁹ Föredrag E Wållgren (1910) a.a., sid. 152. De få kommentarer som finns från SAF:s styrelse präglas av försök att undvika några ekonomiska åtaganden.

²⁰ SAF:s arkiv A15120:18g I 1936, PM angående olika sätt för ordnande av arbetarpensionering.

²¹ Se Edebalk P G (1996), *Välfärdsstaten träder fram, svensk socialförsäkring 1884 - 1955*, Arkiv, Lund, kapitel 4 för en diskussion om olika ideologiska strömningar. Elmér Å (1960), a.a. diskuterar också saken.

²² Den politiska diskussionen sammanfattas i Elmér Å (1960), a.a.

²³ SAF:s styrelse 13/7 1914.

²⁴ Konstruktionen av försäkringen där de årliga insättningarnas storlek begränsades, gjorde att en intern uppsamling av kapital för betalning som en klumpsumma (d.v.s. enligt kapitaltäckningsmetoden) vid pensionsfallet inte var möjlig. En sådan lösning skulle möjliggjort för företagen att inte avge bindande utfästelser förrän vid pensionsfallet, samtidigt som hela risken för utfästelsens uppfyllande efter pensionsfallet förflyttades till staten. Den frivilliga försäkringen var utformad på ett sätt som uppfyllde de flesta kraven på rimlig säkerhet och båda parter uppoffring, även utan en löpande och bindande utfästelse. Företag kunde när de ekonomiska förutsättningarna så tillät, göra en inbetalning, medan de under dåliga år kunde avstå. Försäkringen var så snart den tagits i anspråk oantastbar och säkerställd på i princip bästa möjliga sätt, genom staten.

²⁵ Jämför Teresa Ghilarducci och Emily Andrews refererade i kapitel tre. Jag återkommer till denna diskussion i kapitel åtta.

²⁶ SOU 1925:8 Betänkande med utredning och förslag angående socialförsäkringens organisation / avgivet av Statens besparingskommitté.

²⁷ SOU 1930:15 (statistiska beräkningar), SOU 1934:18 (kommittébetänkande), Prop. 1935:217 (lagförslag), Särskilda utskottet 1935:1.

²⁸ Se Harrysson L (1999), a.a. för en presentation av undersökningen.

²⁹ Motion FK 1933:334 Gösta Bagge.

³⁰ Denna argumentation kan dock ifrågasättas eftersom föreningen genom Industria vid flertalet tillfällen informerat sina delägare om pensionsfrågor i allmänhet. Industrias ideologiska utformning utgjordes i pensionsfrågan f.f.a. av dess redaktörs sätt att tolka stämningarna inom föreningen, om inte bristen på agerande från föreningen att styra tidskriftens utformning skall tolkas som ett tyst medgivande.

³¹ Jfr Söderpalm S A (1976), a.a. kap.2.

³² SAF:s arkiv A15120:18a Korrespondens Järnbruksförbundet/Mellansvenska Grufförbundet 19/4 1934.

³³ SAF:s arkiv A15120:18a Korrespondens Allmänna Arbetsgivareföreningen / Byggnadsämnesförbundet 21/4 1934.

³⁴ Se Edebalk P G (1996), a.a. speciellt kapitel 8 "Möllermodellen".

³⁵ I vilken utsträckning ett utjämnings-skäl (att minska skillnaderna mellan konkurrerande företag) låg i botten för argumentationen är svårt att säga utan att göra en närmare granskning av Järnbruksförbundets handlingar. Mot en sådan slutsats talar att SAF ansåg att en enhetlig

pensionering innebar "oöverstigliga svårigheter" (SAF:s arkiv A15120:18g). Samtidigt kan givetvis det ändrade beskattningsförhållandet utgöra ett första steg i en utjämnande riktning.

³⁶ Se Elmér Å (1960), a.a. för en noggrann genomgång av reformens innehåll och hur förtidspensioneringen och Pensionsstyrelsens sjukvårdande verksamhet förflyttades till sjukkasseväsendet. Se även SOU 1934:18.

³⁷ En förbättrad folkpension innebar att den ekonomiska bördan i huvudsak blev ett statligt ansvar. I samband med detta gavs tjänstepensioneringen en något annorlunda och tydligare prägel av fastlåsning av arbetskraft inom vissa företag, samtidigt som tjänstepensioneringsivrare pressade på för oantastbarhet och ökad rörlighet.

³⁸ Se bl.a. Bertil Ohlins bilaga till 1928-års pensionsförsäkringskommittén i SOU 1932:36 som presenterade statistiska beräkningar m.m. för en diskussion kring fondproblemet. Se även generaldirektören i Försäkringsinspektionen, O A Åkessons, inlägg i debatten kring premiereserv- eller fördelningssystem 1934 i Förhandlingarna vid C.S.A:s konferens den 12, 13 och 14 sept. 1934 om folkpensioneringsfrågan, CSA, Stockholm, sid. 34. Åkessons ställningstagande kom att få stor betydelse några år senare. Intressant var Emil Liedstrands inlägg vid samma konferens om det förkastliga i att blanda ihop försäkrings- och understödssystem. Bägge hade uppenbara intressen i att skapa goda förhållanden för pensionsmottagare, bemöttes som den försäkringskunnige socialpolitikern och den socialt intresserade försäkringsexperten.

³⁹ Se t.ex. Zeuten F (1948), *Social sikring*, Nyt nordisk förlag, Köpenhamn, för en tidstypisk diskussion av innebörden av och relationen mellan begreppen försörjning - försäkring.

⁴⁰ Se Elmér Å (1960), a.a. sid 200f för mer detaljerad information.

⁴¹ För Holmström var ett centralt problem om en arbetarpensionering innebar ett säkerställande av en ekonomisk levnadsstandard som klart översteg vad som tillgodosågs genom folkpensioneringen.

⁴² Frågan kom att bli föremål för politiska diskussioner. Se t.ex. SOU 1929:3 Betänkande och förslag angående tryggande av hos enskild arbetsgivare anställd personals rätt till utfäst pension, där främst sidorna 7 - 22 sammanfattar 1920-talets diskussion. SOU 1938:18 sammanfattar 1930-talets politiska diskussion. Utfästelsefrågan diskuterades i kapitel fem.

⁴³ SAF:s arkiv A15120:18g I, mars 1936. PM angående olika sätt för anordnande av arbetarpensionering. A15120:18e 1936 är ett tidigt utkast till promemorian.

⁴⁴ SAF:s arkiv A15120:18g I, mars 1936. PM angående olika sätt för anordnande av arbetarpensionering. Nils Holmström.

⁴⁵ SAF:s arkiv A15120:18g I, mars 1936. PM angående olika sätt för anordnande av arbetarpensionering. Nils Holmström.

⁴⁶ SAF:s arkiv A15120:18g I, mars 1936. PM angående olika sätt för anordnande av arbetarpensionering. Nils Holmström.

⁴⁷ Denna möjlighet att använda kapitaltäckningsmetoden var länge stängd till följd av regler om maximala årliga avsättningar till försäkringen.

⁴⁸ Detta gällde givetvis enbart för redan gjorda inbetalningar. Vid användning av kapitaltäckningsmetoden, och utan eventuella interna fonder inom företaget stod arbetare utan tryggad utfästelse.

⁴⁹ Det alternativ som diskuterades, Arbetarepensionskassan (APK), hade i mitten av 1930-talet inte etablerat sin verksamhet och dess möjligheter var oklara. När riktlinjerna för Arbetarepensionskassan drogs upp utgick de från att änkors ställning i förvärvslivet var sådan att någon särskild löpande pension inte behövdes. Genom att välja kassans försäkringsform med avgiftsåterbetalning vid arbetarens död eller möjligen en särskild pensionering av hustrun ansågs försörjningen även av hustrun vara tämligen väl tillgodosedd. Förfarandet skulle komma även barnen till godo, ansåg kassan.

⁵⁰ SAF:s arkiv A15120:18g I, mars 1936. PM angående olika sätt för anordnande av arbetarpensionering. Nils Holmström.

⁵¹ SAF styrelseprotokoll 29/9 1936. Någon enighet rådde inte i styrelsen rörande en öppnare behandling av pensionsfrågan p.g.a. oron för en avtalsreglering. Verkställande direktören, Gustav Söderlund, stod för en samförståndslinje som inte oavkortat uppskattades bland delägarna. Se t.ex. Söderpalm S A (1976), a.a. sid. 14ff.

I styrelseprotokoll 28/10 1937 §6 återkom beslutet om en delägarutredning. Den information som föreningen årligen fick från varje delägare skulle kunna utgöra underlag för en bedömning av pensioneringsförhållandena, men 1935 och 1936 års data hade inte bearbetats i början av 1937. Informationen har inte kommit till användning senare heller, bl.a. sedan inre fondering utan

stiftelsebildning för pensionsändamål i och med ny lagstiftning 1937 inte längre var möjlig i företagens balansräkningar.

⁵² SAF:s styrelse protokoll 29/9 1936. Ombudsmannakonferensens protokoll 16/4 1936 §2.

Ifråga om bakgrunden till denna utredning menar Söderpalm S A (1976), a.a. sid. 41 att den s.k. Direktörsklubben (se vidare under The Big Six längre fram), med J S Edström från ASEA och ordförande i SAF i spetsen, föreslog att Industriförbundet och SAF borde genomföra en utredning av bl.a. arbetarpensioneringsfrågan. Bl.a. varnade de för tendenserna till "understödsanda".

⁵³ Se lagberedningens förslag till lag om aktiebolags pensions- och andra personalstiftelser m.m. SOU 1937:13.

⁵⁴ Se SOU 1938:18. Underlaget för diskussionen utgjordes av en promemoria skriven av kommitténs sekreterare Arne Schedin.

⁵⁵ SAF:s arkiv A 15120:18d, september 1936. PM ang. metoden för anpassande av arbetsgivarens pensionsunderstöd efter den nya folkpensioneringens bestämmelser om tilläggs pension. Nils Holmström.

⁵⁶ SAF:s arkiv A 15120:18d, oktober 1936. Formler för beräkning av företagspensioner i förhållande till folkpensionslagstiftningen (1936) Uppställt och genomgått av Aktuarie Nils Mörck vid Försäkringsinspektionen.

⁵⁷ I en kommentar från Tändsticksbolaget 27/4 1937 i samband med en rundfrågning rörande "Harteliuskommitténs" första utkast lyftes två skäl fram. För det första att handelshinder minskat branschens export markant, och för det andra att straffbeskattningen på inkomster över den privilegierade inkomstgränsen var 70%. De hänvisade till Socialminister Gustav Möllers kritik rörande 1913 års pensionsförsäkring i dennes anförande inför riksdagen rörande prop. 217 22/2 1935: ""Man må icke förtänka en arbetsgivare, om han anser det meningslöst att giva pension åt sina arbetare eller att bidra till deras frivilliga pensionering i någon pensionskassa, om arbetaren i verkligheten endast får åtnjuta en mindre del av den avsedda inkomsten."

⁵⁸ SAF:s arkiv A15, brev Nils Holmström till Axel Bergengren i Borås, 4/1 1937.

⁵⁹ SAF:s arkiv A15, Korrespondens Finspongs Metallverks Aktiebolag till utredningsbyrån 13/3 1937.

⁶⁰ Däremot menade man att det för tiden mellan 65 och 67 års ålder och för tiden därefter skulle skilja mycket i förmånsnivå: 300 kr vid 65 års ålder för att sjunka till 220 kronor vid 67 års ålder. Folkpensionen som inföll vid 67 års ålder kom att kraftigt öka den totala pensionen, vilket var den skillnad SAF kommenterade.

⁶¹ SAF:s arkiv A15, Korrespondens till Finspongs Metallverk, signerat Br. (förmodligen Erik Brodén som tog över efter Nils Holmström som ansvarig för pensionsfrågorna) 1/4 1937.

⁶² Intressant är att företagets chef, Ivar Olsson, visade en avog inställning i frågan om samarbete mellan näringsliv och stat. Se Söderpalm S A (1976), a.a. sid. 52.

⁶³ SOU 1937:13, Lagberedningens förslag till lag om aktiebolags pensions- och andra personalstiftelser m.m.

⁶⁴ SOU 1938:18, Betänkande med förslag till lag om frivillig pensionering av i enskild tjänst anställda m.m.

⁶⁵ Intressant var att frågan om pensionskassors reglering genom en ny understödsföreningslag 1938 passerade relativt obemärkt, med mer än att hänsyn togs till den vid kommande översikter. Detta kan delvis förklaras med att såväl stiftelser som pensionskassor hade olika sätt att trygga avgivna pensionsutfästelser, och det ansågs inte speciellt utmanande att reglera formerna för tryggandet så länge friheten att avge en pensionsutfästelse var ohotad. I många avseenden fungerade de tidigare pensionskassorna som de nya pensionsstiftelserna, med ungefär likvärdig grad av kontroll och säkerhet.

⁶⁶ SAF:s arkiv korrespondens ASEA - Verkstadsföreningen där det framhålls vikten av att arbetsgivarkretsen agerade gemensamt.

⁶⁷ Se för en kort diskussion under rubriken "oantastbarheten och säkerställandet" i slutet av detta kapitel. För en fördjupad diskussion och beskrivning av olika förslag se Harrysson L (1999), a.a.

⁶⁸ Promemoria 7/10 och brev 8/10 till Handelsdepartementet om arbetarpensionering. Grip G (1987), *Vill du frihet eller tvång. Svensk försäkringspolitik 1935-45*, ACTA Uppsalensis, Uppsala. Ak.avh. diskuterar dessa källor utifrån försäkringssynvinkel. Åkessons negativa inställning till premierreservsystemet hade framförts tidigare som påpekats i not 34.

⁶⁹ SAF:s arkiv A15120:18k, december 1938. Översikt över arbetarpensioneringens nuvarande läge.

⁷⁰ Inom parentes presenteras det årtal under vilket ställningstagandet tog form. SAF:s arkiv A15120:18m, 12/8 1940. P.M. angående arbetarpensionering utskickat till alla förbund. Se också SAF (1954), a.a. och Kjellström (1987), *Normbildning och konfliktlösning*, SAF, Stockholm.

⁷¹ SAF:s arkiv A15120:18m, 1938, SAF:s pensionsutredning 1938.

⁷² Arbetsmarknadskommittén bildades 1936 och var ett partsorgan mellan SAF och LO.

Saltsjöbadsavtalet som tillkom 1938 tydliggjorde på flertalet punkter vilka frågor kommittén skulle syssla med. För en diskussion kring frågan se Söderpalm S A (1980), a.a; eller Casparsson R (1966), *Saltsjöbadsavtalet i historisk belysning*, Tiden, Stockholm.

⁷³ Se Harrysson L (1999), a.a. för en belysning av det diskussionsmöte som genomfördes i SAF:s lokaler mellan företrädare för olika tjänstepensionslösningar, bl.a. SPP och flera livförsäkringsbolag.

⁷⁴ SOU 1946:26, Betänkande angående tjänstepensionsförsäkringens organisation.

⁷⁵ Se Elmér Å (1960), a.a. sid. 154.

⁷⁶ A15120:18m Förslag till uppgörelse mellan SAF - LO, av byråchef Meurk.

⁷⁷ Systemet användes vid Höganäs-Billesholm AB från 1/1 1938.

⁷⁸ Medlemskravet enligt lagen var ställt till minst 50 om enbart ålderspension utfästes, minst 100 om ålderspensionen kombinerades med familje- och invalidpension, samt minst 500 ifall endast kapitalunderstöd utgick. Högsta tillåtna räntefot för avgiftsberäkning och fonderingsbehov var 3%, och fasta avgifter krävdes.

⁷⁹ A15120:18m Förslag till uppgörelse mellan SAF - LO, av byråchef Meurk.

⁸⁰ SAF:s arkiv A15120 Fritiof Söderbäcks yttrande i arbetsmarknadskommittén (bil 6).

Arbetsmarknadskommitténs protokoll 26/2 1944 §5, 31/5--1/6 1944 §4.

⁸¹ Förslaget, som i sin struktur liknade det som senare blev SAF:s/Högerns alternativ i tjänstepensionsdebatten på 1950-talet, baserades i användandet av pensionsstiftelser som form för tryggnad av utfästelserna. Stiftelseinstrumentet hade vid denna tidpunkt den olägenheten att det tvunget måste knytas direkt till ett företag. Detta betydde att någon form av mellaninstitution krävdes för deras praktiska användande när en oantastbar lösning skulle uppnås, d.v.s. på det sätt Harald Cramér hade föreslagit redan 1938 (SAF:s arkiv A15, 27 maj 1938. Jämförelse mellan pensionering via stiftelse och försäkring typ SPP) och så som långt senare ITP-lösningen 1960 (ITP-uppgörelsen 1960 då företag fick möjligheten att ställa garantiförbindelser till FPG/PRI (Försäkringsbolaget Pensionsgaranti, ömsesidigt / Pensionsregistreringsinstitutet). För en historisk exposé över 1950-talet se t.ex. Elmstedt E (1985), "Hur avtalsparter och lagstiftare reglerat arbetsvillkoren - några erfarenheter och tankar", i Kugelberg B m.fl., *Fred eller fejd. Personliga minnen och anteckningar*, SAF, Stockholm, sid. 198ff.) konfigurerades.

⁸² I ett remissvar till 2:a kammarens andra lagutskott på Fagerholms motion nr 108 1944; förhandlingsrätt för arbetstagarförening med avseende å till denna anslutna pensionärer. Fritiof Söderbäck svarade att pensionärers arbetsanställning hade upphört och därför inte var föremål för förhandlingsrätt. Lagen om förenings- och förhandlingsrätt §1 ägde endast tillämpning på aktiva förhållanden. SAF delade inte heller uppfattningen om att pension som uppskjuten lön var en vedertagen syn, men pekade på att inget hinder förelåg för att en pensionstagare gjorde en framställning till sin f.d. arbetsgivare rörande sina pensionsförmåner. För detta krävdes ingen lagstiftning, och SAF reste inga hinder.

⁸³ Se t.ex. Elmér Å (1960), a.a.

⁸⁴ Enligt protokollet från ombudsmannakonferensen 28/4 1945 hade arbetarrepresentanterna i Arbetsmarknadskommittén hänvisat till att frågan endast kunde lösas genom lag om obligatorisk pensionering, att beloppen i frivillig pensionering blev för små, att endast stora företag påtog sig utfästelser, vilket förklarade arbetarsidans ointresse. Detta framgår inte av protokollen från Arbetsmarknadskommitténs sammanträden 1944.

⁸⁵ Söderpalm S A (1976), a.a. belyser på ett ingående sätt "Direktörsklubbens" betydelse under dess tid i verksamhet. Kortfattat av samme författare i Nationalencyklopedin.

⁸⁶ Förslaget bifogades ett brev från Verkstadsföreningen till SAF den 1/3 1944.

⁸⁷ Normalt var 300, 350, 400 kronor privilegierade såsom pension, men om även tillåten inkomst, som inte påverkade tilläggspensionerna räknades in kunde 100 kr ytterligare utges.

⁸⁸ Prövningen av arbetsförmåga följde beviljandet av statlig tilläggspension.

⁸⁹ De villkor som ställdes upp innebar en tjänstetid om minst 10 år oavbrutet inom respektive koncern innan rätt till pension utföll. För fullt understöd krävdes 30 år. Anställningstiden räknades efter 21 års ålder. (Avsked p.g.a. arbetsbrist räknades ej som avbrott vid senare återanställning. Vid invaliditet skulle tjänstetiden plus kvarvarande tid fram till 67 års ålder vara minst 30 år. Reducerat Invaliditetsbeloppet reducerades genom att 1/30 drogs av för varje förlorat tjänsteår.) Hustrupensionen begränsades om änkan inte hade uppnått 55 års ålder men inte om barn under 15 år fanns i hushållet. Jobbade hustrun inom företaget minskades pensionen med lönen. Pensionen betalades till mannen om inte hustrun gjorde anspråk på att själv uppbära den. Änkepensionen

drops in vid omgifte. Avdrag gjordes även om ersättning från obligatorisk försäkring t.ex. olycksfallsförsäkring eller krigspension utgick, men också för ersättningar från obligatorisk sjukförsäkring. Däremot gjordes inget avdrag för folkpension och dess tilläggsdelar. Respektive bolag beslöt själva vid ett eventuellt arbetsplatsbyte vilken yrkesgrupp arbetaren tillhörde. Pension utgick inte till den som var inskriven vid fattigvårdsanstalt eller avtjänade frihetsstraff.

⁹⁰ Verkstadsföreningens kommentar till Österberg den 22/2 1944. SAF:s arkiv brev från VF till SAF 1/3 1944.

⁹¹ SAF:s arkiv. Protokoll över ombudsmannakonferens å Svenska Arbetsgivareföreningens lokaler i Stockholm den 28 april 1945. Vid denna konferens presenterades SAF-ledningens positiva inställning till såväl ett oantastbart som ekonomiskt tryggt system om än utanför premiereservlösningens negativa inverkan på kapitalmarknaden. Oviljan från förbundens företrädare att ge generella och bindande utfästelser var tydlig; gärna skatteavdrag, men med absolut minsta eftergift ifråga om utfästelsens räckvidd. Konferensen gav inget gemensamt uttalande.

⁹² SAF:s arkiv A15120:18u Brev från Emil Liedstrand, samt förslag till reglemente för pensionsförsäkring av arbetare, inkl. egenpension, invalidpension och familjepension.

⁹³ Detta innebar att arbetstägaren kunde ha rättsanspråk på flera olika pensionsorganisationer, d.v.s. i likhet med dagens alltmer splittrade pensionsförsäkringssystem.

⁹⁴ För fribrev se kapitel fem not 42. En intressant iakttagelse är att änkor och barn ofta gavs oantastbara lösningar. .

⁹⁵ SAF:s arkiv: Promemoria angående den nya folkpensioneringen av Emil Liedstrand 18/12 1946.

⁹⁶ Detta kan liknas vid den oro som fanns rörande arbetarnas förmåga att sköta sin ekonomi. Se t.ex. Fornander H (1899), Inledningsanförande vid *Förhandlingar vid Nordiska Teknikermötet i Stockholm 1897*.

⁹⁷ Ombudsmannakonferens den 17/10 1947.

⁹⁸ SAF:s arkiv: Brev från Verkstadsföreningen till SAF den 19/11 1947.

⁹⁹ SAF:s arkiv: Inlägga i brev från Verkstadsföreningen till SAF den 25/11 1947.

¹⁰⁰ Alla hade rätt att få statligt bostadstillägg prövat. För kommunalt bostadstillägg gällde olika regler och alla kommuner betalade inte bostadstillägg.

¹⁰¹ SAF:s arkiv: Brev till Kommersrådet S E Österberg från ASEA (Ralf Thorburn) den 22/11 1947.

¹⁰² SAF:s arkiv: Brev från Verkstadsföreningen till SAF den 25/11 1947.

¹⁰³ SAF:s yttrande kring "Förslaget om folkpensionering" i *Industria* 1946:2B sid. 14-15.

Utlåtandet är inte helt korrekt eftersom folkpensionen även finansierades genom avgifter från inkomsttagare. Höginkomsttagare betalade relativt sett mer. Se Elmér Å (1960), a.a. sid. 222.

¹⁰⁴ Se bl.a. Kjellström A (1987), a.a. som påpekar förhållandet att SAF gjorde en felbedömning.

¹⁰⁵ SAF:s arkiv P.M. angående fråga om pensionering av arbetare och tjänstemän, Erik Brodén, 1947-04-13.

¹⁰⁶ SAF:s arkiv A15120:18a Korrespondens Norrköpings Elektrotekniska Fabriker AB, NEFA och SAF, den 19/11 och 17/12 1946.

Även om pensioneringen var en portalfråga i den sociala utvecklingen väcktes även en del andra politiska förslag som innebar önskemål om ökat ansvarstagande från företagens sida. Bl.a. presenterades en motion 1946:214 i andra kammaren av Harald Hallén m.fl. vari de oroade sig för att statens allt generösare attityd i förhållande till sin personal skulle göra den privata sektorn mindre attraktiv. De önskade att bidrag/avdrag i någon form skulle ges till företag som åtog sig välfärdsansvar t.ex. pensionering till sin personal och på detta sätt göra dem mer medelaktiga i företaget. Bertil Kugelberg avvisade motionen å det bestämdaste. Företagen hade inte bett om någon hjälp innan och bad inte om någon nu heller. Främst avvisades tanken på att statliga bidrag kunde detaljregleras och därmed minska företagets autonomi. Han framförde också vikten av en bedömning av hur skattepolitiken utformades för att möjliggöra framtida välfärdsåtgärder på företagsnivå. SAF:s arkiv A15120:18ö B Kugelbergs svar 470318. De företag som lämnade kommentarer på motionen menade samfällt att bidrag inte var bra, men att de kunde tänka sig skatteförändringar. (Korrespondens 27/2 och 17/3 1947)

¹⁰⁷ Utdrag ur statsrådsprotokollet. Del av handelsminister Gunnar Myrdals motivering för tillsättandet av den första tjänstepensionsutredningen under ledning av O A Åkesson i januari 1947.

"Sedan den nya lagen om folkpensionering antagits synes mig tiden vara inne att till allsidigt bedömande upptaga frågan på vilket sätt och i vilken omfattning åtgärder kunna vidtagas för att främja en mera allmän pensionering av tjänstemän och kroppsarbetare i enskild tjänst. De

svårigheter för en ökad utbredning av tjänstepensioneringen, som hittills i många fall vållats genom inkomstprövningen av folkpensionerna, torde väsentligt komma att minskas genom den nya lagen, enligt vilken den allmänna folkpensionen utan inkomstprövning skall utgå med 1.000 kronor för ensamstående och 1.600 kronor för äkta makar. Jag vill sålunda förorda, att en utredning härom snarast kommer till stånd."

¹⁰⁸ För statstjänstemännen löstes detta på förslag av 1945 års lönekommitté genom en övergång från dyrorter till en indelning i olika stationerings- och förläggningssorter. Ur pensionssynpunkt medgav kommittén en minskning av pensioner till följd av folkpensionsreformen, men detta gällde inte för redan utfästa pensioner. Därtill utfäste de att kommande pensioner inte skulle bli lägre än de som utgick vid tidpunkten. SAF:s arkiv A15120:18ab P.M. Rörande av särskilda sakkunniga framlagt förslag till ny pensionsordning för statens tjänstemän. Frågan om inverkan på tjänstepensionerna av folkpensioneringens tillkomst, samt hur dessa skall samordnas.

¹⁰⁹ SAF:s arkiv P.M. angående fråga om pensionering av arbetare och tjänstemän, Erik Brodén, 1947-04-13.

¹¹⁰ Maximigränsregeln i SPP:s normalplan grundades i att avgiften skulle motsvara den anställdes ekonomiska bärkraft. 6% av inkomsten för kvinna och 8% för man var vanligt förekommande. Egenavgiftens betydelse för den totala avgiften styrdes av utfästelsens storlek, inträdesåldern och vid vilken ålder fördelningen granskas.

¹¹¹ SAF:s arkiv A15 P.M. beträffande försäkring av dyrtidstilläggen samt ändring av SPP:s normala pensionssystem med hänsyn till den nya folkpensionen. Tim Jansson, SPP. Jfr Liedstrands hållning ovan.

¹¹² SAF:s arkiv P.M. angående fråga om pensionering av arbetare och tjänstemän, Erik Brodén, 1947-04-13. Cirkulär nr J/1947

¹¹³ SAF:s arkiv, Svar från delägare och branschförbund rörande frågan om anpassning till folkpensioneringen, samt förfrågningar från dessa om SAF:s ställningstagande. 1947 i augusti och september.

¹¹⁴ Därefter skulle tillskottet endast utgå till pensionärer fram tills 67 års ålder. Pensionsåldern var 65 år. Utgående pensioner var efter höjningen 2.400 kr för förmän med arbetsledande ansvar och 2.000 kr för övriga förmän. Antalet som berördes var avtagande från nitton 1948 till tre 1954 och gällde endast de som inte var anslutna till SPP.

¹¹⁵ SAF:s arkiv, Svar från delägare och branschförbund rörande frågan om anpassning till folkpensioneringen, samt förfrågningar från dessa om SAF:s ställningstagande. 1947 i augusti och september.

¹¹⁶ 20 till 25 år gav 25kr per månad, mer än 25 år 30 kr per månad.

¹¹⁷ En särskild fond för sjukbidrag och pensionering fanns däremot.

¹¹⁸ Indextillägg utgick som kompensation för dyrtiden under 1940-talet. Tilläggen följde generellt ett centralt avtal mellan parterna på arbetsmarknaden.

¹¹⁹ Däremot bjöd företaget in Erik Brodén att diskutera frågan tillsammans med ett flertal företag i Eskilstuna den fjärde december 1947.

¹²⁰ Stiftelsen beslutade från fall till fall. Beloppen varierade till följd av anställningstid, men sattes aldrig till en nivå som påverkade folkpensionen.

¹²¹ SAF:s arkiv, Svar från delägare och branschförbund rörande frågan om anpassning till folkpensioneringen, samt förfrågningar från dessa om SAF:s ställningstagande. 1947 i augusti och september.

¹²² SOU 1946:26

¹²³ SAF:s arkiv A15120:18y P.M. rörande vissa skattefrågor i samband med arbetstagarepensionering. Skattefrågan för stiftelser lyftes tidigare fram av Lars-Erik Forssman, "Pensionsstiftelser och beskattning", i *Industria* 1942:7 s 261-262. Även Jönsson Lundmark Birgitta (1976), *Pensionsavsättningar från resultatmättings och finansieringssynpunkt*, BAS 1976:29, Göteborg. Ak.avh.

¹²⁴ Detta formuleras som att "jämförelsetalen (måste) giva uttryck för orternas faktiska relativa dyrhet", och inplaceringen fick inte i någon nämnvärd omfattning grundas i överväganden om skälighet. Därtill ansåg SAF att giltighetstiden skulle vara lång och att ändringar därför endast i undantagsfall borde genomföras. Ur "Dyrortsgrupperingen", i *Industria* 1945:19 sid. 973. Dessutom ansåg SAF att det var fel att beteckna skillnader i bostadsstandard mellan landsbygd och stad som orättvis och därför inte giltig grundande för olika dyrortsinplaceringar, även om en viss vilja fanns att ta hänsyn till bostädernas kvalitet. Sid. 974f.

¹²⁵ SAF:s arkiv P.M. angående dyrtidstillägg 1949.

¹²⁶ SPP:s normalplan 1946:

Kapitel 6. Svenska Arbetsgivareföreningen...

a/ Egenpension 60% såsom livränta för resten av livet, samt vid förtida arbetsförmåga även fram till pensionsåldern.

b/ Pensionsålder 65 för man, 60 för kvinna.

c/ Familjepension till änka beräknas som 25% på mannens lön intill död eller nytt äktenskap, samt till arvsberättigade barn intill 21 års ålder. Barnpensionen beräknas i förhållande till familjepensionens grundbelopp enligt speciella villkor. Kvinnligt anställdas försäkring täcker också barnpension.

d/ Ett kapitalunderstöd utgår kopplat till egenpensionen om 25% av lönen. Det utgår vid pensioneringen, vid dödsfall, eller vid förtida avgång pga av arbetsförmåga.

e/ Ett kapitalunderstöd utgår kopplat till familjepensionen om 25% av lönen och utgår vid dödsfall. Den anställde betalar 6% (kvinna) 8% (man) av den lön varpå försäkringen grundas. Arbetsgivaren står för resten.

Därtill regler som delvis varierar: i/ nedsättning av pensionsförmånerna till följd av färre tjänsteår än 30, ii/ arbetsgivarens avgift begränsad till 16% av lönen, högsta försäkrad lön 15.000 kr, men en del går över denna, därtill kompletteras planen med reglering av löneförhöjningar efter viss ålder, tex. 50 år.

¹²⁷ Detta gör skulden synlig. Jfr kommunernas i många fall osynliga skuldbörda idag.

¹²⁸ SAF:s arkiv A15 P.M. beträffande försäkring av dyrtidstilläggen samt ändring av SPP:s normala pensionssystem med hänsyn till den nya folkpensionen. Tim Jansson, SPP.

¹²⁹ SAF:s arkiv A15 P.M. beträffande försäkring av dyrtidstilläggen samt ändring av SPP:s normala pensionssystem med hänsyn till den nya folkpensionen. Tim Jansson, SPP.

¹³⁰ SAF:s arkiv P.M. angående dyrtidstillägg 1949.

¹³¹ SAF:s arkiv P.M. angående dyrtidstillägg 1949. Se även styrelseprotokoll från den 18/3 1948.

¹³² Första Åkessonska kommittén presenterad i SOU 1950:33.

¹³³ Cirkulär F 10/1949 Till förbunden angående dyrtidstillägg på tjänstepensioner. Alla frågor som ställdes, sju stycken, var av karaktären ja/nej.

Svar kom från 512 företag tillhörande alla förbund utom fyra. "Dessa äro mindre förbund, för vilkas medlemmar frågan ej har nämnvärd betydelse." SAF:s arkiv P.M. angående dyrtidstillägg 1949.

¹³⁴ Tjänstepensionsutredningen mötte vissa svårigheter att begränsa sig till endast tjänstepensionering. Bl.a. därför att en sådan begränsning krävde en tydlig definition på begreppet 'arbetsgivare', d.v.s. att kunna dra en klar gräns mellan arbetsgivare och arbetstagare. Samma problem hade de tidigare stött på i annan social lagstiftning, t.ex. kring olycksfall och semester. Någon enhetlig linje skapades inte mellan dessa regleringar. Frågan är om självbilden inom SAF i denna bemärkelse var klar.

¹³⁵ SAF:s arkiv A15120:18ab P.M. rörande pågående statlig utredning om en allmän tjänstepensionering. Erik Brodén 1948-12-04.

¹³⁶ SAF:s arkiv A15120 P.M. angående pensioneringsförhållandena i svenska industri, 1949-12-23.

¹³⁷ Se t.ex. Grip G (1987), a.a. kapitel 4. Intresset bland parterna var svalt ifråga om ökad konkurrens på tjänstepensionsmarknaden. Tjänstemännen förordade SPP:s monopol vilket de hade inflytande över medan SAF förhöll sig mer passivt. SAF:s arkiv: Protokoll fört vid överläggning angående tjänstemännens pensionsfråga å Svenska Arbetsgivareföreningens lokal i Stockholm 1-2/10 1943.

¹³⁸ SOU 1946:26 Betänkande angående tjänstepensionsförsäkringens organisation.

¹³⁹ SAF:s arkiv A15120:18z SAF:s remissvar på Tjänstepensionsutredningen. Erik Brodén 460831 Remissvaret utgjordes av några få rader med kontentan att "får föreningen meddela, att den intet har att erinra mot i nämnda betänkande framförda synpunkter."

¹⁴⁰ Principiellt kan således en övervältringstes hävdas. Se t.ex. Edebalk P G (1996), *Välfärdsstaten träder fram. Svensk socialförsäkring 1884 - 1955*, Arkiv, Lund, som pekar på liknande diskussioner kring 1916 års olycksfallsförsäkring. Däremot är det svårare att empiriskt fastställa ett eventuellt genomslag bland företagen och därmed också att fastställa värdet av en sådan hållning från SAF:s sida i ett bredare historiskt perspektiv.

¹⁴¹ Det är givetvis ett normativt ställningstagande huruvida pensionsbeloppen gav en rimlig försörjning.

¹⁴² Avgränsningen för tjänstepensioner sker naturligt genom de anställdas koppling till företaget, men i och med diskussioner om oantastbarhet kom personkretsen att bli betydligt otydligare definierad i ett längre perspektiv.

¹⁴³ Att åstadkomma bindande utfästelser var vad såväl genomförd som föreslagen lagstiftning eftersträvade under andra halvan av 1930-talet. Däremot angreps inte frivilligheten att ge utfästelse.

¹⁴⁴ I Robertsfors, som diskuteras utförligt i nästa kapitel, sköttes allt administrativt arbete av bolagets kassör/bokhållare vilket betydde inflytande och kontroll.

¹⁴⁵ SAF:s arkiv A15, 27 maj 1938. Jämförelse mellan pensionering via stiftelse och försäkring typ SPP, Harald Cramér.

¹⁴⁶ Diskussionerna gick varma under några möten där förespråkare för de bägge systemen framlade sina argument. SAF som organisation valde att inte ta ställning, även när förslagen byggde på förmånsbaserade arbetarpensioner. Tjänstemännens organisationer förespråkade ett förmånsbaserat system.

¹⁴⁷ Se t.ex. SPP (1942), *Svenska Personal-Pensionskassan 1917-1942*, SPP, Stockholm. Även Pensionsanstalten Sverige (1927), "Arbetsgivarna och tjänstemannapensioneringen. Några ord till belysande av frågan om pensionsrättens oantastbarhet", bilaga i *Industria* 1927.

¹⁴⁸ "Vad är en tjänsteman? Något om tjänstemannakårens struktur", *Industria* 1948:7-8 sid. 30. Se även kapitel 2.

¹⁴⁹ SOU 1946:26.

¹⁵⁰ Se t.ex. Pontusson J (1984), *Public pension funds and the politics of capital formation in Sweden*, Arbetslivscentrum, Stockholm, för en diskussion om fondhanteringen inom ATP.

7

Tjänstepensionering vid AB Robertsfors bruk 1900 - 1948.

Ett exempel från det enskilda företagens horisont¹

Detta är en fallstudie av AB Robertsfors bruk, en sågverks- och pappersmasseindustri belägen några mil norr om Umeå. Avsikten är att belysa ett enskilt företags agerande i tjänstepensionsfrågan. I två tidigare studier har jag visat hur detta företag förhöll sig till frågan om socialt ansvar visavi arbetstagare.²

Genom en fallstudie av hur pensionering utformades och förändrades lokalt kan tjänstepensionsproblemet illustrera centrala argument för och emot olika lösningar. Historien om ett pensionssystem framväxt och karaktär kan fungera som bakgrund och förståelse av lokal social förändring. Det förhållandet att pensionssystem kräver långsiktighet talar för att de utgör en god måttstock på förändring. Systemens utveckling och funktion speglar såväl kunskapsnivån om sociala ansvarstagandens utformning och konsekvenser, som attityder till förhållandet mellan egenansvar och samhällsansvar. De inblandades agerande ger inblickar i förhållningssätt till existerande utfästelser och kostnader, och förnyelse. Därmed ges möjligheten att följa hur handlingsmönster beträffande ålderdomsförsörjning påverkas och påverkas av yttre omständigheter under en längre sammanhängande period. Privata och kollektiva pensionssystem kan inte helt enkelt inkorporeras i givna strukturer av incitament. De präglas snarare av förändrade relationer även när grundläggande ojämlika maktrelationer, som mellan arbetsgivare och arbetstagare, kvarstår.

Att studera AB Robertsfors Bruk är ett steg in i ett patriarkalt bruks-samhälle.³ Robertsfors ägare var ovilliga till medlemskap i centrala organisationer såväl för bolaget som för de anställda. Detta förhållande skapar såväl analytiska problem som möjligheter. Utanförskapet är en tillgång ur analysynpunkt beträffande pensioner som en teknisk fråga och som lokal social förreteelse, eftersom bolaget var oberoende av centrala påbud från arbetsgivarhåll. Som grund för generalisering

har däremot enskilda fall begränsad räckvidd. Däremot ger de incitament till att generera nya frågor och hypoteser. Detta gäller i hög grad tjänstepensionsfrågan, där lösningarna varierade starkt mellan olika företag.

Tidsperioden 1900 till 1948 innehöll en mängd dramatiska händelser och djupgående förändringar av det svenska samhället. Olika valmöjligheter för försäkring och lösningar av ålderdomsförsörjning är viktiga aspekter av förståelsen av enskilda företags agerande. Men även andra skeenden kräver då uppmärksamhet. Den kraftigt pågående rationaliseringen inom industrin under mellankrigstiden, en alltmer tilltagande organisering av arbetsmarknadens parter, samt kanske framför allt den politiska demokratiseringsprocessen inkluderande förändrade rösträttsförhållanden,⁴ medförde alla betydande konsekvenser för relationen mellan arbetsgivare och arbetstagare lokalt. Frågan om ansvaret för ålderdomsförsörjningen växte under undersökningsperioden långsamt in i en fas där företagen stod inför det faktum att ambitionsnivåerna och förhållningssätten hos anställda och kommuninnevånare förändrades. Inte minst gällde detta synen på lokalsamhällets ansvar för, rätt till och förmåga att bedöma och pröva enskildas liv.⁵

Tillgängligt material begränsar möjligheter till studier av detta slag. Främst utgör det omfattande arbete som en ingående analys på företagsnivå för med sig, att antalet företag som kan studeras longitudinellt måste som här, begränsas till ett, eller till några få. Jämförelser med andra företag måste därför istället göras med tvärsnittsdata. Men även här är möjligheterna synnerligen begränsade, eftersom de utredningar som gjorts, såväl inom det offentliga utredningsväsendet, som bland arbetsmarknadens parter, endast existerar i form av sammanfattningar. Ett undantag utgörs av Svenska arbetsgivareföreningens utredning från 1938 (se kapitel fyra och sex) där avkodade och systematiserade sammanställningar på företagsnivå finns tillgängliga.⁶ Denna utredning gör det möjligt att jämföra Robertsfors lösningar 1938 med andra industriföretag som hade infört eller avsåg att införa pensionering för sina anställda.

1938 hade Robertsfors ambitioner för tjänstepensioner funnit moderna former även om genomslaget för hela personalkretsen krävde en övergångsperiod. Tabell 7.2 redovisar översiktligt hur situationen såg ut 1938.

Tabell 7.1 Pensioneringsformer vid AB Robertsfors Bruk år 1938.

<i>Personalkategori</i>	<i>Pensionsform</i>	<i>Anmärkning</i>
Vd Erik Kempe	Ind. SPP-ansluten ^a	
Platschef Karl Åhrberg	Ind. SPP-ansluten ^a	
Tjänstemän & förmän, yngre	SPP-anslutna	Avtalad direktpension utöver SPP ⁷ Anslutningen frivillig men inga andra pensioner utfästes mer än i undantagsfall.
Tjänstemän & förmän, äldre	Direktpension/pensionskassa	Gällde de som närmade sig pensionsåldern och de som redan var pensionerade.
Arbetare, yngre f 1900 --	APK-anslutna	Anslutningen frivillig
Arbetare, äldre f -- 1900	Direktpension/pensionskassa	Flera utlösta från pensionskassan genom förtidspensionering.
- " -, änkor och minderåriga	Direktpension	Förtidspensionerade hade en tilläggspension resten av livet. Övriga hade tilläggspension beslutad år från år. ⁸
Övriga former	Förtidspension fram tills folkpensionering därefter ev. direktpension. Möjligheter till friköp/arrende av jordbruksmark. I vissa fall även i form av gåva istället för kontantpension. Pensionärer, änkor etc. fick behålla nyverken till samma arrende som tidigare. De fick också gödsel och sättning (potatis) gratis. ⁹	

Källa: Korrespondens och sammanställningar vid bruksarkivet AB Robertsfors bruk.

a/ Individuell anslutning var inte tekniskt möjligt. Angivelsen står därför för att dessa två anslöts till SPP enligt egna planer där deras egna insatser var relativt högre än vad normalplanen angav. För Karl Åhrberg var givetvis hans ålder (54 år vid anslutningen) av avgörande betydelse.

Branschen, företaget och omgivningen

Skogsindustribranschens utveckling

Sågverksindustrins utveckling stagnerade under perioden 1888 till 1913. Sverige var vid slutet av 1800-talet världsledande inom trävaruexporten, men passerades vid sekelskiftet av Ryssland. Stagnationen gällde främst exporten. Jonas Ljungberg påpekar utifrån sina studier av prisutvecklingen att de stigande priserna under första decenniet av 1900-talet innebar ett lågt tryck på strukturell omvandling, medan den nedåtgående trenden efter 1910 ställde krav på företagen att modernisera sin verksamhet för att kunna möta priskonkurrensen.¹⁰ Denna modernisering kom till stånd under 1910-talet och en elektrifiering av såväl sågverken som brädgårdsarbetet skedde under 1920-talet, även i Robertsfors. Men processen och därmed produktivitetens utvecklingen var långsam. En ökad förädlingsgrad av råvaran genom hyvling gjorde branschen mer motståndskraftig för förändringar av de relativa priserna.¹¹ Under perioden 1928 till 1948 utvecklades såväl träfiberplattor som plywood såsom substitut för traditionella trävaror. Mo & Domsjö startade "tretex"-tillverkning 1929.¹² De volymmässigt starkt

expanderade produkterna hade dock fallande relativa priser, emedan de traditionella trävarorna, som volymmässigt var stabila, hade stigande relativa priser. Inom pappers- och massaindustrin såg utvecklingsförloppet något annorlunda ut.

Under tidigt 1900-tal betraktades såväl papper som massa som förädlade produkter. Volymerna under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet var tilltagande för både slipmassa och kemisk massa, men det var den senare produkten som kom att bli ledande i och med att dess olika möjliga tillämpningar upptäcktes. Robertsfors byggde en sulfitmassafabrik mellan 1903 och 1905. Priserna för sulfitmassa fluktuerade avsevärt fram till 1913, för att sedan falla i stort sett ända fram till 1930-talet. Massabranschen, i likhet med andra råvarubaserade tillverkningar, utsattes för ett starkt tryck under depressionen efter första världskriget. Men en god likviditet och ägarens goda anseende hos kreditörerna gjorde att Robertsfors Bruk klarade de värsta åren.¹³ Volymökningen inom massaindustrin efter 1930-talsdepressionen var långsammare än inom industrin i sin helhet, medan de relativa priserna för massa växte i förhållande till papper under hela perioden. Robertsfors var, liksom Mo & Domsjö koncernen och branschen i övrigt, starkt beroende av exportmarknaderna.¹⁴

Företaget

Företagsledningen vid AB Robertsfors Bruk, framför allt de två verkställande direktörerna Seth M Kempe (1898-1928) och Erik Kempe (1928-1948), hade olika syn på företagets organisation och ledning. Detta fick följder för hur företagets sociala ansvar för de anställda utformades.¹⁵ Det finns däremot mycket lite som pekar på att olikheterna inom familjen skall tolkas som en uttalad kamp mellan två i grunden olika slag av socialt patos. Olikheten mildrades delvis av att högsta ledningen av företaget flyttades från verkställande direktören till styrelsen när Erik Kempe tog över VD-posten. Detta innebar att Seth M Kempe, trots att han varken var huvudägare eller verkställande direktör, som styrelseordförande kunde styra en stor del av verksamheten. Inte minst gällde detta frågan om att upprätthålla sociala åtaganden. Vid sin sida hade han sin andre son Ragnar Kempe som förefaller ha haft samma tilltro till sociala åtaganden gentemot de anställda som sin far.¹⁶ Familjen Kempe beskrevs av samtida skribenter som de sista patriarkala arbetsgivarna,¹⁷ men detta är sannolikt en överdrift betraktat såväl ur ett företagsledningsperspektiv som vid en jämförelse med hur andra företag med bruksanor bedrev sin verksam-

het. Familjen Kempe, både Seth M Kempe och hans halvbror Frans Kempe, verkställande direktör vid Mo & Domsjö, var flitigt involverade i privat brevväxling med framstående personligheter och offentliga utredare i tekniska frågor inom skogsbranschen och politiska frågor i allmänhet. Detta belyser deras ambition som industriella och sociala entreprenörer, en ambition i symbios med deras mer konservativa patriarkala idéer.

I och med att familjen Kempe var bosatt i Stockholm under större delen av året, och att även huvudkontoret fanns i Stockholm,¹⁸ tillerkändes platschefen i Robertsfors ett avgörande ansvar för drift och skötsel. Platschefen hade täta kontakter, under Seth M Kempes ledning närmast dagligen, med huvudkontoret. När telefoner blev tillgängliga ersatte de till viss del skriftlig korrespondens, men denna arbetsform fick fullt genomslag först på 1940-talet. En uppenbar skillnad mellan Seth M Kempes och Erik Kempes relation till platscheferna var att den förre i princip alltid var personligen delaktig i utredningar som gjordes vid bruket, medan den senare överlät större delen av detta arbete på platschefen och dennes medarbetare. Avtalsförhandlingar sköttes av platschefen. Vid de avtalstillfällen då parterna hade vitt skilda ståndpunkter blev kontakterna livliga mellan platschefen och företagsledningen, men annars noterades de bara kort.¹⁹

Min undersökningsperiod dominerades av tre platschefer, disponenterna Sten Grapengiesser (1909-1925), Karl Åhrberg (1925-1940) och Waldemar Zetterberg (1940-1948). Tiden före Sten Grapengiesser präglades av en viss turbulens då ägarna inte var nöjda med platschefernas arbete och/eller uppträdande, även om de gjorde begränsade insatser för pensionskassan. Grapengiesser arbetade under en period av konsolidering och underhåll, Åhrberg under kraftig industriell och ekonomisk förändring. Zetterbergs arbete påverkades i hög grad av andra världskriget som gav upphov till genomgripande strukturella och organisatoriska förändringar fram till 1948. Arbetarnas fackliga organisering genomdrevs och fleråriga kollektivavtal institutionaliserades genom förhandling under Grapengiessers period som disponent, men det var under Åhrbergs tid som företagets sociala åtaganden förändrades. Zetterberg hade uppdraget att administrera och slutföra igångsatta processer.²⁰

Tjänstemännen organiserade sig fackligt först 1945 när de anslöt sig till Svenska Industritjänstemannaförbundet (SIF). Denna sena organisering beror inte på att det saknades organisationer att ansluta sig till.

Brukstjänstemännens organisation hade gamla anor.²¹ Det berodde snarare på att familjen Kempe hävdade att de gemensamma intressena var större mellan anställda och företaget än mellan konkurrenter och anställda på andra arbetsplatser. Flera andra aspekter, utöver rådande ideologi kan givetvis framhävas i detta sammanhang. Som exempel kan nämnas proletariseringen av tjänstemännen,²² tjänstemannarörelsens nationellt sena organisering,²³ men även att skäl för en organisering inte förelåg i Robertsfors.²⁴ Bilden av tjänstemännen som trotjänare var stark.

Tabell 7.2 Antalet tjänstemän vid AB Robertsfors bruk åren 1917, 1930 och 1943.

År	Förvaltare	Ekonomi	Kontor	Ingenjörer	Verkmästare	Förmän	Övriga	Summa
1917	1	3	3	4	8	10	9	38
1930	1	2	4	3	6	10	4	30
1943	1	5	5	3	5	16	3	38

Källa: Bruksarkivet AB Robertsfors bruk, löneliggare tjänstemän och förmän.

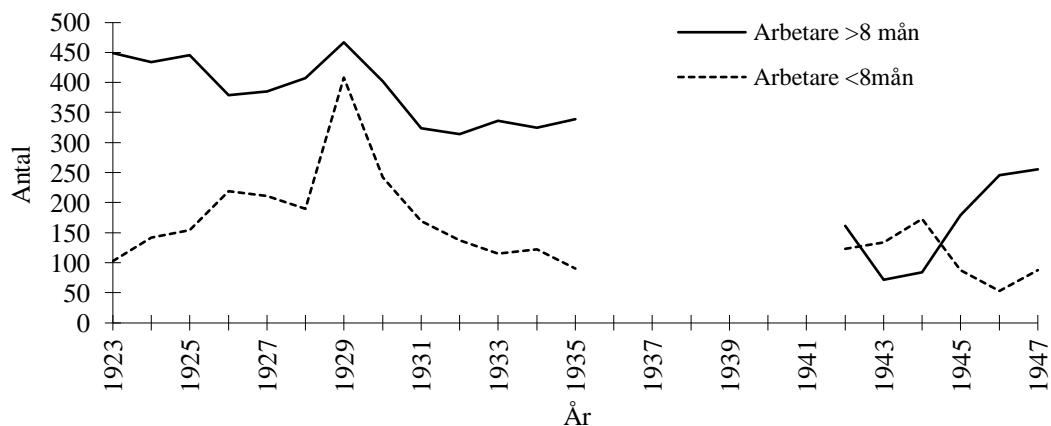
Det ökande antalet tjänstemän och deras förändrade sammansättning berodde på verksamhetens ökade omfattning, såväl ekonomiskt som administrativt, se tabell 7.2. Medan den rent administrativa personalens ökning var jämn och följde brukskontorets växande och centraliserade arbetsuppgifter, såg den annorlunda ut för tjänstemän med ekonomiuppgifter. Efter 1940 ingick även skogsbruket i brukskontorets uppgifter. Tidigare hade denna verksamhet haft egen förvaltning och redovisning. Visserligen kan siffrorna för 1930 dölja en förändring av tjänstebestämmingar, men mycket talar för att arbetsuppgifterna inom redovisning och lönehantering blev mer komplicerade över tid, inte minst på grund av ökade lagstiftningskrav och användningen av försäkringslösningar för tjänstepensioneringen under 1930-talet.

Kraven på redovisningen ökade eftersom de försäkringsinstitutioner som Robertsfors anlidade byggde sina avgiftsberäkningar på uppgifter från företaget, samt på att företaget skötte avgiftsuppbörden. Förändringen inom teknikyrkena tydliggör den växande betydelsen av sulfitproduktionen. Antalet ingenjörer minskade i samband med att antalet verksamheter minskade och antalet verkmästare minskade som en följd av processtyrningen av produktionen. Som en effekt av denna utveckling och därmed även fler kontrolluppgifter i arbetsprocessen

ökade antalet förmän. Det minskande antalet övriga berodde på att företaget i växande utsträckning köpte in tjänster från andra företag. Detta gäller till exempel frakter där Robertsfors slutade att använda egna skepp. Flera av de tjänster som tidigare hade finansierats helt eller delvis av bolaget försvann, som skollärare, predikant och baderska. Dessa utgifter bekostades därefter av kommunen och företaget valde att istället bidra med punktinsatser, som att ge ekonomiskt stöd till inköp av mark och lokaler i kommunen.²⁵

Antalet anställda arbetare vid bolaget varierade säsongsmässigt. De fast anställda minskade successivt efter de första två årtiondenas expansion, främst som en effekt av rationaliseringar. Det höga antalet 1929 berodde på en om- och tillbyggnad av sulfittfabriken. När sågverket lades ner 1935 minskade antalet arbetare, men, som diagram 7.1 skall tolkas, fick tillfälligt anställda fast anställning. Rationaliseringen innebar att antalet tillfälliga arbetsuppgifter minskade och därmed också möjligheten för arbetslösa att få tillfälliga arbeten.²⁶ Återhämtningen i slutet av 1940-talet var en direkt effekt av att sulfittproduktionen återupptogs varvid många som endast hade haft tillfällig anställning under krigsåren och i cellulosasprittillverkningen åter fick fast anställning.

Diagram 7.1 Antal arbetare vid AB Robertsfors bruk åren 1923 - 1947.

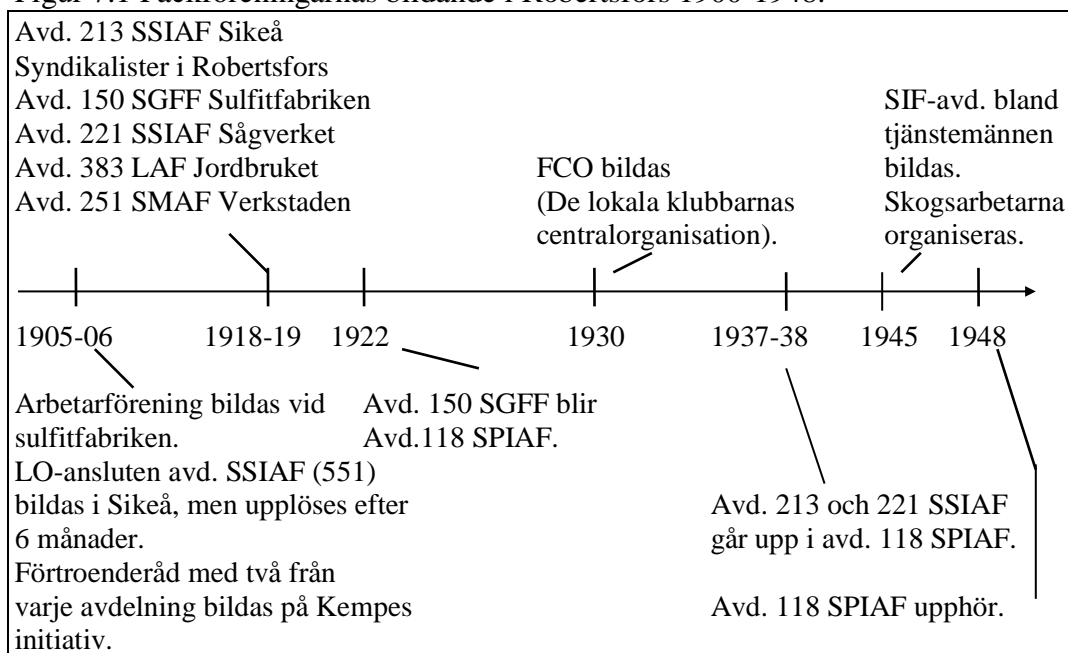
Källa: Bruksarkivet AB Robertsfors bruk, Huvudbok.

Anm. Sammanställda data saknas för perioden 1935-1941.

Robertsfors förhållningssätt till arbetarnas organisering var under den första halvan av undersökningsperioden präglad av att LO-anslutna fackföreningar motarbetades av företaget. Istället inrättades s.k. förtroenderåd där olika frågor av gemensamt intresse dryftades. Denna lösning ingick som en del i Seth Kempes idé att tillsammans med andra åtgärder minska arbetarnas beroende av lönearbete vid bruket,

exempelvis genom egnahem och små arrendebbruk. Samtidigt gav detta företaget möjligheten att bli flexibelt försörjd med arbetskraft. Vid hamnplatsen i Sikeå bildades tidigt en LO-ansluten fackförening, men den hade endast ett fåtal medlemmar och kort livslängd. Organiseringen av fackföreningar ägde rum 1918 och 1919, och då, åtminstone delvis, som en reaktion på syndikalisternas framgång. Antalet avdelningar och centrala fackförbund var inledningsvis många, men i samband med den strukturella förändringen av bolaget minskade antalet. Figur 7.1 visar schematiskt facklig organisation under perioden 1900 till 1948.

Figur 7.1 Fackföreningarnas bildande i Robertsfors 1900-1948.

Källa: SPIAF avd. 118 historik, Holmström (1988), Bäckström m.fl. (1992)

Under hela undersökningsperioden förekom endast en strejk vid Robertsfors. Under övriga perioder av turbulens lyckades parterna på olika sätt att genom förhandling, ibland hårda, eller genom förlikning, komma fram till lösningar av olika slags motsättningar. Lönerna var något lägre i förhållande till de på andra bruksorter.²⁷ Den kanske viktigaste aspekten var trots allt att de uteblivna konflikterna hindrade avbrott i löneutbetalningarna, vilket var ett uppenbart dilemma för arbetare vid företag som var inblandade i den omfattande och långvariga pappersmassestrejken 1932.²⁸ Fackföreningar vid Robertsfors uppvisade en hög grad av samarbetsvilja med företagsledningen och de förefaller ha uppfattat detta som positivt. Avdelningarna vid företagets hamn i Sikeå uppvisade dock en mer misstänksam attityd gentemot bolaget. Till viss del var detta en följd av att de inte var lika, på olika sätt, tätt kopplade till företaget, många var samtidigt bönder, och

de var också de första som fick erfara konsekvenserna av driftinskränkningar.

Andra aktörer med direkt betydelse för bolagets pensioneringsverksamhet

Bröderna Seth M Kempe och Frans Kempe byggde, under ledning av sina söner, upp två parallella koncerner som senare successivt fusionerades. Brödernas sätt att organisera företagen var mycket lika. Frans Kempe drog sig ur Robertsfors i början av 1900-talet, medan Seth M Kempe bibehöll sin ägarandel inom Mo & Domsjö. När Carl Kempe tog över VD-posten i Mo & Domsjö efter Frans Kempe etablerades ånyo kontakter med Robertsfors. Då Erik Kempe tillträdde på posten som VD i Robertsfors efter Seth Kempe var han styrelseledamot i Mo & Domsjö, där han 1948 utsågs till VD. Vid etableringen av pensionskassan i Robertsfors fanns redan liknande lösningar av pensionsproblemet inom Mo & Domsjö-koncernen.²⁹

Robertsfors kontakter med bransch- och övriga näringslivsorganisationer var begränsat. Valet att inte ingå i en arbetsgivarorganisation var både ideologiskt och strategiskt betingat. Men i samband med depressionen i början av 1930-talet slöt sig pappers- och pappersmasseseproducenterna samman i en branschorganisation, Cellulosa-föreningen. Deltagandet krävde medlemskap i Pappersmasseförbundet och därmed delägarskap i Svenska Arbetsgivareföreningen. Pappers- och massaindustrin var aktiv för att sänka löner och ansåg att SAF var alltför passivt.³⁰ Intresset från Robertsfors att ingå i Cellulosa-föreningen avtog i takt med att konjunkturen förbättrades och en anslutning till SAF önskade företaget inte eftersom de därmed inte gav skogsarbetarna ett skäl för att organisera sig fackligt.³¹ Robertsfors anslöt sig till SAF först 1950. Bolaget blev däremot medlem i Sveriges Industriförbund 1920, och än aktivare i förbundets aktiviteter i samband med tjänstemännens anslutning till SPP 1934.³² Ekonomiskt stödde bolaget egnahemsrörelsen, hushållningssällskapen och flera skogsvårdsorganisationer, samt högerns och liberalernas valrörelser.³³

Bolagets förhållande till kommunen förändrades under första halvan av 1900-talet. Fram till slutet av 1920-talet och bildandet av Robertsfors municipalsamhälle fungerade bolaget i inte sällan som Bygdeå kommuns företrädare i Robertsfors. Även om Erik Kempe och de övriga i bolagets ledning inte var positiva till kommunaliseringen så in-

nebar den trots allt att ansvaret för social service såsom äldre-, barn- och sjukvård och allmän service som sophantering och tvättinrättningar överfördes från företaget till kommunen. Diskussionerna mellan kommunens talesmän, framförallt arbetarkommunens representant,³⁴ och bolaget var inte sällan kyliga. Tidigare bestämde företaget allt, nu blev det en mer passiv skattebetalare med minskat inflytande men fortfarande mycket viktigt för ortens arbetstillfällen. I och med att orten växte och att ökade krav ställdes på tillfredsställande bostadskvalitet och sanitär standard, kom provinsialläkaren att spela en stor roll för att påverka bolaget att förbättra befolkningens levnadsförhållanden, framförallt för dem som bodde på bolagets mark. Provinsialläkaren är bara ett exempel av många på hur den växande statsapparaten i allt vidare omfattning, strävade efter att påverka utvecklingen till det bättre för de sämst ställda.³⁵

Den myndighet som mer än andra blandade sig in i pensionsverksamheten vid bolaget var Byrån för sjukkasseväsendet vid Socialstyrelsen. Pensionskassan vid AB Robertsfors bruk stod under dess kontroll efter registreringen som understödsförening 1915. Men denna kontrollfunktion tycks inte ha fått någon reell funktion förrän vid mitten av 1920-talet, åtminstone inte för kassan i Robertsfors. Det som är uppseendeväckande är att myndigheten inte hade beredskap eller handlingsplaner beträffande föreningar med pensionsutfästelser utan tillräcklig täckning. I samband med att tjänstepensionsproblematiken började diskuteras allt flitigare under 1920-talet blev myndigheten dock mer aktiv. Den mer restriktiva lagstiftningen 1938 framhävde pensionskassornas roll,³⁶ och Pensionsstyrelsen övertog kontrollfunktionen från Socialstyrelsen. Flertalet mindre pensionskassor försvann under en övergångstid (1938 till 1942) från understödsföreningsregistret. Under senare delen av undersökningsperioden kom skatte-tekniska frågor att bli allt mer betydelsefulla i beslut som rörde pensionsfrågor, inte minst när det gällde användningen av olika former av stiftelser. Den lokala pensionsnämnden i Bygdeå kommun spelade ingen aktiv roll, den förhöll sig passiv och lämnade inga synpunkter på nivån av bolagets frivilliga pensionering inte ens beträffande nivåernas förhållande till de av lagen ställda kraven för tilläggs pension.³⁷

Försäkringsföretagens kontakter med Robertsfors var huvudsakligen av tre slag. För det första tog bolaget kontakt med aktuarier för att köpa försäkringstekniska utredningar samt råd om pensionskassans verksamhet. För det andra försäkringsbolagens egen ackquisition. AB Robertsfors bruk med huvudkontoret i Stockholm var enkelt att nå för

försäkringsbolagen. I samband med striden mellan Pensionsanstalten Sverige och Svenska Personal-Pensionskassan (SPP) intensifierades ackvisitionsarbetet från försäkringsbolagen.³⁸ För det tredje upprättades en livlig men formaliserad administrativ kontakt mellan pensionsförsäkringsföretagen och bolaget efter anslutningarna till Svenska Personal-Pensionskassan respektive Arbetarpensionskassan under 1930-talet.

Former för pensionering vid AB Robertsfors bruk 1900 - 1948

Direktpensionering var som framgått det sätt arbetsgivare företrädesvis använde för pensionering av anställda, framförallt arbetare. Men även att omfattningen av detta tillvägagångssätt är svårt att mäta på ett tillförlitligt sätt utan att granska företagets bokföring. Trots att så kallade trotjänarpensioner, betalade direkt ur företagets löpande budget, hittills betraktats som den dominerande formen av pensioner under 1900-talets två första decennier, är det fullt möjligt att dessa främst växte fram som en lösning för kroppsarbetare under 1920- och 30-talen. Arbetsgivarens tidiga pensionslösningar för arbetare kan, som i Robertsfors, istället ha varit trevande försök att lösa frågan på grundval av för den tiden modern teknik. Gunnar Nordströms studie av Mo & Domsjö's pensionskassors tillkomst och verksamhet tyder på att landshövding Curry Treffenberg's förslag, från början av 1880-talet, att inrätta sjuk-, begravnings-, pensions- och änkekassor med arbetsgivarbidrag och arbetarinflytande, gav upphov till en ny form av lösning. Förändringen gick från sporadiska understöd till pensioner, utfästelser om kontanta bidrag som utgick planmässigt och som hade bindande karaktär.³⁹ Det fanns likheter mellan Mo & Domsjö och Robertsfors men de ska inte överdrivas. Det är lätt att förledas att tro att Robertsfors, som ett mindre företag och som senare införlivades med Mo & Domsjö, gick i dess ledband. Ur pensionssynpunkt förefaller Robertsfors snarast ha varit en föregångare efter det att bruket kommit i Kempes ägo. Direktpensionering för arbetare existerade endast i ett fåtal fall före tillkomsten av en "tilläggs pension" 1928. Då gällde det främst kvinnliga arbetare och änkor. Den lilla företagsbaserade pensionskassekonstruktionen hade då nått sin begränsning som teknisk lösning, såväl som försörjningsstöd på ålderdomen för de anställda delägarna, som bidrag till företagets arbetskraftspolitik.

Pensionerna från pensionskassan och grundfonden var aldrig tillräckligt stora för att kunna försörja sig på. Fram till 1930-talet utgjorde lönearbete den grundläggande försörjningskällan även långt utöver pensionsåldern. En viss förbättring uppnåddes med den allmänna pensionsförsäkringen 1913 vars tilläggsdel gav en begränsad bastrygghet för dem som bedömdes som arbetsoförmögna.⁴⁰ Änkor, minderåriga barn och arbetare, som av en eller annan anledning inte kunde försörja sig genom lönearbete, fick ofta dessutom tillskott från bolaget i form av fortsatt subventionerad eller fri bostad, samt fortsatt tillgång till tidigare brukat arrende. Vid tillfällig nöd kunde de söka hjälp av bolaget. När ett mer omfattande behov uppstod för kommuninnevånarna, och vid kriser i samhället betalade bolaget generella understöd och tillägg till alla, som under första världskriget. Naturastödsformen minskade allteftersom till förmån för kontanta ersättningar. Krisförmånerna under andra världskriget utgick i form av kontanta procentuella tillägg till löner och pensioner.

Men vem som skulle komma i åtnjutande av förmånerna var ytterst en fråga för bruksägarens godtycke och/eller välmening. Familjen Kempe rykte var att de var rättvisa och socialt ansvarstagande, de upprätthöll ett socialt patos. Seth M Kempe fullföljde traditionen och Robertsfors var hans egen ”mönsterort”. Förutsättningarna ändrades dock då Erik Kempe 1928 tillträdde som verkställande direktör. Han eftersträvade ett annat förhållningssätt till de anställda. Inte minst var hans ambition att göra organisationen modernare och mer resultatorienterad.⁴¹ Ur pensionssynvinkel innebar detta bland annat att rätten till pension i större utsträckning blev föremål för en instrumentell bedömning utifrån företagets bärkraft, till skillnad från faderns mer personligt orienterade attityd. Detta skulle kunna beskrivas så som att fadern eftersträvade arbetarnas frigörelse från företagets kontroll, medan sonen främst såg till företagets frigörelse från traditionernas ok.

Under 1930-talet betalades understöd till behövande arbetare ut på platschefens, någon tjänstemans eller förmans initiativ.⁴² Tilläggs-pension till äldre arbetare beslutades från år till år fram till en bit in på 1930-talet. Efter 1928 kan tillvägagångssättet betraktas som en form av kollektiv tjänstepension utom i vissa enskilda fall när kriterierna för tilläggs-pension inte kunde uppfyllas. Bolaget gjorde, efter introduktionen av tilläggs-pensioner 1928, ingen åtskillnad mellan de arbetare som fick och de som inte fick ersättning från pensionskassan. Bolagets åtaganden gentemot äldre anställda upphörde successivt och yngre anställda anslöts till externa pensionsformer. Denna förändring gick långsamt och ännu på 1960-talet betalade bolaget direktpensioner som

initierades på 1930 och 40-talen. Arbetarna anslöts till Arbetarepensionskassan (APK) 1938. Anslutningen innebar för den anställde att alla avsättningar blev oantastbara och försäkringsmässigt säkerställda. Arbetarna vid företaget framtogs inga utgående pensionsförmåner vid folkpensioneringens omläggning, vare sig 1935/37 eller 1948. I relation till 1935/37 års lagstiftning, vilken innehöll inkomstprövade tilläggs pensioner, kunde pensionsnivåerna inte påverka möjligheten till full folkpension.⁴³ Någon explicit motivering till detta förfaringsätt finns inte i korrespondens eller annat arkivmaterial, men Erik Kempe hade vid flera tillfällen påpekat det felaktiga i att företaget skulle bära kostnader som staten utfäst sig att bära. Han var väl insatt i den debatt som fördes inom såväl arbetsgivarkretsar som inom statligt utredningsväsende. Vidare var företagens pensionsnivå inom ramen för Robertsfors dyrortsinplacering redan innan reformen genomfördes.

En tidig försäkringslösning

Pensionskassan vid AB Robertsfors Bruk var redan 1900 ett steg på vägen mot ett moderniserat system för att trygga ålderdomen för företagets anställda. Samtidigt som pensionskassan möjliggjorde pensionering på grundval av avtal, snarare än av godtyckliga beslut från företaget var dess konstruktion alltför svag för att uppnå en tillräcklig obundenhet. Kassan präglades av en hög ambitionsnivå både från företaget och de anställda för att få systemet att fungera ända fram till dess upplösning. Robertsfors var tillsammans med flera andra företag med brukstraditioner, exempel på att socialt ansvarstagande utgjorde en viktig aspekt för företaget. Ansvar var dock relativt begränsat, vilket sannolikt var både en förutsättning för och en begränsning av den ambitionsnivå som präglade bolagets sociala engagemang under 1900-talets första hälft. Den begränsade omfattningen möjliggjorde personliga relationer mellan ledning och anställda, samtidigt som den blockerade möjligheterna till en effektiv försäkringsmässig riskspridning. Den senare aspekten åskådliggörs i diagrammen 7.2 och 7.3 nedan.⁴⁴

Kassans stadgemässiga grund

Redan det inledande stadgearbetet vid sekelskiftet fastställde de grunder som kassan i princip kom att vila på ända fram till upplösningen fyrtio år senare. Revideringar gjordes, men de grundläggande dragen av en tät koppling mellan företaget och orten, samt av de antastbara grundvillkoren vidmakthölls. Redan från början fastställdes att delägare och bolag skulle betala lika andelar. Detta upprätthölls fram till en stadgeändring 1931 då bolagets andel minskade betydligt efter ledningens starka krav på minskade kostnader på grund av försämrade resultat.⁴⁵ Den faktiska penningssumman hade redan från början av 1920-talet börjat avvika från regeln trots stadgarna. Bolagets kostnader minskade dock bara marginellt då dess avgiftsdel till kassan var liten i relation till övriga pensionsåtaganden. Pensionskasssystemet var inte oantastbart, men de delägare som flyttade från orten fick tillbaka gjorda inbetalningar, dock utan ränta. Delägarnas avgifter, mellan 2,50 och 19 kronor, var fixerade i åldersintervaller om fem år, mellan 21 och 55 år. Om betalningsskyldigheten ej fullgjordes innebar det en total förlust av pensionsrättigheterna.

Praxis blev dock en annan genom möjligheten att betala felande avgifter retroaktivt. Ett krav på inträde senast ett år efter anställning reglerade avgiftssättningen. För den som önskade inträde efter denna tidsgräns krävdes full betalning för samtliga år sedan anställningen. Lastbart leverne kunde innebära uteslutning ur kassan, men så vitt jag har funnit diskuterades endast ett sådant fall under kassans verksamhetstid. Det är givetvis möjligt att en sortering ägde rum redan vid inträdet till kassan, men detta är oklart.⁴⁶ Pensionsbeloppen var inledningsvis 50 kronor med möjlighet att kunna höjas upp till 200 kronor om året när kassans tillgångar så tillät. Beloppen höjdes till 60 kr 1915 och till 100 kronor 1916, i bägge fallen i samband med större donationer från bolaget. Pensionerna höjdes sedan aldrig. Pensionsåldern var 55 år. Pension var ingen ersättning för utfört arbete utan en ersättning som skulle kompensera för nedsatt arbetsförmåga.⁴⁷ Detta synsätt förändrades inte från bolagets sida förrän förtidspensioneringar började användas vid arbetsbristen under depressionsåren i början av 1930-talet.

Kassans beslutsföra församling utgjordes av delägarnas årsmöte. Då fattades beslut i medlems- och stadgefrågor samt val av styrelse. Medlemsfrågorna kom senare att överföras till styrelsen och endast stadgemässigt intressanta frågor hänfördes till årsmöten. Förvaltaren (platschefen) vid bolaget var enligt stadgarna kassans ordförande.

Styrelsen valde kassaförvaltare. Endast tre personer innehade posten som kassaförvaltare under dess 42-åriga historia. Den förste var en av bolaget avlönad församlingspräst, de två därefter var tjänstemän i bolaget. Administrationen sköttes av kassaförvaltaren och ordföranden gemensamt. Bolagets möjligheter att kontrollera kassan bestod i första hand av att de innehade ordförandeposten och ett stadgemässigt veto för disponenten, från 1931 för bolaget, i frågor som rörde kapitalplaceringar. Men det fanns, då stadgeändringar genomfördes, även ett "oreglerat" inflytande. Detta oreglerade inflytande gällde kapitalet och bibehölls genom att de i bolaget inestående medlen regelmässigt var bättre förräntade än vad banker, obligationer eller andra former med jämförbar grad av säkerhet kunde erbjuda. Samtidigt går det givetvis inte att bortse ifrån att företaget genom denna placering kunde "låna" till lägre kostnad än som annars varit möjligt. Först i samband med att bolaget inte längre fann användning för kassans medel gick ledningen med på att de istället skulle kunna lånas ut till Bygdeå kommun.⁴⁸

Pensionskassans utveckling

Framväxten av pensionskassan var direkt kopplad till familjen Kempes period i Robertsfors.⁴⁹ Pensionskassans utveckling kan indelas i fyra perioder:

- 1/ Från grundande fram till registrering som understödsförening enligt 1912 års lagstiftning.
- 2/ Från registrering år 1915 till försäkringstekniska utredningar och nya stadgar 1931.
- 3/ Pensionskassans marginalisering på grund av nya pensionsformer med bidrag från bolaget mellan 1932 och 1938.
- 4/ Ny understödsföreningslagstiftning 1938 och pensionskassans upplösning 1942. Som en övergångslösning startades en pensionsanstalt för äldre arbetskraft.

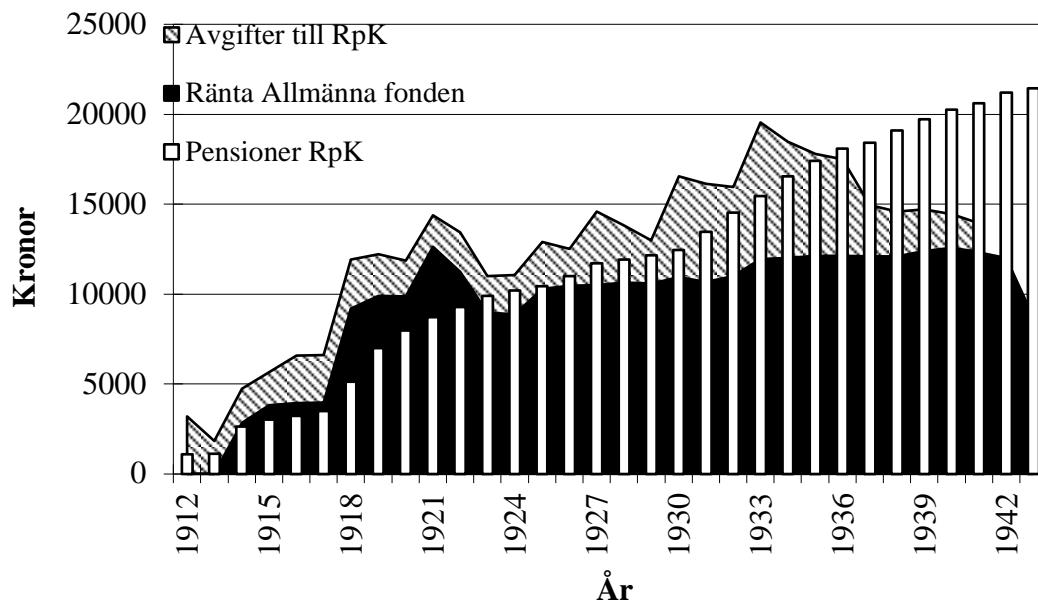
Pensionskassans första period inleddes under åren 1898 till 1900 efter Seth M Kempe köpte Robertsfors bruk. Han övertog då en pensionsfond donerad av den förre ägaren med 20.000 kronor i kapital. Reglementet för denna fond utgjordes av krav på att arbetare i den "fasta" arbetarstammen skulle få ett understöd vid 55 års ålder, eller vid dödsfall utgå till deras änka och minderåriga barn. Pensionens storlek var avhängig antalet berättigade och fondens avkastning. Hela avkastningen användes till understöd, men högst med 40 kronor per år. Det låg bruksägaren eller dennes ställföreträdare att fastställa vilka som

tillhörde gruppen fasta arbetare och därmed också vilka som var berättigade understödstagare. Så snart pensionskassan fått en styrelse lämnade denna förslag. Årsmötet beslutade därefter vilka som var berättigade. Personkretsen i grundfonden utgjordes av äldre arbetare som inte kunde eller ville bli delägare i den pensionskassa som bildades vid sekelskiftet. Beloppen var lägre än 40 kronor fram tills dess att antalet berättigade minskat påtagligt vid mitten av 1920-talet.⁵⁰ Grundfonden införlivades med pensionskassans allmänna fond 1928 när antalet berättigade var få och bolaget samtidigt övertog det direkta ansvaret för de pensionsberättigade.

Utformningen av pensionskassan inleddes 1899 och de första stadgarna tillkom 1900. Anslutningen blev omgående god och arbetarna var sannolikt positiva. Insamlingen av avgifter gjordes rutinmässigt genom avdrag på lönen. Ett och annat fall av bristande betalningsförmåga dök upp, dock utan att orsaka problem. När disponent Sten Grapengiesser tillträdde 1910 blev ordningen mer stringent och kassans redovisning och protokoll blev tydligare.

I samband med att understödsföreningen registrerades 1915 tillkom krav på myndighetskontroll och årlig rapportering.⁵¹ Den faktiska utformningen av denna kontroll är dock oklar fram tills dess att krav på en försäkringsteknisk utredning framställdes 1926/27. Korrespondensen med Socialstyrelsen bestod dessförinnan endast av delgivanden om förändringar av styrelsens sammansättning samt årsberättelser. Det mesta tyder på att kassans verksamhet fortgick utan att överväganden om dess möjligheter att infria gjorda pensionsutfästelser gjordes, vare sig från bolaget eller tillsynsmyndigheten.⁵² Åtgärder vidtogs inte förrän 1926 i samband med att pensionsutbetalningarna i snabb takt översteg förräntningen på fonderade medel, se diagram 7.2. Diagrammet visar även att avkastningen på kapitalet inte kunde täcka pensionsutbetalningarna de sista åren innan kassan upphörde. Däremot kunde likviditeten garanteras av att intäkterna från de löpande avgifterna till kassan fortfarande översteg utbetalningarna fram till mitten av 1930-talet och då nedläggningen av sågen ägde rum. Den abrupta nedgången i avgifter 1936 beror på att företaget löste ut delägare som flyttade eller erbjöds anslutning till Arbetarpensionskassan.

Diagram 7.2 Jämförelse mellan pensionsutbetalningar från allmänna fonden och summan av avkastningen från fonden och totala avgifter i Uf. AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa 1912 - 1943.

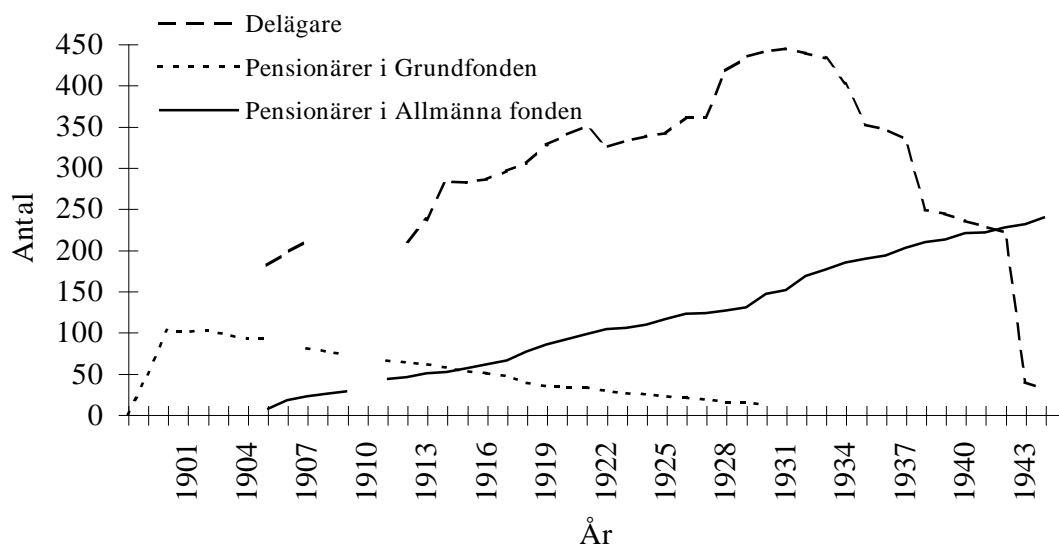

Källa: Robertsfors bruksarkiv: Uf. AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa årsberättelser.

Anm. Avgifterna till pensionskassan delades under perioden från 1900 - 1920 på hälften mellan delägarna och bolaget. Därefter bestreds ungefär en tredjedel av bolaget. Efter beslutet om att kassans skulle upphöra åtog sig bolaget åter en större andel.

Vem som först tog initiativet till kontroll av kassan är oklart. En försäkringsteknisk utredning av kassans verksamhetsår 1926 drog ut på tiden. När den väl var färdig i slutet av 1930 visade den att möjligheterna för kassan att uppfylla sina åtaganden var försäkringstekniskt omöjliga utan drastiska åtgärder.⁵³ Antingen så krävdes kraftiga höjningar av avgifterna, minskade pensioner, höjd pensionsålder eller en kombination av alla tre. Kassan inledde ett febrilt arbete med att utarbeta nya stadgar för verksamheten. 1931 ledde detta arbete fram till nya förutsättningar. Behovet av högre avgifter var den viktigaste slutsatsen av utredningen och delägarnas andel av avgifterna höjdes avsevärt.⁵⁴ Detta beslut genomfördes efter livliga diskussioner i styrelsen och vid årsmötet. Arbetarnas representanter framförde möjligheten att höja pensionsåldern, och senare att åtgärder skulle vidtas för att öka antalet betalande delägare.⁵⁵ Bolagsledningen visade inget intresse för något av förslagen utan föreföll snarast vilja dra sig ur verksamheten så snart som möjligt. Det är oklart om ledningen redan då hade bestämt sig för att försöka avveckla kassan eller om deras avoghet endast berodde på konsekvenserna av depressionen och underskott i bolagets verksamhet.

Diagram 7.3 Antalet delägare respektive pensionärer i Uf. AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa 1898 - 1944.

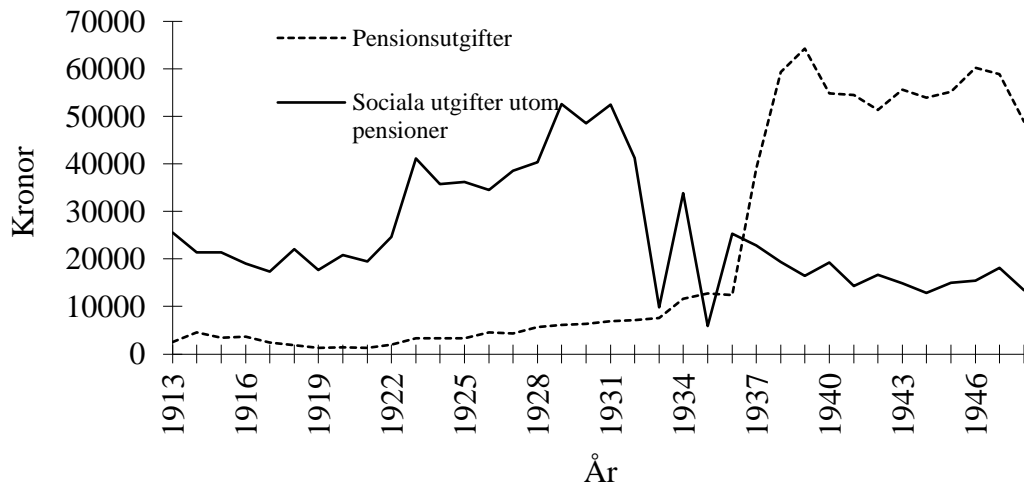
Källa: Robertsfors bruksarkiv: Uf. AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa årsberättelser. Pensionsanstaltens räkenskaper.

Efter depressionen och när exportmarknaderna åter öppnades visade bolaget en förnyad vilja att åta sig kostnader för sociala förmåner, i första hand genom att tjänstemännen erbjöds inträde i SPP.⁵⁶ När driften vid sågverket upphörde vid årskiftet 1935/36 förtidspensionerades äldre arbetskraft. I samband med nedläggningen iklädde sig bolaget kostnaden för de arbetare som flyttade och utträdde ur pensionskassan. Bolaget tillmötesgick delägarnas anspråk på sina andelar av pensionskassans tillgångar. Alla dessa åtgärder påverkade kassan ekonomiskt positivt. Ledningen hade under en period visat ett tydligt intresse av att undanröja kopplingen mellan att vara delägare i pensionskassan och att tillhöra de fast anställda arbetarna.⁵⁷ Detta är inte anmärkningsvärt i en industrimiljö med förändrade krav på arbetskraften och stark strukturell omvandling. Den bundenhet som uppstod mellan bolaget och arbetare som var anslutna till en av företaget "traditionellt garanterad" social verksamhet hindrade omstruktureringar av verksamheten.⁵⁸

Diagram 7.4 visar hur många och olika former av sociala förmåner under 1930-talet omvandlades till en enda, tjänstepensioner. En av de stora stöttestenarna i denna omvandling, hyresersättningar eller fri bostad, var den sista av de åtaganden som försvann. Detta skedde efter pappersmassestrejken 1932.⁵⁹ De höga sociala utgifterna 1934 var retroaktiva hyresersättningar som utgick efter en tolkningstvist.

Uppgången 1936 för pensionsutgifter var dels utbetalningar till delägare som löstes ut ur pensionskassan, dels av ökade kostnader till följd av anslutningen av tjänstemännen till SPP. Ökningen förstärktes något när anställda arbetare födda 1890 och senare erbjöds medlemskap i APK 1938. Även dessa löste bolaget ut ur pensionskassan.

Diagram 7.4 AB Robertsfors bruks utgifter för sociala ändamål utom pensioner och för pensioner 1913 - 1948 (fasta priser).

Källa: Bruksarkivet, AB Robertsfors bruk, Huvudböcker samt disponentens berättelser. (Deflator Socialstyrelsens levnadskostnadsindex 1914=100.)

Pensionskassan bestod därefter endast av äldre pensionskassadelägare som inte ville eller på grund av ålder inte fick ansluta sig till APK samt av tidigare pensionärer.⁶⁰ Genom en donation från bolaget förväntades problemen för kassan vara avhjälpna. Ny mer sträng understödsföreningslagstiftning 1938 innebar efter en viss villrådighet, att de nya kraven omöjligt kunde infrias. Verksamheten ombildades 1942 till en intern pensionsanstalt under direkt kontroll av företaget.⁶¹ Då sulfittfabriken trots högkonjunkturen upphörde 1948 avsatte företaget en och en halv miljon kronor till en pensionsstiftelse i enlighet med 1929 års lag och med syftet att säkerställa utfärdade pensionsutfästelser.

Tjänstemännens pensioneringsförhållanden

Direktpensionering var ovanlig bland arbetare men regel för tjänstemän fram till 1928. De som enligt bolagets bokföring uppbar pension var få till antalet. Inledningsvis var det endast änkor till tjänstemän, senare något fler tidigare anställda då antalet avgångar växte.

Totalkostnaden för tjänstemannapensioneringen blev trots det ringa antalet mottagare avsevärt högre än bidragen till arbetarnas pensionskassa. Tjänstemännens pensioner var "trotjänarpensioner" som bolagsstämorna fattade beslut om.⁶² De var förväntade och utfästes oftast på livstid, men beloppet fastställdes först vid pensionstillfället.⁶³ Undantag fanns givetvis och i flera fall ändrades pensionsförmånerna för tjänstemännen under pensionstiden, oftast till det bättre.

Tjänstemännen anslöts till Svenska Personal-Pensionskassan (SPP) 1934. Valet av SPP berodde på att de högre tjänstemännen och Erik Kempe själv var intresserade av en pensionslösning,⁶⁴ på ny kunskap om tjänstepensionering och riskspridning, på gemensamt agerande med Mo & Domsjö, samt på vissa skattetekniska möjligheter. Ambitionen att gottgöra personalen skall inte underskattas och SPP:s låga profil i sin marknadsföring kan också ha spelat roll för valet.

Tjänstemännens pensionsförmåner låg generellt på en nivå som vida överskred gränserna för rätten till tilläggspension eller bostadstillägg i folkpensioneringen. Före 1948 erhöll de avgiftspension och efter 1948 folkpension. De direktpensioner som betalades från företaget varierade mellan tusen och tiotusen kronor per år. Den högsta hos SPP försäkrade tjänstepensionen var inledningsvis sextusen kronor men de höjdes under 1940-talet. 1936 kompletterades försäkringen med ett förbättrat familjeskydd. Företaget påtog sig vid flera tillfällen kostnaden för att friköpa arbetare från pensionskassan eller APK då de befordrades till arbetsledare och vid inträde i SPP.

Bolaget, tjänstepensionering och social kontroll

Syftet med och utformningen av pensionssystemen i Robertsfors kan inte enbart definieras som konsekvenser av en patriarkal organisering, som en ensidig maktutövning eller som ett personalpolitiskt instrument grundat i strikt ekonomiska motiv. Däremot krävs det att de existerande maktrelationerna kan ges en rimlig tolkning av arbetets organisering och syfte samt av "patriarkens" agerande.⁶⁵ Perspektivvalet är avgörande för att kunna undvika att vare sig reducera patriarken till den gode och omsorgsfulle eller till den onde och maktfullkomlige.

För att kunna analysera Robertsfors Bruks agerande i pensionsfrågan måste även vardagens lunk, de vardagliga besluten, hanteras. Rosmari

Eliasson har utvecklat ett användbart förhållningssätt till begreppet rationalitet. Hon hävdar att fyra slag av bakgrunder och syften för handling bör ingå i definitioner av rationalitet som försöker fånga förnuftigt handlande. Det innebär att detta slag av rationalitet innehåller såväl mål-medel tänkande och reflexion över tänkbara konsekvenser, som heliga värden och principer, känslor och traditioner.⁶⁶ De handlingsmönster som präglar en stor del av omsorgsarbetet i välfärdsstaten går att likna vid ett patriarkalt socialt system för omhändertagande. Den socialkonservativa hållning som delades av många företagsägare och företagsledare långt in på 1950-talet, och än idag, hade inslag av ansvarstagande för personer med vilka de hade en tydlig och ömsesidig relation.

Den viktiga frågan för de tillfälligt anställda var hur de skulle kunna bli en del av den "fasta arbetarstammen/de utvalda" vilka hade förmåner andra saknade. Det var främst stabiliteten de sökte, inte förmåner i sig. Inom ramen för en väl avgränsad bruksmiljö ägde denna rum under kontrollerade former och tillhörigheten till bolaget gav en liten men relativt säker försörjning.⁶⁷ Relationer som byggde på tillit och ömsesidigt förtroende utvecklades. Dessa innebar stabilitet för bägge parter trots ojämlika maktförhållanden. Förhållningssättet sattes, precis som i välfärdsstaten idag, på prov i tider av ekonomisk tillbakagång, rationalisering och strukturomvandling. Att barn skulle övertaga sina föräldrars plats i produktionen var inte längre en självklarhet, precis som dagens ungdomars rätt till arbete inte längre är densamma som deras föräldrars.

Lyman Carter Goodrich kommenterade i sin avhandling "The Frontier of Control" från 1921 ett uttalande från Mr Seebom Rowntree:

"Användandet av termen "arbetsgivaren" innebär inte att alla arbetsgivare är lika, varken i personlighet eller ifråga om position inom industrin. Men skillnaderna mellan arbetsgivare, om än stora, är jämförelsevis oviktiga i sammanhanget eftersom de oftast inte är uttalade som den skillnad i kontroll de ger sina anställda. Den populära distinktionen mellan "bra" och "dålig" arbetsgivare finner ingen användning i föreliggande syfte, - förutom så att den "dålige" arbetsgivaren kan förorsaka att de anställda utvecklar medel för att kontrollera honom, eller som den "bra" arbetsgivaren kan tänkas tro, i Mr Seebom Rowntree's ord, att "ge så mycket kontroll han kan istället för så lite som han är tvungen till."⁶⁸

Begreppet kontroll är svårt att få grepp om. Det är via dess konsekvenser snarare än intentioner som en bedömning av betydelsen och karaktären av begreppet kan göras. Robertsfors pensionslösningar uppvisar drag av oegennyttia, men dessa drag av omsorg och fostran genom ansvarsförskjutning innebar även ett slags ”hjälp till självhjälp”. Ledningen strävade efter att arbetarna skulle känna sig delaktiga såväl i företaget som i sociala konstruktioner som syftade till att lösa problem som var oundvikliga för arbetarna som sjukdom och ålderdom. Företagets etablering av pensionskassan i början av seklet utgjorde, tillsammans med kontantlönerna, en inledning till försök att frigöra arbetarnas liv även om den processen blev utdragen.⁶⁹ Att kräva att arbetarna deltog i betalningen av premier avsåg att göra tydligt att arbetarnas egna insatser, medförde såväl minskad kontroll från företagets sida som ett erkännande av att en pension på förutbestämda villkor var berättigad.⁷⁰

Kassans stadgar innehöll regler som gav bolaget möjlighet att kontrollera såväl placeringar av kassans medel som förändringar av stadgarna. Stadgarnas påbud om ett sunt leverne sammanföll med ledningens och disponentens syn på hur arbetare vid företaget skulle uppföra sig i allmänhet. Seth M Kempe nekade bestämt att medverka till en ändring av denna regel vid en stadgerevision 1908. Däremot medgav han då att ett större inflytande för pensionskassans styrelse skulle införas. Bolagets stadgemässiga inflytande över kassan ändrades inte under kassans livslängd. Däremot förefaller denna kontroll inte ha utnyttjats aktivt i mer än två fall, vid stadgeändringarna 1908 och 1931. Kassans arbete löpte rutinmässigt, vardagen med utbetalning av pensioner och inkassering av avgifter präglade verksamheten. Delägarna förlitade sig på att kassan var solid, fristående men ändå under bolagets beskydd, vilket var uttryck för delägarnas känsla av samhörighet med bolaget.

Vardagen präglades av ett mångfacetterat spektrum av ambitioner. En patriarkal arbetskraftspolitik menar t.ex. Ulf Magnusson⁷¹ syftade till att knyta arbetskraften till företaget, d.v.s. minska rörligheten på arbetsmarknaden. Denna ambition var tydligast beträffande de som var svårast att ersätta, som duktiga arbetsledare, men den fanns även för andra grupper. Ett uttryck av denna ambition var att löften om pensioner förespeglades som ersättning för lång och trogen tjänst, dock utan att de utfästes. Så var fallet vid Robertsfors för tjänstemän och arbetsledare fram tills det att företaget erbjöd en anslutning till Svenska Personal-Pensionskassan (SPP) 1934. För arbetarna var situationen annorlunda, eftersom deras pensionering inte innebar att de

slutade arbeta, utan endast en ersättning för minskad arbetsförmåga, samt att pensionering skulle ske med hjälp av en pensionskasselösning. Även om stadgarna medgav bolaget kontroll, så hade lösningen frigörande inslag, egenansvaret framhävdes.

Lösningen var i ett retroaktivt perspektiv modern. Få existerande pensionsutfästelser, kassor eller fonder, saknade inskränkande regler som rörde byte av arbetsgivare eller bristande avgiftsbetalning. Bolagets insats, halva avgiften, skall i detta sammanhang ses som ett socialt åtagande som syftade till att förstärka pensionskassans delägares försörjning när löneinkomsterna efter 55 års ålder minskade. Detta framgår redan i pensionskassans första paragraf.⁷² Men tesen om en arbetskraftspolitik är starkare än så, den bygger på att varje konsekvens grundas i ett överlagt kontrollbeteende. Det innebär att arbetarnas frigörelse ingick som ett led i arbetskraftspolitiken vilket minskade bolagets direkta ansvar för arbetarnas försörjning vid deras ålderdom genom övergången till en passiv betalning av avgifter. Detta argument är starkt men ofullständigt. Det är pensionssystemets långsiktighet som får en avgörande betydelse genom att det illustrerar hur bolaget vid ett flertal tillfällen eftersträvade att lösa frågan om tjänstepensioneringen, trots att inga krav ställdes, vare sig från personer inom eller utanför bolaget. Bolaget hade kunnat, utan att avkrävas ansvar, verka för att likvidera pensionskassan istället för att hjälpa den att bestå. Ännu mindre kunde någon ställt krav på bolaget, vilket tvärtom skedde senare på bolagets eget initiativ, att lösa pensioneringen av äldre arbetskraft genom förtidspensioner (direktpensioner)⁷³ eller att erbjuda de yngre anställda en försäkringslösning.

Denna personalpolitik kan visserligen betecknas som specifik för Robertsfors. Men den rationalitet som besluten kan förefalla vara grundade i, faller inte inom ramen för en strikt ekonomisk mål-medel rationalitet utan tycks mer vara en konsekvens av ett förhållningssätt som utgjorde en blandning av affektiva och traditionella band och företagets syn på de ekonomiska konsekvenserna av sina åtaganden. Med andra ord ett uttryck för det som Rosmari Eliasson-Lappalainen betecknar som ett; "förnuftigt handlande..., d.v.s. bestämmas av lite mål-medel tänkande och i varje fall reflexion över tänkbara konsekvenser, av vissa heliga värden och principer, av känslor och traditioner."⁷⁴

Såväl politiska som ekonomiska förändringar i samhället under perioden minskade utrymmet för enskilda företags kontrollambitioner. Tjänstepensioner betraktades av näringslivet uteslutande som en

arbetsgivarfråga. I växande utsträckning framställdes önskemål om att frågan skulle ses som en kollektiv förhandlingsfråga med växande krav på pensionsutfästelsernas oantastbarhet och säkerställande, främst från tjänstemannaorganisationer. Mycket få industriföretag i Sverige inlät sig i kollektivavtalsförhandlingar om tjänstepensioner för de anställda förrän efter undersökningsperioden. Frågan ansågs inte förhandlingsbar, tjänstepensionslösningar var ensidigt en fråga för företagen.

Denna inställning gällde också i Robertsfors, även om arbetarnas organisationer gavs tillfälle att yttra sig, och i viss mån påverka storleken av personkretsen vid anslutningen till Arbetarepensionskassan. Det var endast i samband med att pensionsförmånerna i APK fastställdes, som det uttryckligen framgår ur mitt empiriska material att företagsledningen diskuterade gällande lagstiftning och rekommendationer från Arbetsgivareföreningen som ansåg att pensionsnivåerna inte skulle påverka tilläggspensionen i folkpensioneringen. Å andra sidan tyder såväl pensionskassans anslutning till den nya understödsföreningslagstiftningen 1915, kollektiva utfästelser om tilläggspensioner i samband med "Laurinska förslaget" kring tjänstepensioner 1928, samt indexreglering av utgående pensioner under andra världskriget, på att dessa åtgärder var mer än rena tillfälligheter.

En möjlig förklaring är att företaget ensidigt eftersträvade att hålla lönerna nere. Jag betvivlar det, snarare förefaller det som om Robertsfors ledning önskade vidmakthålla ett pensionssystem som kunde upprätthålla en utformning som vid varje tidpunkt kunde anses som socialt, ekonomiskt och politiskt acceptabel.

¹ Detta kapitel bygger på Harrysson L (2000), *Socialkonservatism i nya kläder: Tjänstepensionering vid aktiebolaget Robertsfors Bruk 1900 - 1948*, Meddelanden från Socialhögskolan 2000:3.

² Harrysson L (1997), *Disponent i brytningstid. En problematisering av AB Robertsfors Bruks lednings ambitioner och möjligheter vad avser utvecklingen av lönevillkor och sociala anordningar i Robertsfors åren 1925-35*, 1997:1, Lund, Lic.avh. Harrysson L (2000), a.a.

³ Se t.ex. Åke Sundell (1997), *Patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom handelsträdgårdsnäringen i Malmö med omnejd fram till 1936*, Lund University Press, Lund. Ak.avh. Sid. 38ff. för en översikt av forskningen.

⁴ Höglund R, (1953), *Företaget i samhället. En studie i fem industriföretags relationer med yttervärlden*, FFI, Stockholm; Söderpalm S A, (1980), *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken. En historisk studie i samarbetet på svensk arbetsmarknad*, SAF, Stockholm.

⁵ Detta framställs tydligt i Pensionsförsäkringskommitténs betänkande SOU 1934:18. Se även CSA (1934), *Förhandlingarna vid C.S.A:s konferens den 12, 13 och 14 sept. 1934 om folkpensioneringsfrågan*, Stockholm. Edebalk P G (1994), "Möllermodellen", *Socialvetenskaplig tidskrift*, nr 1, Lund, (även som kapitel 8 i Edebalk P G (1996), *Välfärdsstaten träder fram. Svensk socialförsäkring 1884-1955*, Arkiv, Lund) diskuterar Gustav Möllers ambitioner till ett enhetssystem som skulle undandra provningens "godtycklighet".

⁶ Däremot är det svårare att kvantitativt åskådliggöra varför vissa företag inte införde pensionering.

⁷ Åhrbergs pensioneringsförhållanden efter frånträdan av sin tjänst i slutet av september 1940 var följande. 6.000 kronor från sin SPP-anslutning, 6.000 kronor från bolaget (hölls inne så länge Åhrberg var anställd vid statliga Bränslekommissionen). Utöver detta tillerkändes han ett konsultarvode på 3.600 kronor fram till 1/10 1944. Alla summorna är årliga. Styrelseprotokoll RAB 6/10 1940. Pensionskort Karl Julius Åhrberg.

⁸ Diskussion kring dessa tillägg fördes av Erik Kempe i brev till Karl Åhrberg den 31/1 1938. Erik Kempe hävdade att gruppen personer med f.d. arbetare i Sikeå var en grupp som fått pensioner utlovade för livet ut, medan gruppen med tilläggs pension beslutades från år till år. Han förtydligade att "jag vill icke påtaga bolaget ytterligare juridiska förpliktelser av denna natur", d.v.s. livslånga pensionslöften.

⁹ *Tidskrift för Landtmän* 25/10 1919. Nilsson B & Burman M (1985), *Om lokalsamhället som historiskt forskningsobjekt: Några teoretiska och praktiska infallsvinklar*, Institutionen för historia vid Umeå universitet, (stencil).

¹⁰ Ljungberg J (1990), *Priser och marknadskrafter i Sverige 1885-1969. En prishistorisk studie*, Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen volym LXIV, Lund. Ak. avh.

¹¹ Ett relativpris utgörs av att varors pris jämförs med en gemensam utgångspunkt, t.ex. att mjölkprisets utveckling jämförs med prisutvecklingen i en varukorg med ständigt samma varor. I min framställning avses trävaru-, pappersmasse- och pappersprisers utveckling i förhållande till prisutvecklingen totalt inom industrin. Se Ljungberg J (1990), a.a. sid. 71ff.

¹² Se t.ex. Harrysson L (1997) a.a.

¹³ Se t.ex. Holmström P, (1988), *Bruksmakt och maktbruk. Robertsfors AB 1897-1968*, Umeå Studies in Economic History No. 9, Umeå. Ak.avh.

¹⁴ Gårdlund T (1951), *Mo och Domsjö intill 1940. Den ekonomiska utvecklingen*, Almqvist och Wicksell, Uppsala. Se också Ahnlund M (1978), *Norrbysskär - om tillkomsten av ett norrländskt sågverksamhälle på 1800-talet*, Avd för konsthvetenskap Rapport 1, Umeå Universitet, Umeå. Ak.avh.

¹⁵ Se Holmström P (1988), a.a.

¹⁶ Ragnar Kempe satt som ledamot i styrelsen för Arbetarepensionskassan efter bolagets anslutning. Han var också aktivt involverad i att ordna ersättningsarbeten för de som blev uppsagda vid bolaget som följd av strukturförändringar på 1930- och 1940-talen. Under 1950-talet präglades hans ledarstil ifråga om pensionsansvaret av att gradvis tillse att gjorda utfästelser, muntliga som skriftliga, uppfylldes. Ur korrespondens Bruksarkivet, AB Robertsfors bruk.

¹⁷ Holmström P (1988), a.a.; Bäckström H m.fl. (1991), *Arbetslivet vid Robertsfors sulfidfabrik åren 1904 - 1948*, skrift utgiven av ABF:s studiecirkel "Arbetslivets historia", Robertsfors; Boëthius B, (1921), *Robertsfors bruks historia*, Almqvist & Wicksell, Uppsala.

¹⁸ Under sommarmånaderna var kontoret förlagt till Hemsön utanför Härnösand. I och med ett ökat samarbete med Mo & Domsjö under 1930-talet kom en allt större del av huvudkontorets verksamhet att drivas parallellt eller gemensamt.

¹⁹ Se Harrysson L (1997), a.a. för en noggrann genomlysning av förhandlingsverksamheten under perioden 1925-35.

²⁰ Se Malmström C (1963), "Sten Grapengiesser 25/12 1868 -- 6/9 1955", i *Svensk botanisk tidskrift* Bd 57, 11.3; även Bäckström H m.fl. (1991), a.a. och Holmström P, (1988), a.a. Se Harrysson (1997) a.a. för en grundlig genomgång kring Åhrberg.

²¹ Se kapitel tre, samt SPP (1942), *Svenska Personal-Pensionskassan 1917-1942*, SPP, Stockholm. Sid. 11ff.

²² Greiff M, (1992), *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän 1840-1950*, Malmö. Ak.avh. Intressant är att tjänstemän i lägre och mellanställning inte tycks ha påverkats mer än marginellt av moderniseringsprocessen, medan förvaltarens/platschefens position alltmer urholkades till följd av beslutscentraliseringen inom koncernen.

²³ Nilsson T (1985), *Från kamratföreningar till facklig rörelse. De svenska tjänstemännens organisationsutveckling 1900-1980*, Arkiv, Lund. Ak.avh.

²⁴ Samtal med kamrer Axel Norström. Frågan om organisering hade i princip inte diskuterats före det att avdelningen bildades. De LO-anslutna arbetare som befordrades till förmän hade däremot en tradition av facklig organisering. Detta kan givetvis ha haft betydelse. Viktigt var kanske att den tidigare fabriksavdelningsordföranden i början av 1940-talet blev förman.

²⁵ Se Harrysson L (1997), a.a.

²⁶ Stuveribranschen pekade på exakt samma effekt i samband med kommentarerna på Gösta Bagges motion, diskuterad i kapitel sex. Visserligen kunde en tvångspensionering innebära nya arbeten, men dessa skulle täckas av tillfällighetsanställda och inte av ungdomar. Samtidigt ökade produktiviteten vilket medförde att allt färre anställda behövdes. Se Harrysson L (1999b), a.a.

²⁷ En jämförelse med lönenivåerna vid sågverken i Sundsvall ingående i Sägverksförbundets statistik här hämtad ur Björklund J & Stenlund H (1990), *Wages and cost of living in three regions in the 20th century Sweden. Some alternative measurements*, Umeå Papers in Economic History, Umeå, visar att lönenivån vid sågverken i Sundsvall var något högre än i Robertsfors. Vid flera tillfällen påpekades (av?) också att lönerna i Robertsfors var lägre än vid Mo & Domsjö anläggningar. Detta faktum bemöttes enligt bolagets korrespondens med att förmånerna vid Robertsfors i övrigt var bättre än på andra arbetsplatser.

²⁸ Se Olsson T (1980), *Pappersmassestrejken 1932. En studie i facklig ledning och opposition*, Arkiv, Lund. Ak.avh.

²⁹ Nordström G (1993), *Mo och Domsjö AB och arbetareorganisationerna intill 1940. Frans Kempes personalpolitiska program och Domsjö arbetareförening*, Uppsala Papers in Economic History, research report no. 31, Uppsala. Lic. avh.

³⁰ Se bl.a. Olsson T (1980), a.a.

³¹ Skogsarbetarna var inte anställda utan arbetade på kontraktsbas. Se t.ex. Persson B, (1991), *Skogens skördemän. Skogs- och flottningsarbetareförbundets kamp för arbete och kollektivavtal 1918-1927*, Arkiv, Lund. Ak.avh. Jämför Robertsfors ställningstagande med SAF:s ordförandes uttalande 1932 om att det inte skulle finnas några arbetsgivareföreningar utan fackföreningar. Se kapitel sex.

³² Bl.a. ingick Erik Kempe som Industriförbundets representant i en av Svenska arbetsgivareföreningen arrangerad diskussion Pensionsutredningens förslag 1950. Se Kjellström A (1987), *Normbildning och konfliktlösning. En studie i växelspelet mellan lag och avtal*, SAF, Stockholm. Se även Söderpalm S A (1980), a.a., SAF, Stockholm.

³³ Huvudbok, AB Robertsfors bruk Huvudkontoret, Bruksarkivet.

³⁴ Främst skedde detta i Västerbottens Folkblad.

³⁵ Se Roine Johansson (1999), "Sjukförsäkringarna, staten och fackföreningsrörelsen", i *Arbetshistoria* nr 89 (1/1999) för en intressant diskussion kring ansvarsövertagande. Se även hans avhandling (1992), *Vid byråkratins gränser*, Arkiv, Lund. Ak.avh. och Lundmark M, (1984), *Municipalsamhälle - Konflikt eller samförstånd. Robertsfors brukssamhälle - Ett exempel på municipalbildning*, B-uppsats, Institutionen för statskunskap Umeå universitet, Umeå. (stencil).

³⁶ Den utredning som låg till grund för den nya understödsföreningslagstiftningen gjordes av Socialstyrelsen.

³⁷ Se Fürth T, (1980), *Folkrorelse eller myndighetstradition. Organisationssyn och teknikval i socialförsäkringens historia*, Arbetslivscentrum, Stockholm för en diskussion om pensionsnämndernas verksamhet. Se även Marklund S (1982), *Klass, stat och socialpolitik. En jämförande studie av socialförsäkringarnas utveckling i några västliga kapitalistiska länder 1930-75*, Arkiv, Lund. Ak.avh.

³⁸ SPP (1942), a.a.

³⁹ Nordström G (1993), a.a. sid. 35ff, bilagetext 4, samt sid. 123ff. Det bör tilläggas att Nordströms framställning beträffande pensionering i allmänhet är begränsad och i flera fall direkt felaktig.

⁴⁰ Se t.ex. Elmér Å (1960), *Folkpensioneringen i Sverige*, Gleerups, Lund. Ak.avh.

⁴¹ Se Harrysson L (1997) a.a. och Holmström P (1988) a.a.

⁴² Vid några tillfällen framställdes skriftlig förfrågan direkt från arbetare. Huruvida muntliga framställningar låg till grund för platschefens agerande är oklart. Beslutets karaktär var onekligen annorlunda om så är fallet, men det bör ses i sken av den asymmetriska maktrelationen som gjorde det möjligt att säga ja eller nej. Under 1940-talet prövades ett mindre antal fall, samtliga gavs negativa besked. Efter Ragnar Kempes tillträde som verkställande direktör klarades flera av dessa fall upp retroaktivt

⁴³ Jfr tidigare kapitelns diskussion om APK.

⁴⁴ Se också diskussionen kring Bodie Z et.al. (1996) i kapitel tre.

⁴⁵ Korrespondens Erik Kempe - Karl Åhrberg 24/1, 2/2, 25/2, 17/3, 21/3, 31/3, 30/11 1931.

⁴⁶ Det är svårt att tydligt peka på var i anställnings- och därefter anslutningsförfarandet till pensionskassan ett eventuellt avskiljande skulle ske. Erik Kempe bad Karl Åhrberg 1931 att hålla uppsikt över medlemstillströmningen och önskade att den skulle hållas tillbaka. Full kontroll över denna fråga fanns således inte. Ett alternativ i brukssamhället med omnejd var givetvis att folks liv och leverne var känt, om inte annat så genom skvaller och rykten. Personer som kom från andra

trakter och sökte anställning kontrollerades via kontakter med tidigare arbetsgivare. Fram till 1930-talets början var det uppenbart svårare att få fast anställning vid bolaget än att bli delägare i pensionskassan. Tillfällighets- och säsonganställda hade ej tillträde till pensionskassan med mindre än att de varit anställda mer än 6 månader per år.

⁴⁷ Under de inledande åren på 1930-talet, när ändrad pensionsålder diskuterades, framgår klart att delägarna uppfattade de utfästa pensionerna som en rättighet och att de var negativa till alla förändringar. Från att ha varit en ersättning för nedsatt arbetsförmåga övergick den alltmer till att utgöra en garanterat sparad slant. Till skillnad från att få pension direkt från företaget vid full pensionering vid obestämd ålder (arbetsoförmåga) utgick pension från 55 års ålder. Det är också tydligt att yngre ansåg tvångspensionering som en möjlighet för att göra arbetstillgången såväl större som jämnare (se Harrysson L (1997), a.a.).

⁴⁸ Detta innebar bl.a. att egendomar, som varit låsta som säkerhet för kapital placerat hos företaget, frigjordes.

⁴⁹ Gunnar Nordström kopplar i sin licentiatavhandling denna utveckling till den arbetskraftspolitik som Frans Kempe utformade vid Mo & Domsjö anläggningar, inte minst vid Mo såg på Norrbyskär (se även Ahnlund M (1978) a.a.). Detta skulle enligt Nordström ha understöts av de nära kontakterna med landshövding Curry Treffenberg, vilken förespråkade bättre och stabilare sociala förhållanden för arbetarna inom sågverken (en effekt av Sundsvallsstrejken 1879 där Treffenberg ingrep, (se Adlercreutz 1954, *Kollektivavtalet. Studier över dess tillkomsthistoria*, CWK Gleerup, Lund. Sid. 152ff) för att motverka nyttjandet av "lös arbetskraft". Nordström G, (1993), a.a. Det är inte självklart att Seth M Kempe följde samma linje, men det är klarlagt att stadgar från Domsjöverkets pensionskassa användes som utgångspunkt vid det tidiga stadgearbetet i Robertsfors. Den senare utvecklingen fram till gemensamma åtgärder på 1930-talet synes ha skett enligt olika linjer.

⁵⁰ Jämför Nya Arbetareförsäkringskommitténs beskrivning av en typlösning återgiven i kapitel fyra. Tidiga former av ränteförsäkringsanstalter fungerade på samma sätt där frånfallet av delägare medförde förbättrade villkor för de kvarlevande, s.k. åldersklasssystem. Se Hacking I (1990), *The Taming of Chance*, Cambridge University Press, Cambridge. Kapitel 6.

⁵¹ Detta var elva år före det att kassorna vid Mo & Domsjö registrerades.

⁵² Donationer från bruksägaren 1913 och bolaget 1917 bidrog till att dölja de försäkringstekniska grunderna. Se Harrysson L (2000), a.a. kapitel 4.

⁵³ Beräkningen utfördes med utgångspunkt från den rådande lagstiftningens krav på i första hand räntesatser och dödlighetstal.

⁵⁴ Bolagets del fastställdes till 5 kr per delägare men delägarnas avgifter ökades med ca. 50%.

⁵⁵ Detta diskuterades vid flera tillfällen fackföreningsmöten, Harrysson L (2000), a.a.

⁵⁶ Pensionskassan var primärt avsedd för arbetare, men då de blev beforderade till förmän eller till någon annan förtroendepost förblev en del av dem delägare i pensionskassan. I samband med anslutningen till SPP löstes de ut från pensionskassan.

⁵⁷ Se Harrysson L (1997), a.a.

⁵⁸ Jämför Nils Holmströms diskussion inför SAF:s ombudsmannakonferens 1936 i kapitel sex.

⁵⁹ Olsson T (1980), a.a. diskuterar betydelsen av denna förändring i förhandlingarna med de företag som var inblandade i strejken. Robertsfors, som genom ett ingånget avtal med Pappersindustriarbetarförbundet (Harrysson L (1997), a.a. och Nordström G (1993), a.a.), stod utanför konflikten följde likväl de framförhandlade resultaten.

⁶⁰ Detta styrdes delvis av APK:s regler, men också av att kostnaderna för en anslutning av den äldre arbetskraften skulle bli mycket höga. Inledningsvis sattes gränsen för erbjudandet till arbetare födda 1900 eller senare, men detta ändrades senare till födda 1890 med motkravet att de fick betala en större inträdesavgift. Bolaget erbjöd ett kortfristigt lån för att de skulle kunna antaga erbjudandet.

⁶¹ Företaget fortsatte att debitera avgifter för medlemskapet i pensionsanstalten även om detta var olagligt. För att kunna ta ut avgifter krävdes att en registrering som understödsförening gjordes. För att kringgå detta problem ingicks skuldförbindelser med avbetalningsplaner. Konstruktionen var tveksam då den inte ens uppfyllde kraven i lagen om stiftelser från 1929.

⁶² Skillnaden mellan deltagarna vid bolagsstämmorna och vid styrelsemötena var liten.

⁶³ Disponent Åhrberg förhandlade om sin pension vid anställningstillfället. Framst önskade han liknande eller bättre förhållande än det han genom medlemskap i av tidigare arbetsgivare upprätthållen pensionsfond erbjöd. Han kunde vid byte av anställning ej kvarstå i fonden och förlorade även tidigare intjänade pensionsrättigheter. Något skriftligt avtal slöts aldrig.

⁶⁴ Disponent Åhrberg hade själv tagit kontakt för att få en egen lösning med SPP.

⁶⁵ Se t.ex. Monica Edgren (1994), *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Lund University Press, Lund. Ak.avh.

⁶⁶ Eliasson R (1992), "Omsorg och rationalitet", i Eliasson R, red, *Egenheter och allmänheter. En antologi om omsorg och omsorgens villkor*, Arkiv, Lund. Sid. 211. Se också Beronius M (1991), *Genealogi och sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen*, Symposium, Stockholm/Stehag, sid. 59f.

Rosmari Eliassons diskussion utgår från försöka att klargöra begreppet omsorgsrationalitet, ett begrepp som myntades av Kari Waerness som ett alternativ till ett mer "manligt" slag av målmedel rationalitet. Se Waerness K, (1996), "Omsorgsrationalitet'. Reflexioner över ett begrepps karriär", i Eliasson R, red. *Omsorgens skiftningar*, Studentlitteratur, Lund. Detta begrepp har utvecklats av flera forskare se t.ex. Eliasson Lappalainen R & Nilsson Motevasel I, (1997), "Ethics of care and social policy", i *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 1997:6: 189-196, Köpenhamn.

⁶⁷ Se t.ex. Adlercreutz (1956) a.a.

⁶⁸ Goodrich C L, (1921), *The Frontier of Control. A Study in British Workshop Politics*, Harcourt, Brace and Company, New York. Ak.avh. Sid. 52 not 1.

⁶⁹ Harnesk B (1986), "Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen", i *Historisk tidskrift* nr 3, pekar på att begreppet patriarkal är besvärligt, men framställer tre krav som skall vara uppfyllda för att patriarkalism skall anses föreligga. 1/ Parterna är inte jämlika, 2/ Relationen skall vara ömsesidig (skyldigheter och rättigheter), 3/ Relationen inbegriper även det privata sociala livet. Den tredje av dessa punkter började således redan tidigt att lösas upp i Robertsfors.

⁷⁰ Detta skall inte sammanblandas med oantastbar pensionsrätt som i grunden inte medger begränsande och för pensioneringens syfte ovidkommande villkor som medför effekten att utfästelsen förfaller. Se t.ex. SOU 1950:33 sid. 72.

⁷¹ Magnusson U (1992), "Stigfinnare på villovägar", i *Häftan för kritiska studier*, nr 1.

⁷² Se Harrysson L (2000) a.a.

⁷³ Detta tyder snarast på att pensioner fungerade som ett rörlighetsbefrämjande instrument eftersom yngre arbetskraft gavs utrymme att bli del i produktionen. I och för sig var företaget, liksom hela näringslivet, inbegripit i en strukturrationaliseringsprocess varför pensioner istället för kvarhållande blev ersättande till sin karaktär.

⁷⁴ Eliasson R (1992), a.a. sid. 211. Se också not 9 med hänvisning till Webers i flera avseenden jämförbara förhållningssätt till idealtyperna.

8

Arbetsgivare och tjänstepensioner

Sammanfattning och diskussion

Arbetsgivarperspektiv på tjänstepensionsfrågan kan undersökas på olika sätt och med varierande fokus. Jag har valt att fokusera tjänstepensioners oantastbarhet och trygghet under första halvan av 1900-talet. Oantastbarhet och trygghet var de centrala aspekterna i debatten om tjänstepensioner under det halvsekel då tjänstepensioner infördes i Sverige. Jag har valt ett perspektiv på arbetsgivare, centralt och lokalt, som centrerar deras egenförståelse och som bygger på arkivmaterial. Resultaten måste ses mot denna bakgrund. Min ambition är att bidra till uppbyggnaden av kunskap om tjänstepensionering och arbetsmarknadens parter förhållningssätt och agerande.

I strikt mening bör begreppet pension endast användas i de fall då formerna för intjänande är reglerade under en transaktionsfas, d.v.s. mellan skyldigheten att utföra arbete under en viss i förväg stipulerad tidsperiod, och utfästelsen om rätten till pension.¹ Skälen till att en arbetsgivare utfäster ersättningar till arbetstagare varierar och är svåra att separera på ett entydigt sätt. En viktig utgångspunkt är dock att tjänstepensioner kan hänföras till ett anställningsförhållande samt att pensioner på ett avgörande sätt bidrar till innehållet i detta förhållande. Parternas olika inflytande i denna relation var, och är, därför avgörande för förståelsen av tjänstepensionernas framväxt, inriktning och omfattning.

Charles Tilly definierar en gåva som en transaktion där den ena parten ensidigt har inflytande över att de utges, utan att vare sig ha utfäst den på förhand eller att kunna avkrävas att upprepa den.² Tjänstepensioner som gåvor blir med denna definition de fall då företag gör insatser av engångskaraktär vid starten av, eller under pågående pensioneringsverksamhet.³ Skälen till detta slag av insatser är svåra att identifiera. Det finns exempel på avsättningar till fonder gjorda av skattetekniska, såväl som av personalsociala, skäl. Motiven är dock ointressanta, det fanns skäl till att avsättningar faktiskt gjordes. Tilly anger utöver gåvan ytterligare två kategorier av transaktioner mellan två parter, rätten till ett rättsanspråk och betingade ersättningar. Rättsanspråken utgörs

av betalningar som är baserade i utfästelser eller kontrakt vilka vid en tvist kan hänföras till en tredje part för att avgöras. En ersättning är en betalning vid ett utbyte av varor eller tjänster. Ersättningen grundas i en överenskommelse om priset i förhållande till en specificerad kvantitet och kvalitet. Med hjälp av dessa tre kategorier strävar Tilly efter att tydliggöra att utbyten omformas i övergripande strukturer, de kan inte reduceras enbart till entydiga betalningsformer. Tjänstepensionsfrågan är ett exempel på detta, hur dessa tre former tillsammans beskriver centrala aspekter av frågans utformning och lösning.

Krav på motprestation är en central aspekt i en bytesprocess. Särskilt ifråga om pensioner, då en mottagare av pension utfört sina insatser i förväg, tjänat in sin pensionsrätt. Möjligheten att hävda existensen av en pensionsrätt, för arbetstagare att kunna göra anspråk på dess infriande, bygger på existensen av en utfästelse av en rätt till pension. Antastbara utfästelser ställer tydliga krav på individuellt präglade motprestationer, som lång och trogen tjänst. Oantastbara utfästelser däremot, särskilt kollektiva utfästelser, bygger på utvecklingen av instrumentella och opersonliga relationer. Förändringar i bestämningen av kraven för pensionsrätten, bedömningen av tiden och formen för intjänandet, utgör brytpunkter i övergången från antastbara till oantastbara pensioner. Antastbara system kräver att arbetstagarna litar på arbetsgivaren, medan inflytandet dem emellan utjämnas vid oantastbara lösningar med löpande avsättningar till de framtida pensionerna. En oantastbar tjänstepensionsutfästelse minskar möjligheten för arbetsgivaren att hävda andra skäl till att utge tjänstepensioner än att de utgör ersättningar för utfört arbete. Oantastbarhet ställer stora krav på organisatorisk utformning. Pensionslösningen skall inte bara fungera tekniskt, som bästa utfall eller lägsta kostnad, utan även avspegla det förtroende mellan parterna som krävs för lösningens legitimitet. Det var därför för arbetsgivarna en principiellt viktig förändring att avstå från utfästelser som medgav rätt till pension bara under vissa antastbara villkor, till förmån för en oantastbar försäkringslösning där äganderätten till pensionsmedlen löpande överfördes till arbetstagarna. Efter tidsperioden jag studerat introducerades en allmän arbetsgivarfinansierad tjänstepension (ATP) 1959.⁴ ATP innebar att frågan om oantastbarhet blev mindre central när tjänstepension som en social rättighet, snarare än som en individuell äganderätt, infördes.

Tjänstepensionernas omfattning

Omfattningen av tjänstepensioner inom industrin som kan beläggas, var blygsam vid sekelskiftet. Men i samband med offentliga utredningar om arbetarförsäkring, växande intresse bland försäkringsbolag och ränte- och kapitalförsäkringsföreningar för kollektiva pensionsformer, blev frågan alltmer aktuell. Industrialiseringens konsekvenser för arbetsmiljö och arbetstempo uppmärksammades och reglerades. Men frågan om ålderdomsförsörjning föreföll ha hamnat i ett vakuum då människors koppling till naturhushållningen snabbt minskade. Denna situation var ny och oklar. Det fanns ingen självklar princip för hur åldersinvaliditet skulle hanteras då fortsatt arbete inte var möjligt. Ny teknik påverkade organiseringen av industriföretag och därmed också relationen mellan parterna. Exploateringsprinciperna bytte skepnad i och med tekniska och organisatoriska förändringar, men också på grund av förändringar av inflytandets former i relationerna mellan parterna. Positionerna längs "the Frontier of Control", med Carter Lyman Goodrichs uttryck, ändrades.⁵ Tjänstepensionens roll är i detta sammanhang inte entydig utan varierade såväl över tid som rum. Två exempel illustrerar dessa förändringar.

Tjänstemännen och Svenska Personal-Pensionskassan (SPP): Tillkomsten av SPP år 1917 innebar möjligheter att införa försäkrade och oantastbara kollektiva pensionsutfästelser för tjänstemän och arbetsledare. Före tillkomsten av SPP gavs, särskilt till högre tjänstemän, utfästelser om pension men som regel fattades dessa beslut först vid pensioneringen. De personer som kunde erhålla en SPP-pension var inledningsvis nära knutna till företagsledningen, antingen därför att de var cheftjänstemän eller därför att de arbetade i en kontorsmiljö nära ledningen. Kontorsenheterna var små och antalet anställda få. De anställda betalade själva delar av pensionspremien, men arbetsgivaren bestred merparten av kostnaderna till följd av försäkringens konstruktion. Det gemensamma ansvaret var en återspeglning av att det byggde på systemkonsensus. Tjänstemännen kunde vara trotjänare i två avseenden, dels i form av en nära relation till arbetsgivaren och dels på grund av lång tjänstgöringstid. Betydelsen och effekterna av att ha varit trotjänare avtog dock i samband med SPP-försäkringen. Valet av en oantastbar försäkringslösning var ett stort steg för företagen. Möjliggen var en förutsättning för att de skulle acceptera SPP att de var övertygade om att de försäkrade var "klassfränder", att de delade företagets åsikter i den fackliga striden.

En anslutning till SPP, innebar mot den bakgrunden inte någon avgörande förändring av inflytandet över företagens verksamhet. De tjänstemän som fattade besluten om anslutning saknade inte sällan själva en godtagbar standardtryggande pensionslösning.⁶ De som kom ifråga var få och nära knutna till ledningen. Men detta vägval blev avgörande för framtiden. Tillkomsten av SPP förändrade tjänstepensionsfrågan och medförde en ny relation mellan SPP och företagen och de anställda. SPP innebar en snabb tillväxt av tjänstepensioneringen för tjänstemän från mitten av 1920-talet och framåt. En ny institution, accepterad av inflytelserika kretsar inom näringslivet, hade skapats. SPP medförde vidare en begränsning av traditionella antastliga pensionslösningar och skapade därigenom helt nya förutsättningar. SPP-lösningens genomslagskraft, tillsammans med tillväxten av antalet tjänstemän inom industrin, medförde ökade pensioneringskostnader för företagen, men också en snabb fondtillväxt inom SPP. Trots att kraven på oantastliga och säkerställda lösningar ökade inom tjänstebranscher som bank och försäkring, förefaller inte industriföreträdare ha uppfattat situationen som oroväckande.⁷ Tjänstemännen var fortfarande relativt få, oorganiserade och saknade kollektivavtal. Arbetsgivarnas kontroll sattes inte på prov i den utsträckningen att en reträtt från försäkringslösningen övervägdes, och kontakterna mellan företagen var begränsad.

Efter andra världskriget, var inte kravet på oantastbarhet och försäkring längre ett potentiellt hot utan en verklighet. Tjänstepensionering som en frivillig oantastbar försäkringslösning innebar en överföring av inflytande från arbetsgivar- till arbetstagarparten. En ny fas inleddes och frågan som diskuterades gällde personkretsen, frågan om vem som var tjänsteman, och därmed berättigad till tjänstepension. Tjänstemännens organisering och krav på kollektivavtal, samt den ändrade karaktären på relationen mellan parterna, och inflytandet över SPP:s snabbt växande fonder, skapade dock ett nytt orosmoment. Kontrollen över rätten att utge utfästelser var inte längre tillräcklig för att kunna dominera inflytandet över kapitaltillväxten.

Stiftelseformen och arbetarpensionering: Med ett litet antal undantag var den dominerande formen för arbetarpensionering direktpensionering, beslutad från fall till fall. Till skillnad från tjänstemännens standardtrygghet, var arbetarnas pensioner vanligen begränsade beloppsmässigt till nivåer långt under de löner de hade under den yrkesverksamma tiden. Den privilegierade inkomsten var ett viktigt inslag vid folkpensionens reformering 1935/1937. För arbetares tjänstepensioners utveckling fungerade privilegiet som en riktlinje. I

samband med att folkpensionen från och med 1948 utgick utan prövning och med högre belopp än vad som tidigare var normalt, minskade betydelsen av diskussioner om privilegierade inkomster, även om arbetsgivarna fortfarande utnyttjade de inkomstprövade delarna som motiv till begränsade arbetarpensioner.⁸ Pensionering var oftast en följd av minskad eller förlorad arbetsförmåga. I några fall skapades pensionskasselösningar vars syfte var att kompensera för minskad arbetsförmåga snarare än att ta arbetare ur tjänst vid en fastställd ålder. Arbete i mycket hög ålder var snarare regel än undantag, ända fram tills dess den allmänna pensioneringen definierade en invaliditetsålder. Om arbetarna inte tillhörde den "fasta arbetarstammen", vilket var en kvarleva från äldre tider, var de mycket löst kopplade till företagen.⁹ Detta innebar att arbetsgivare per definition, inte hade något socialt ansvar utöver kollektivavtal och anställningskontrakt som låg till grund för anställningsförhållanden.

Varje ansvar ifråga om tjänstepensioner för arbetare var då, åtminstone formellt, självpåtaget från arbetsgivarens sida, men givetvis var det ett ansvar med långtgående konsekvenser, precis som för tjänstemän. Företagen var socialkonservativa i sin hållning till arbetarna. Den fackliga organiseringen bland arbetarna eroderade dock denna traditionella ledningsstrategi, även om förändringen var mer retorisk än faktisk intill 1940-talet. De förväntningar om sociala förmåner som växte fram, drogs inte undan genom snabba och enkla ledningsbeslut, utan med ändrade former för ansvarstagandet. Dessa förändringarna var en del av moderniseringsprocessen.¹⁰

Oantastbar och trygg

Frågan om pensionsutfästelsernas oantastbarhet var central fram till beslutet om en obligatorisk Allmän Tilläggs pensionering (ATP) på 1950-talet, samt en ny avtalsreglerad tilläggs pensionering (ITP) 1960.¹¹ Diskussionen om oantastbarhet förlorade sin centrala position när tjänstepensionering blev obligatorisk och en social rättighet. Där- emot förblev frågan om dess tryggande och inflytandet över pensionskapitalet ett centralt inslag i debatten.¹² Dagens ökade intresse för privata pensionslösningar kan återigen ställa båda begreppen i fokus, vilket är vad som sker i USA, där tjänstepensionsbesluten vanligen fattas på företagsnivå.

Kraven på de centrala parterna att få till stånd utfästelser, framfördes från olika håll under undersökningsperioden. Drivande i frågan var socialt medvetna och försäkringstekniskt kunniga personer som Emil Liedstrand (SPP) och andra inom pensionsförsäkringsbranschen. De inspirerade till förändring. Liedstrand yttrade 1923 att "...den yttersta förutsättningen för att tjänstemannens pensionsfråga skall bli löst på ett tillfredsställande sätt är, att tjänstemännen själva mer än som hittills i allmänhet torde hava skett, ägna denna betydelsefulla fråga sitt aktiva intresse."¹³ Inflytandet i anställningsrelationen var en avgörande fråga för att kunna få utfästelser av pensioner.

Tjänstepensionsutfästelser är långsiktiga åtaganden som är svårförutsägbara. De lösningar som användes har ofta visat sig vara otidsenliga eller otillräckliga när de förväntade förutsättningarna inte infriades. Ur denna aspekt finns ingen avgörande skillnad mellan en försäkringsmässig lösning och en som bygger på direkt pensionering, vilket exemplet i kapitel sju visade.¹⁴ Antalet utfästelser ökade snabbt både beträffande passiva (företag) och aktiva (anställda) medlemmar i ett växande antal olika slag av former för pensionsorganisationer. Motståndet bland arbetsgivarna mot att utge bindande utfästelser, framförallt till kroppsarbetare, visar att frågan var komplicerad, även motstridiga faktorer var betydelsefulla. Detta innebar att bägge parter, i vissa frågor, höll kvar vid gamla lösningar. Befintliga och nystartade pensionsformer inom många företag uppfyllde inte kravet på oantastbarhet, men de anställda uppskattade och föreföll belåtna med dem.

Valet av en oantastbar lösning, medförde att arbetskraftens rörlighet i vart fall inte hindrades. En stark och bindande koppling kan innebära att "fel" personer med "fel" eller bristande kompetens binds till arbetsuppgifter som borde utföras av andra. När Pensionsutredningen tillsattes 1947 framställdes detta förhållande som ett viktigt argument för förändringar.¹⁵ Oantastbara lösningar krävde vanligtvis såväl arbetstagarnas medverkan i finansieringen, som att utfästelserna säkerställdes. Därför innebar en övergång från antastbara till oantastbara lösningar ofta ett val mellan högre avgifter eller lägre pension för arbetstagarna. Det finns exempel från en mängd företag som visar att arbetstagarna uppfattade detta som ett alltför stort åtagande i förhållande till förbättringarna.¹⁶

Tjänstemännens pensionering initierades då dessa inte var fackligt organiserade. Arbetarnas pensioneringsfråga ska ses i ett helt annat ljus. De var fackligt organiserade och hade arbetsförhållanden som i mångt och mycket var reglerade genom kollektivavtal. Frågan om

avtalsreglerad tjänstepension för arbetare framstod mot den bakgrunden som mycket problematisk för arbetsgivare eftersom kostnaderna var överskådliga och betydande. Teresa Ghilarduccis institutionella perspektiv lägger ett fokus på arbetsgivare som skiljer sig från bilden av dem som ensidiga vinstmaximerare eller utsugare.¹⁷ Hennes angreppssätt fokuserar det dilemma som arbetsgivare ställdes inför när frågan om en utbredd pensionering av arbetare restes. En primärt lokalt organiserad verksamhet utsattes nu för intresse från andra nivåer i samhället. Hotet, fackföreningsrörelsens ökande inflytande, var tydligt formulerat, men konsekvenserna var oklara. Få arbetsgivare var, på kort sikt, intresserade av att ta reda på vilka. Industriadkare däremot, förefaller ofta ha betraktat pensionslösningar i form av en pensionskassa eller en fond, där "uppostringen" var tydlig och under kontroll, som rimlig och vettig.¹⁸ Skälen varierade från ett generellt socialt ansvarstagande, som traditioner med uppbyggt försörjningsansvar som ändrade karaktär i och med penninglönernas genomslag, till ett direkt försvarsbetingat agerande. Hotet från den framväxande arbetarrörelsen bemöttes med en nypatriarkal personalsyn.

Tveksamheten att lämna oantastbara utfästelser av tjänstepensioner berodde inte nödvändigtvis på en ovilja att ta ansvar för den äldre arbetskraftens försörjning, utan mer på att de bindande formerna skapade problem, de försköt inflytandet över verksamheten till arbetarnas fördel. Men viktigast var sannolikt att inflytandet skulle kunna hamna utanför företaget, t.ex. hos LO via kollektivavtalsreglering. Företagare förkastade vanligen även tanken på att behöva bistå med pensionskostnader för arbetskraft som tog anställning hos konkurrenter.¹⁹ Företagens agerande kan beskrivas med hjälp av Rosmari Eliasson-Lappalainens syn på sambandet mellan rationalitet och handlande, som "förnuftigt" handlande med olika slag av bakgrund och reflektioner inför handlande.²⁰ Pensionsutfästelser möjliggjorde att fast anställda och skötsamma arbetare kunde bibehållas även på orter som annars riskerade brist på arbetskraft. Men även att kostnaderna för deras försörjning vid arbetsoförmåga, "förtidspensionering", kunde motiveras med ökade möjligheter till produktivitetsbefrämjande rationalisering.²¹

Betydelsen av gjorda utfästelser var kraftigt kringskuren om de inte kunde tryggas ekonomiskt genom avskild fondering eller via lagstiftning. Under undersökningsperioden var de politiska initiativen beträffande frivillig tjänstepensionering snarare en fråga om att säkra att utfästelser uppfylldes, än att påverka tillkomsten och/eller utform-

ningen av utfästelsen. En fullständig oantastbarhet kräver att utfästelsen är såväl tryggad ekonomiskt som möjlig att överföra till en ny arbetsgivare. Ett vanligt problem i USA är att pensionsutfästelser kan vara oantastbara beträffande äganderätten, en fribrevslösning, men att de inte kan flyttas över till en ny arbetsgivare. Konsekvensen av en begränsning i rätten att överföra pensionsrätten är att arbetstagaren vid varje ny anställning måste påbörja ett nytt pensionssparande. Detta medför vanligtvis att den slutliga pensionen blir mindre än om de hade burit med sig pensionsförmånerna från tidigare anställning, eftersom antalet anslutningsår oftast spelar stor roll för full pension. Avgörande för många grupper i yrken med låga kvalifikationskrav, där tjänstgöringstiden spelar stor roll för lönesättningen, är att arbetstagarna får lägre lön vid en ny anställning. Detta påverkar givetvis den enskildes slutliga pension negativt.²² En oantastbar tjänstepensionslösning måste uppfylla bägge kriterierna.

Parterna

Det är otvivelaktigt så att banden mellan arbetstagare och arbetsgivare över tid blev allt mer avtalade och formella beträffande arbetsvillkoren. Men det medförde inte att personliga och känslomässiga band förändrades i samma takt eller riktning. Nyckeln till en framgångsrik utbredning av tjänstepensioneringen låg också, som Emil Liedstrand påpekade vid debattens upptakt under 1920-talet, i att få arbetsgivare att lämna en utfästelse om pension.²³ Utvecklingen av tjänstepensioneringen genom försäkring eller försäkringsliknande lösningar, distanserade enskilda mottagare från enskilda givare. Ökad likformighet minskade möjligheterna till godtycke och utnyttjande, och skapade likvärdiga och förutsägbara konsekvenser för de flesta av de anställda. Det är uppenbart att pensionssystemens centralisering och anonymisering påverkade relationerna mellan arbetsmarknadens parter.

Lösningar kunde se ut på olika sätt och de präglade var och en på sitt vis relationerna mellan parterna. Ett skriftligt avtal var tydligast och för arbetsgivaren det som framför allt inskränkte hans inflytande. Rådande praxis, traditioner och sedvänjor kom också att fungera som inskränkningar, eftersom de grundade de anställdas förväntningar om framtida förmåner. Den diskussion som fördes om tjänstepensioner under större delen av undersökningsperioden utgör en rörig och svårtolkad bild av relationerna mellan arbetstagare och arbetsgivare. I ett förhandlingsperspektiv skiljde sig uppfattningarna markant mellan

Svenska Arbetsgivareföreningen, som i första hand sysslade med övergripande och generella problem, och de enskilda företagen. Om den klara tendensen bland SAF:s tjänstemän att få tjänstepensionsfrågan "rationellt" löst vunnit gehör bland företagen skulle ett tydligt minskat inflytande i relationen till arbetstagen blivit följden i företagen.²⁴ Detta hot om minskat inflytande var en anledning till företagens ställningstaganden i tjänstepensionsfrågan.

SAF var länge passivt och tvekade. Först i augusti 1940 delgavs delägarna föreningens ståndpunkt. Tre orosmoment betonades särskilt. För det första att företagen genom tjänstepensioner övertog kostnader som staten påtagit sig genom folkpensionen. Som en möjlig lösning föreslog SAF att utgående pensioner skulle begränsas till att utgå inom inkomstgränserna i folkpensionslagstiftningen. För det andra uppfattade SAF premierreservsystemets ackumulation av kapital som oroande. SAF hävdade att med direkt pensionering kunde extern fondering undvikas. För det tredje fanns en överhängande oro för att pensionsfrågan skulle regleras i kollektivavtal. Detta kunde motverkas genom att delägarna inte lämnade bindande pensionsutfästelser, endast "tillfälliga" understöd.²⁵

Marcel Mauss ser gåvor som sammansvetsande länkar i sociala relationer.²⁶ SAF:s ståndpunkt däremot tyder på att distinktionen mellan pension och understöd skulle fungera precis tvärtom. Understöd utan bindande utfästelse är en behovsbedömning från fall till fall, och en prövning kan per definition inte medföra att vissa behov alltid ger rätt till understöd. Så snart kriterier finns fastställda så finns också möjligheten för mottagare att göra anspråk på utfästelsen när kriterierna har uppnåtts, vilket innebär att rättsanspråk uppstår och gåvokaraktern upplöses. Men övergången är diffus. Processen att en ökad tydlighet, i form av reglementen och senare försäkringar, förändrade relationen mellan arbetsgivare och arbetstagen gentemot ökad distans, och personlighet, är ett viktigt moment. Att en ökande andel av företagens avsättningar för sociala ändamål gick till pensioner förstärkte denna tendens.

SAF blandade ihop begreppen när de beskrev pensioner som en form av understöd. SAF:s ståndpunkt kan möjligtvis förklaras av att de fann ett behov av att diskutera pensioner offentligt, vilket i slutet av 1930- och början av 1940-talet framstod som allt viktigare, samtidigt som de eftersträvade ett fortsatt oinskränkt inflytande över relationerna med arbetstagen.

Om SAF:s förhållningssätt till tjänstepensionering betraktas utifrån Tillys tre slag av transaktioner, gåvor, rättsanspråk och ersättningar, så innehöll det drag av alla tre. Utvecklingen under 1930-talet innebar en förändrad syn på vad en utfästelse om pension faktiskt var. Birgitta Jönsson-Lundmark har beskrivit hur rättsinstanser i mitten av årtiondet förändrade domsluten till att traditionsenligt utgivna understöd, därefter skulle betraktas som pensioner med bindande verkan för arbetsgivare.²⁷ Tilly exemplifierar detta med att en pension principiellt sett är något enskilda kan göra anspråk på och som kan utkrävas via en tredje part.²⁸ Det betyder inte att denna rätt måste vara kontraktsbunden, den kan lika väl sammanhålla med en sedvänja som medför krav på givaren. Om vi accepterar Charles Tillys tes innebär det stora problem för en givare att hävda att årligen utbetalade ersättningar enbart skall betraktas som tillfälliga understöd, vilket Verkstadsföreningen gjorde i början av 1940-talet.

SAF:s ambition att undvika att tjänstepensioner infördes i kollektivavtalsförhandlingarna, berodde i hög grad på att de önskade undvika framtida stora kostnader för delägarna, främst för de delägare som inte ville eller kunde utfästa pensioner. Ett kollektivavtal fick betydelse för arbetstagarnas försörjning på ålderdomen först då avtalet innehöll ett åtagande, ett pensionsreglemente. En sådan avtalsregel innebar en tjänstepension, inte ett understöd. Å andra sidan, vilket gör det hela något svåröverskådligt, så skiljde sig inte ett försörjningsstöd som utgick från fall till fall, till följd av ålder eller annan arbetsförmåga, från de som utgick till följd av bindande utfästelser om pension, eftersom grunden för utbetalningen var densamma och bestående. Arbetstagare hade således rättsanspråk på en ålderdomsförsörjning så snart någon form för denna hade utformats. Kärnan i den frivilliga tjänstepensioneringen fanns i anställningsrelationen och i inflytandet över utgivandet och utformningen av en utfästelse. Om en enskild arbetsgivare inte uppfyllde ett åtagande förändrades inte karaktären av pensionen. Däremot beskriver arbetsgivarens agerande en ojämlig maktfördelning i anställningsrelationen.²⁹ Det fanns länge ingen tillräckligt stark och intresserad tredje part som förde arbetstagarnas talan. LO valde att i första hand påverka lagstiftningen. Tjänstemännen försökte genom att få tjänstepensioner betraktade som uppskjuten eller innehållen lön, att få tydliga kontrakt. Genom ett avtalserkännande av principen om pension som uppskjuten lön, där såväl äganderätts- som tryggandefrågan löstes kontraktsvägen, blev konsekvensen en renodlad ersättning.

En närmare granskning av SAF:s inre arbete i pensionsfrågan fram till ATP-debattens början, tyder på att föreningen hade avsevärda problem att hantera pensionsfrågan i relation till andra förändringar inom arbetsgivarleden, som t.ex. SAF:s egen tillväxt som organisation, och dess offentliga roll. Tre drag i denna process förtjänar att belysas extra. För det första undkom SAF interna problem då pensionsfrågan ställdes på sin spets via oväntad och utomstående inverkan.

Första gången var vid 1913 års allmänna pensionsreform då hotet om en renodlad arbetarförsäkring avfördes från dagordningen, även om det gjordes försök att via den frivilliga försäkringen indefiniera arbetsgivarna. Effekten blev att företagets tjänstepensioner även i fortsättningen förblev frivilliga, men även att småföretagare kunde lockas att bli medlemmar. En oro för en alltför stor börda på små arbetsgivare och bönder genom en arbetsgivarfinansierad pension fick inflytelserika intressegrupper att agera och därmed löste de ett internt problem för SAF.

Det andra tillfället när frågan återigen kom på tal på allvar, var vid Harteliuskommitténs arbete under 1930-talets andra hälft då trycket var hårt på att alla personalgrupper skulle behandlas lika i pensionshänseende.³⁰ Kommittén föreslog normalpensioneringsregler som skulle inträda då en otydlig utfästelse förelåg. Kommittéförslaget brister till trots, var föreningens möjligheter att, till förmån för de delägare som var negativt inställda, dölja det rimliga i resonabla pensioneringsformer, även för arbetargrupperna, begränsade. En reträtt från kravet på oantastbara och tryggade utfästelser var svår att genomföra utan att regelrätt nonchalera motparten. Försäkringsinspektionens chef O A Åkessons ingrepp kom därför lägligt och passade SAF innehållsmässigt. Åkessons farhågor för premiereservsystemets krav på räntebärande placering av kapital, innebar att han ifrågasatte en försäkringsbaserad lösning av tjänstepensionsfrågan för arbetare, och möjliggjorde därmed att direktpensionering som princip vidmakthölls.

Det tredje tillfället var i samband med remissförfarandet kring 1946 års folkpensionering då SAF uttalade att tjänstepension för arbetare rimligen inte kunde komma ifråga. Förhållningssättet överensstämde med tidigare ställningstaganden vilka angav att det skulle vara frivilligt för företag att utge pensionsutfästelser. Fackföreningsrörelsen hade förkastat de trevande försöken till en förhandlingslösning i arbetsmarknadskommittén åren innan, och i kombination med en ökad folkpension, minskade möjligheterna för en avtalslösning. SAF:s ståndpunkt utmanades dock snart, såväl på grund av indexeringsfrå-

gan, som av fackliga krav. Tillsättningen av Åkessons första kommitté 1947 blev den ursäkt som krävdes för att SAF skulle kunna skjuta frågan på framtiden.³¹

För det andra fanns en inre oenighet inom SAF i tjänstepensionsfrågan. Försöken att göra frågan till föremål för centralstyrning genom sekvensen intern utredning – sedan rekommendation – och till sist förhandling, stötte på motstånd från delägarna. Uppfattningarna om skälen för eller emot en tjänstepensionering var lika varierande som företagens sätt att lösa frågan. Den övergripande rekommendation som SAF utformade i slutet av 1930-talet och som delgavs delägarna 1940, blev en otydlig balansgång mellan såväl delägarnas olika uppfattningar, som mellan föreningen och förbunden. Den enda enighet som fanns var att låta oenigheten bestå.

För det tredje, vilket påpekats tidigare, framstår det som om SAF:s tjänste- och förtroendemän tidigt hade intagit en positiv inställning till en "rationell" lösning av tjänstepensionsfrågan, även för arbetare. Detta innebar en oenighet med många delägare vilkas intressen de skulle företräda. Det finns fog för tesen att ökade insikter bland dem som var insatta i frågan ledde till att de önskade lösa den på ett korrekt sätt. Varje yttrande från delägare som hade, eller var i färd med att lösa arbetarnas pensionsfråga, präglades av att även de omfattade denna åsikt. Detta innebar däremot inte nödvändigtvis att de accepterade oantastbarhet.

Företaget

En viktig aspekt vid omvandlingen från antastbara till oantastbara tjänstepensioner var förändringen i relationen mellan givare och mottagare. Historien har visat att det var betydligt svårare för arbetare än för tjänstemän att få en pensionsutfästelse, men för bägge grupperna var vikten av att ha en "god" arbetsgivare stor. De vanliga antastbara pensionslösningarna präglades av den nära relation som uppstod vid en anställning där den ena parten kunde diktera villkoren. Även här finns dock exempel på att arbetsgivarens kontroll inte nödvändigtvis innebar maktutövning med ensidigt negativa konsekvenser. Moraliska och legala skyldigheter, känslomässiga band i arbetsrelationen, spelade även de en avgörande roll för de antastbara systemens stabilitet. Övergången till oantastbarhet uppfattades därför i många fall som både tveksam och kostsam, samt, av teknisk nödvändighet, långsam. I

min licentiatavhandling pekade jag på vikten av den relation som byggdes upp mellan bruksägare och dennes arbetare och tjänstemän.³² Svårigheterna för ledningen vid AB Robertsfors bruk, att i tider med krav på rationalisering och strukturomvandling under 1920-talet, kunna fatta avgörande beslut som påverkade den sociala och ekonomiska situationen negativt för kärnan av arbetarstammen var avsevärda. Skälen fanns såväl i synen på personalvård, som i de personliga relationer med arbetarna och deras familjer som hade byggts upp under lång tid. Bytet från far till son på disponentsposten innebar framväxten av en ny arbetsgivar - arbetstagarrelation.³³ Även den senare relationen präglades starkt av traditioner, vilken verkade återhållande på verksamheten och bromsade den pågående avpersonifieringen i tjänsterelationen långt in på 1930- och 40-talen.³⁴

En användning av begreppet patriarkalism medför en risk för cirkulära orsaksresonemang. Den risken blir uppenbar om diskussionen inte enbart försöker ge sken av att göra de verksamma drivkrafterna tydliga, utan samtidigt även klarlägga konsekvenserna av patriarkalismens drivkrafter.³⁵ Att utnyttja begreppet patriarkal arbetsgivarrelation är att implicera ett sammanhang då denne förutses ha en omfattande kontroll över arbetarnas liv och arbete. Maktrelationen är då inte bara ojämlig, som i de flesta arbetstagar- arbetsgivarrelationer, utan arbetsgivarens makt över arbetaren är då i det närmaste total, främst genom att kontrollen sträcker sig långt utöver arbetets gränser och anställningens avtalade villkor.³⁶ Men kontrollkapacitet är svår att avgöra innan den utövas, om den medför negativa eller positiva konsekvenser för de anställda. Det är när den utövas som gränserna tydliggörs. Parternas uppfattningar om de existerande patriarkala kontrollformernas konsekvenser kan sammanfalla eller skilja sig åt. Konsekvenserna åskådliggör inte självklart de bakomliggande ambitionerna för utövning av kontroll. Motiv och iakttagbara sociala konsekvenser behöver inte vara direkt relaterade till varandra. Däremot kan det i konsekvensernas beständighet finnas ett möjligt mått på existensen av ett patriarkalt förhållningssätt. En indikation på detta kan vara en benägenhet att ändra existerande kontrollformer för att uppnå liknande konsekvenser som tidigare, positiva eller negativa, frigörande eller begränsande. Om konsekvenserna uppfattades som positiva av de anställda är det rimligt att anta att även den förment patriarkala kontrollen passerade utan erinran eller kanske t.o.m. inte ens uppfattades som kontroll.³⁷

Christer Ericsson skriver, i en framställning om en bruksort, Lyby, och patriarkala förhållanden, med utgångspunkt från Marcel Mauss, att: "Gåvans syfte är social integration, ett etablerande och bekräftande

av (ett) gemensamt värde- och normsystem som bildar grunden för den sociala sammanhållningen. Än viktigare i detta sammanhang är gåvans symbol för maktens godhet och omtanke om de underlydande, vars syfte är att undanröja bindningen mellan givaren och mottagaren, med andra ord att bygga upp relationer."³⁸ Ericsson undviker att införa Lyby bruks understöds- och pensionsfondsverksamhet som ett exempel på en gåvorelationen. Han anser således att fondens verksamhet varken skall betraktas som en tillfällig eller som en institutionaliserad gåva. Däremot hämtar han exempel från företagets stöd till sjuk- och begravningskassan för att påvisa gåvans roll i den patriarkala relationen.³⁹ Ett rimligt skäl för detta val är att pensionering inte existerade inom ramarna för regelverket för "hjälp till självhjälp" och godtyckliga provningsförfaranden.

Pensioneringsverksamheten vid Lyby bruk startades med hjälp av en gåva från bolaget, precis som i Robertsfors. Enligt reglementet skulle tio procent av den årliga avkastningen avsättas till fondkapitalet, medan den dominerande delen av avkastningen skulle kunna användas till utbetalning av pensioner. Men även ytterligare kapitaltillskott från bolaget för att garantera pensionsfondens verksamhet förekom. Utbetalning av pension till en anställd var kopplad till att dennes arbetskapacitet minskade eller till att han tvingades lämna arbetet helt. Sjukersättningar var tillfälliga och förutsatte att den sjuke skulle återgå i produktivt arbete. Dessa förhållanden medför uppenbara problem för att kunna betrakta pensioner i ett gåvoperspektiv.⁴⁰ Tydligast framgår detta av att en pension skall återgäldas innan den ges, den skulle först intjänas in genom lojalitet och förtjänstfullt arbete. En möjlig tolkning är att direktpensionering, från fall till fall, eller trotjänarpensionering, var ett sätt att rekrytera och binda arbetskraften vid företaget. Men denna slutsats är inte möjlig för arbetsplatser innan de, som vid Lyby bruk, införde pensionsformer som reglerades genom något slag av tydliggjord utfästelse.

Antalet bindande utfästelser till förmån för arbetare var mycket litet.⁴¹ Men ett faktum är att det rakt motsatta förhållandet rådde under lång tid. Företagen önskade helt enkelt inte binda arbetskraften till företaget på ett alltför starkt sätt.⁴² Arbetare, till skillnad från tjänstemän, var oftast tim- eller ackordsavlönade och hade anställningskontrakt med kort löptid.⁴³ Rent principiellt försvårade detta bindande utfästelser om pension om kontrollen över anställning och uppsägning av arbetskraften skulle kunna vidmakthållas, såvida inte utfästelsen var oantastbar som vid Robertsfors.⁴⁴ Pensionering var i detta perspektiv ett alltför långsiktigt åtagande. Detta argument innebär, enligt min

åsiikt, inte att företag avstod från att använda utfästelser om pension som ett sätt att locka eller bibehålla kunnig arbetskraft, men att gåvo-karakären av utfästelserna minskade, och att dessa arbetsgivares inflytande över anställningsrelationen avtog.

I princip alla större företag hade, under undersökningsperioden, en personalpolitik som vilade på någon form av ett historiskt präglad patriarkalt beroendeförhållande mellan arbetsgivare och arbetstagare.⁴⁵ Effekterna av arbetsgivarnas maktpositioner vilade på de inblandade parternas värdeomdömen och agerande. Om såväl konsekvenserna av detta patriarkala beroendeförhållande, som relationerna parterna emellan, präglades av stabilitet på arbetsplatser där de delaktigas omdömen av rådande villkor var allmänt positiva, som i Robertsfors, innebar detta att olika former av gränsöverskridanden, försök till förändringar satte tilliten mellan parterna på hårda prov. Robertsfors historia illustrerar tydligt svårigheterna för företaget att ensidigt genomdriva förändringar, vilka innebar negativa sociala konsekvenser för de anställda, samtidigt som de inte tog hänsyn till hur bolagets verksamhet i bygden betraktades. Disponent Karl Åhrberg, som blev platschef i mitten av 1920-talet, fick vid flera tillfällen kritik, för de rationaliseringar som genomfördes, på ett sätt som innebar att bruksägaren inte klandrades.⁴⁶ Först i samband med 30-talets depression ansåg de anställda att en organisatorisk modernisering av bolaget var möjlig, motiverad och nödvändig. Förändringarna innebar dock inte att brukets sociala åtagandena minskade, tvärtom. Det moderniserade företaget införde tjänstepensioner som sitt primära sociala åtagande.⁴⁷

Avslutningsvis

Arbetstagarnas tjänstepensioner inom industrisektorn var grundade i lokal praktik och tradition, med mer eller mindre tydliga beslut om frivilliga åtaganden från arbetsgivarnas sida. Varken arbetarnas eller arbetsgivarnas organisationer drev frågan om avtalsreglering förrän efter 1948, och då till och med utan större entusiasm. Svenska Arbetsgivareföreningens hållning i olika frågor framställs ofta som arbetsgivarnas allmänna uppfattning. I många frågor kan detta säkerligen stämma, speciellt när det gäller frågor som var prioriterade i förhandlingarna med de anställdas organisationer. Detta blev fallet för tjänstepensionsfrågan först på 1940-talet, och gällde då framför allt om tjänstemännens indextillägg skulle inräknas i pensionsunderlaget. De

direkta avtalspensionsförhandlingarna (ITP) blev aktuella först i samband med implementeringen av ATP-reformen dryga tio år senare.

SAF:s position som företrädare för arbetsgivarkretsen växte sig starkare. Men i pensionsfrågan rådde oenighet mellan centrala uppfattningar och delägars intressen. De förslag som presenterades var produkter av ett enande mot motparten, inte av sakfrågan. En rimlig hypotes är därför att genomförandet av den obligatoriska och allmänna tjänstepensioneringen undanröjde mycket av spänningarna mellan central och lokal nivå, stora och små delägare, genom att på ett tydligt sätt begränsa de avtalsreglerade pensionerna som ekonomiskt åtagande.

Frivillig tjänstepensionering för såväl arbetare som tjänstemän ökade under hela tidsperioden 1900 - 1948. Allt större grupper av industri-tjänstemän erhöll försäkringsmässiga pensionsutfästelser, medan arbetarnas lösningar i princip bibehölls inom ramen för företagens direktpensionering. Eftersom de dominerande industriarbetsgivarna alla utgav någon form av tjänstepension även till arbetare, så var situationen under 1940-talet den att trots att majoriteten av SAF:s delägare inte utgav pensionsutfästelser så erhöll en majoritet av arbetarna pension.⁴⁸ Tillväxttakten till trots, som ökade under slutet av perioden, förespeglades inte från arbetsgivarhåll att någon fullständig täckning ifråga om arbetarpensioner skulle uppnås. Skälet var främst en följd av att de många små arbetsgivarna hade begränsad ekonomisk möjlighet att bära pensionskostnaderna, och inte minst på grund av den bestående negativa hållningen hos många arbetsgivare. Mot denna bakgrund, och med retoriken om den goda viljan i åtanke, var tillkomsten av den allmänna tilläggs-pensioneringen 1959, då den frivilliga tjänstepensioneringen som komplement definierades tydligt, högst sannolikt en nödvändig åtgärd för att trygga de äldres försörjning.

En rimlig hypotes är att den begränsade omfattningen av privat tjänstepensionering i Sverige och de allvarliga bristerna i konstruktionen av de åtaganden som fanns, var orsaken till en offentlig lösning av tjänstepensionerna. De privata lösningarnas brister kan då utgöra skälen till den tidiga tillkomsten av den allmänna folkpensionen som, åtminstone för arbetare, medförde att den privata tjänstepensioneringen snarast blev ett komplement till den offentliga pensionsförsäkringen. Något generellt, långtgående ansvar avkrävdes inte arbetsgivarna, utan frivilliga åtaganden i såväl tillskapandet som utformningen av pensionslösningar tilläts dominera. Privata tjänstepensioner som komplement till offentliga system, tillsammans med introduktionen av

dessa som privilegierad inkomst vid folkpensioneringen 1935, påverkade omfattningen av dem positivt, på ett liknande sätt som i USA.⁴⁹ Däremot är det rimligt att hävda, i likhet med det amerikanska fallet, att en väl utbyggd frivillig tjänstepensionering uppenbarligen, och effektivt, bromsar tillkomsten av offentliga system.⁵⁰ För Sverige idag, med snabbt växande privata och individuella inslag inom pensionsystemen, bör historien om tjänstepensioneringens tidiga utveckling fungera som en tankeställare. Avgiftsbaserade system anses idag bättre än förmånsbaserade vilket förmodligen betyder att omfattande fondering inte längre anses påverka samhällsekonomin negativt. På gott eller ont flyttas pensionsfokus från ålderdomsförsörjning till försäkring och kapitalplacering, från social rättighet till kontrakt.

¹ Se Nordström G (1983), *Mo och Domsjö AB och arbetarorganisationerna intill 1940. Frans Kempes personalpolitiska program och Domsjö arbetarförening*, Uppsala Papers in Economic History, No. 31, Uppsala, sid. 35.

² Tilly C (1998), *Durable Inequality*, University of California Press, Berkeley, sid. 41ff. Han baserar sin uppdelning på två artiklar av Viviana Zelizer från 1994.

³ Se Ericsson C (1997), *Vi är alla delar av samma familj. Patron, makten och folket*, Carlssons, Stockholm. Ak.avh Harrysson L (2000), *Socialkonservatism i nya kläder. Tjänstepensionering vid AB Robertsfors Bruk 1900 - 1948*, Meddelande från Socialhögskolan 2000:3, Lund.

⁴ Se t.ex. Elmér Å (1960), *Folkpensioneringen i Sverige*, Gleerups, Malmö. Ak.avh; Molin B (1965), *Tjänstepensionsfrågan. En studie i svensk partipolitik*, Scandinavian University Books, Göteborg. Ak.avh; Olofsson G (1983), "Det svenska pensionssystemet 1913-1993: Historia, struktur och konflikter", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 58-59.

⁵ Goodrich C L (1921), *The Frontier of Control. A Study in British Workshop Politics*, Harcourt, Brace and Company, New York, Ak.avh. Exploateringsbegreppet som det nyttjas här är hämtat ur Tilly C (1998), a.a: "Exploatering, verkar när inflytelserika personer i samverkan kontrollerar resurser som ger dem avsevärt ökad avkastning genom deras arbetsledning av andra som utesluts från det fulla värdet av sin insats." sid. 10.

⁶ SPP (1942), *Svenska Personal-Pensionskassan 1917-1942*, SPP, Stockholm.

⁷ Greiff M (1992), *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industritjänstemän*, Mendocino, Malmö. Ak.avh. Greiffs beskriver i ett kortare avsnitt diskussioner mellan tjänstemän och företagsledningar om tjänstepensionsförsäkringar i SPP för anställda.

⁸ Tilläggsförmånerna, bostadstillägg och i vissa fall kommunalt bostadstillägg, var fortfarande knutna till inkomsten varför frågan på teknisk grund, att arbetsgivaren tog över kostnaden från staten, egentligen inte hade förändrats, utan endast att grundpensionen hade höjts.

⁹ Intressant är att denna företeelse, en "fast arbetarstam", åter blir vanlig inom näringslivet. Nu är det "kärnkompetens" som definierar denna grupp.

¹⁰ Ett exempel på forskning som tydligt pekar på hur traditionella band vidmakthålls, institutionaliseras, och påverkar beslut i frågor med förhållandevis liten koppling till dem, varken i tid eller rum, är Mattsson M (1996), *Vinter i folkhemmet. En studie av den svenska modellen på lokalplanet*, Institutionen för socialt arbete, Skriftserien 1996:2, Göteborg. Ak.avh.

¹¹ Avtalsuppgörelse mellan Svenska Arbetsgivareföreningen, Svenska Industritjänstemannaförbundet och Sveriges Arbetsledareförbund den 26 oktober 1960. SPP (1967), *Pensionärsår med innehåll och mening, att leva Ung gammal. SPP femtio år 1917-1967*, SPP, Stockholm. Sid. 69f; Schmidt F (1974), *Allmänna och privata pensioner. Mål och medel*, Norstedts, Stockholm. Sid. 148ff.

¹² Se t.ex. Pontusson J (1984), *Public pension funds and the politics of capital formation in Sweden*, Arbetslivscentrum, Stockholm.

¹³ Liedstrand E (1923), "Tjänstemännens pensionsfråga i Sverige. Dess nuvarande läge och utvecklingstendenser samt medel för dess rationella lösning", i *Svenska Bankmannaföreningens serierskrift* n:o 3. Sid. 9.

¹⁴ Förväntningarna var oftast grundade på en linjär framskrivning av ekonomisk statistik baserad på förutsättningar vid beslutet. Några direkta överväganden om en förändrad sociokulturell situation fanns inte, varken i de frivilliga eller allmänna systemen.

Detta betyder inte att de system som genomfördes var felaktiga, bara att grundförutsättningarna för deras existens förändrades, främst de ideologiska. Förespråkare för de olika systemen tog som utgångspunkt att ett socioekonomiskt "status quo" skulle upprätthållas vilket var bakgrunden till individualiserade försäkringar. Beskrivningen av SPP i tidigare kapitel visar att även dessa system var synnerligen sårbara.

¹⁵ Detta var ett viktigt argument inför tillsättningen av 1947 års tjänstepensionsutredning (SOU 1950:33) sid. 10f.

¹⁶ Dessa tongångar uttalades vid AB Robertsfors bruk i samband med introduktionen av Arbetsarepensionskasselösningen för arbetarna (Bruksarkivet, korrespondens), speciellt av de äldre som avkrävdes extra avgifter för att delta. Ett tydligt exempel arbetsledarnas (SALF) negativa inställning till försäkring av dyrtidstilläggen vid 1940-talets slut, till följd av kombinationen hög ålder och höga avgifter, istället för fullständig arbetsgivarfinansiering av tilläggen (SAF:s arkiv P.M. angående dyrtidstillägg 1949). Se även Pensionsanstalten Sverige (1927), "Arbetsgivarna och tjänstemannapensioneringen. Några ord till belysande av frågan om pensionsrättens oantastbarhet", bilaga i *Industria* 1927.

¹⁷ Se citat i kapitel 3.

¹⁸ Ägare och idkare var under denna tid ofta samma person eller familj. Se t.ex. Glete J, (1987), *Ägande och industriell omvandling. Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850-1950*, SNS, Stockholm; och Glete J, (1994), *Nätverk i näringslivet. Ägande och industriell omvandling i det mogna industrisamhället 1920-1990*, SNS, Stockholm; samt Hermansson C H (1971), *Monopol och storfinans - de 15 familjerna*, Rabén och Sjögren, Uddevalla.

¹⁹ Detta framgår i SAF:s undersökning 1938 samt i korrespondens med SAF. Denna del av SAF:s undersökning finns ännu ej publicerad i bearbetad form.

²⁰ Se kapitel 7.

²¹ Ett viktigt inslag i Robertsfors under början av 1930-talet var de yngre arbetarnas påtryckningar på ledningen att genomföra förtidspensioneringar för att förbättra möjligheterna till jämn efterfrågan på arbetskraft. Se Harrysson L (1997), *Disponent i brytningstid. En problematisering av AB Robertsfors Bruks lednings ambitioner och möjligheter vad avser utvecklingen av lönevillkor och sociala anordningar i Robertsfors åren 1925-35*, Meddelande från Socialhögskolan 1997:1, Lund. Lic.avh.

²² Se t.ex. Bodie Z et.al. (1996), *Securing Employer-Based Pensions. An International Perspective*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia US; eller Ghilarducci T (1992), a.a. Det är helt avgörande vid en diskussion om den oantastbara pensionsrätten, att rätten ställs i relation till dess möjliga uppfyllande, d.v.s. av pensionslöftets pekuniära säkerställande.

²³ Liedstrand E (1923), a.a.

²⁴ Se kapitel fem för en definition av rationell pensionslösning hämtad från Emil Liedstrands föredrag 1923 och 1924.

²⁵ SAF:s arkiv A15120:18m, P.M. angående arbetarpensionering medföljande cirkulär till delägarna i augusti 1940.

²⁶ Mauss M (1972), *Gåvan*, Argos, Uppsala.

²⁷ Jönsson-Lundmark B (1976), a.a. Schmidt F (1974), a.a. hävdar å andra sidan, vilket rimligen också är korrekt, att övergången var långsam och utdragen. Tillgängliga källor, antyder dock att SAF var mycket klar över förändringen av den rättsliga bedömningen. Att denna insikt vanns långsamt bland företagare är bara ytterligare en indikator på SAF:s begränsade inflytande.

²⁸ Tilly C (1998), a.a. sid. 43.

²⁹ Ojämliga relationer diskuteras bl.a. av Sunesson S (1983), "Socialhjälp - makt och altruism", i *Nordisk Socialt Arbeid* nr 3/83, Oslo; Titmuss R (1968), *Commitment to Welfare*, Allen and Unwin, London; Mauss M (1972), a.a.; Ericsson C (1997), a.a.; Blomberg S & Petersson J (1998), "Stigma and Non-take up in Social Policy - reemerging properties of declining Welfare State Programs", i Littlewood P et.al, (ed.), *Social Exclusion in Europe*, Ashgate, Avebury.

³⁰ SOU 1938:18.

³¹ SOU 1950:33

³² Harrysson L (1997), a.a.

³³ Harrysson L (1997), a.a. Se även Kröger T (1994), "Bruket, kommunen och socialvården", i *Nordisk Socialt Arbeid*, nr 3, Oslo. och Ericsson C (1997), a.a.

³⁴ Harrysson L (1997), a.a. Se också Holmström P (1988), *Bruksmakt och maktbruk. Robertsfors AB 1897-1968*, Studies in Economic History, Umeå. Ak.avh.

³⁵ Magnusson L (1986), "Patriarkalism och social kontroll. Några synpunkter på ett problemkomplex", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 33, Lund. Han gör en uppdelning i två skilda betraktelsesätt i ett försök att specificera begreppets användning; a/ att patriarkalism står för en arbetskraftspolitik med väldefinierad och övervägd kontroll i syfte att maximera bolagets vinst, eller b/ att patriarkalism står för en mer diffus men alltid närvarande samhällsordning grundad i en social identifikationsprocess bland parterna. Min empiriska utgångspunkt tyder på att en sådan uppdelning lätt kan leda till att sociala åtaganden som sker direkt i företagen framställs på ett ensidigt, uteslutande vinstmaximerande, och därmed delvis felaktigt sätt.

³⁶ Patriarkalt karaktäriserad kontroll kan givetvis även ses utifrån andra relationer där kontrollen går utanför vad som kan definieras som relationens symmetriska maktfördelning, t.ex. i relationen mellan könen. Vidare kan kontrollen vara reglerad genom lagstiftning likt den från år 1833 instiftade legostadgan som ålade arbetsgivare att ta hand om sina hjon. Stadgan togs bort först 1926, men hade sedan länge haft ringa betydelse utöver den som grund för normer och värderingar i omvandlingen av anställningsförhållandena, inom inte minst industrinäringar med traditioner i brukssystem. Se Adlercreutz A (1954), *Kollektivavtalet. Studier över dess tillkomsthistoria*, CWK Gleerup, Lund. Kap III.

Harnesk B (1986), Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen, i *Historisk tidskrift* nr 3, pekar på att begreppet är besvärligt, men framställer tre krav som skall vara uppfyllda för att patriarkalism skall anses föreligga. 1/ Parterna är inte jämlika, 2/ Relationen skall vara ömsesidig (skyldigheter och rättigheter), 3/ Relationen inbegriper även det privata sociala livet.

³⁷ Roine Johansson (1999), "Sjukförsäkringarna, staten och fackföreningsrörelsen", i *Arbetarhistoria* nr 89 (1/1999), pekar på att sociala frågor närhet till huvudfrågorna (främst konflikten mellan arbete - kapital) inom arbetarrörelsen också präglade kontrollambitionerna. Detta leder oss till att Arbetslöshetsförsäkringen (se även Edebalk P G (1975), *Arbetslöshetsförsäkringsdebatten. En studie i svensk socialpolitik 1892-1934*, Lund, Ak.avh.) låg mycket nära kärnan i relationen mellan arbetstagare och arbetsgivare, medan sjukfrågorna hade något mindre aktualitet. I en jämförelse med pensionsfrågorna förefaller sjukfrågorna däremot ha varit betydligt viktigare under de första 25 åren av 1900-talet då de var direkt kopplade till möjligheten att uppbära lön/ersättning vid sjukdom och därmed en försörjning.

³⁸ Ericsson C (1997), *Vi är alla delar av samma familj. Patron, makten och folket*, Carlssons, Stockholm, Ak.avh. Sid. 166.

³⁹ Ericsson C (1997), a.a. sid. 164.

⁴⁰ Mauss M (1972), a.a. sid. 57ff diskuterar processens tre förpliktelser; givande, mottagande, återgåldande, och gör genom detta gällande att de gemensamt konfigurerar den sociala relationen mellan processens parter. D.v.s. gåvoprocessen är en grundläggande princip för utbyte och utgör även den historiska bakgrunden till exempelvis kredit (sid. 53f).

⁴¹ Bortsett från sedvanerätten som diskuteras nedan, var åberopbara utfästelser sällsynta.

⁴² Däremot kunde det finnas önskemål att arbetarna skulle stanna på orten så att företaget, vid arbetskraftsbehov, skulle kunna ha god tillgång på arbetskraft. Regler om minst sex månaders arbete om året för tillträde till olika sociala förmåner var ingen ovanlighet. Synsätten växlade dock över tid och mellan branscher. Ett mycket intressant fall av motsägelsefullhet i frågan var hur storbolagen inom SAF under 1940-talet utformade en arbetarpensionering som avsåg att låsa fast arbetskraften vid företagen, snarare än, vilket framställs i den första Åkessonska utredningens direktiv 1947, att befordra ökad rörlighet på arbetsmarknaden. Detta konstaterande har i stor utsträckning kommit att präglade förståelsen av tjänstepensioner.

⁴³ Kollektivavtalen låste inte arbetskraften till företaget utan klargjorde på vilket sätt antaganden och avskedanden skulle gå till. Se Adlercreutz A (1954), *Kollektivavtalet. Studier över dess tillkomsthistoria*, Gleerups, Lund.

⁴⁴ Jfr pensionskasseverksamheten vid AB Robertsfors bruk som diskuterats i kapitel sju.

Kassalösningen innebar att arbetsgivarens frihet att leda och fördela, samt antaga och avskeda arbetskraft upprätthölls, trots genomförd pensionering för arbetarna. Ännu tydligare blev detta i samband med anslutningen till Arbetarepensionskassan.

⁴⁵ Detta förhållande kvarstod även efter det att relationen definitionsmässigt förändrats så att prefixet patriarkal ersattes av t.ex. kontrakt eller avtal. Existensen och utformningen av avtal och kontrakt, eller bristen på sådana, kan därför möjligtvis fungera som en indikator på graden av

patriarkalt inflytande. Uttryckt på ett annat sätt är graden av formalisering i anställningsrelationen en måttstock utifrån vilken parternas inflytande kan mätas. Detta är den indikator som Carter Lyman Goodrich utvecklar i sin avhandling (1921), a.a. och som Lundh C (1986), "Hur har arbetarnas inflytande i arbetslivet förändrats under 1900-talet", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 33, Lund utvecklat.

Axel Adlercreutz (1954), a.a. diskuterar på sid. 152ff hur det patriarkala systemet ersattes av ett liberalt inspirerat kontraktssystem. Han anser att övergången reellt sett inte innebar någon avgörande skillnad så länge som arbetarparten inte kunde utnyttja den formella positionen som likställd avtalspart. Frågan blir därför i detta hänseende snarast på vilket sätt den starka parten utnyttjade sin situation.

⁴⁶ Harrysson L (1997), a.a.

⁴⁷ Ett flertal insatser i form av sommarfester, jubileum etc. fanns visserligen kvar men fick alltmer sporadisk karaktär. Företaget bidrog till, men arrangerade inte, tillställningarna om de inte hade direkt koppling till verksamheten.

⁴⁸ Harrysson L och Edebalk P G (1998), *Employers and pension reform in Sweden from war to war. One piece added to the unresolved controversy of the 1946 Swedish pension reform*, Slutrapport SFR 94-0123:1A; Kjellström A (1987), *Normbildning och konfliktlösning. En studie i växelspelet mellan lag och avtal*, SAF, Stockholm; Söderpalm S A (1980), *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken. En historisk studie i samarbetet på svensk arbetsmarknad*, SAF, Stockholm; SAF (1954), *Arbetarpensioner. Betänkande avgivet av Svenska Arbetsgivareföreningens pensionskommitté*, SAF, Stockholm.

⁴⁹ Se t.ex. Dobbin F & Boychuk T (1996), "Public Policy and the Rise of Private Pensions: The US Experience since 1930, i Shalev (red.), *The Privatization of Social Policy. Occupational Welfare and the Welfare State in America, Scandinavia and Japan*, Macmillan, London. Även Ghilarducci T (1992), a.a. sid. 20.

⁵⁰ Ghilarducci T (1992), a.a. sid. 20.

Källförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet:

- Ålderdomsförsäkringskommitténs (1907) arkiv volym 2.
- Kommittéarkiven för "Sakkunnig för tryggnad av vissa i enskild tjänst anställda personer." 1927.

Pappersindustriarbetarförbundets (SPIAF) arkiv:

- Utredning rörande anställningsförmåner 1938.

Landsorganisationens (LO) arkiv:

- LO - Undersökningen 1953 ang. de allmänna anställningsförmånerna, LO:s Avtalsråd.

Svenska Arbetsgivareföreningens (SAF) arkiv:

- Arbetsmarknadskommitténs protokoll.
- Ombudsmannakonferensens protokoll.
- Delägarcirkulär.
- SAF styrelseprotokoll med bihang.
- SAF arbetsutskottets protokoll med bihang.
- SAF stämmoprotokoll.
- SAF kalendrar.
- A15 Pensioner; korrespondens, promemorior, diskussionsprotokoll, m.m.

Familjen Åhrbergs privata samlingar:

- Diverse privatkorrespondens till och från Karl Åhrberg.

Bruksarkivet Robertsfors:

- Styrelse- och bolagsstämmoprotokoll AB Robertsfors bruk 1898 - 1948.
- Disponentens berättelser AB Robertsfors bruk åren 1899-1948.
- Huvudboken för AB Robertsfors bruk 1899 - 1948
- Pensionskort och pensionsliggare för tjänstemän och änkor.
- AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa protokoll från stäm-
mor och årssammanträden 1900 - 1915.
- AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa korrespondens.
- AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa stadgar och räkenskaper.

Källförteckning

- Understödsföreningen AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa protokoll från stämmor och årssammanträden 1915 - 1942.
- Understödsföreningen AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa korrespondens.
- Understödsföreningen AB Robertsfors bruks arbetares pensionskassa stadgar och räkenskaper.
- AB Robertsfors bruks pensionsanstalt protokoll 1942 - 1948.
- Robertsfors AB fria pensionsstiftelse, stadgar.
- Korrespondens Brukskontoret.
- Korrespondens Huvudkontoret.
- Korrespondens Seth M Kempes privata samling.

Folkrörelsearkivet i Västerbotten:

- Protokoll Svenska Sågverksindustriarbetarförbundet (SSI AF) avd 213 Sikeå.
- Korrespondens och diverse övriga handlingar Svenska Sågverksindustriarbetarförbundet (SSI AF) avd 213 Sikeå.
- Protokoll Svenska Sågverksindustriarbetarförbundet (SSI AF) avd 221 Robertsfors.
- Korrespondens och diverse övriga handlingar Svenska Sågverksindustriarbetarförbundet (SSI AF) avd 221 Robertsfors.
- Protokoll Svenska Pappersindustriarbetarförbundet (SPI AF) avd 118 Robertsfors.
- Korrespondens och diverse övriga handlingar Svenska Pappersindustriarbetarförbundet (SPI AF) avd 118 Robertsfors.
- Diverse handlingar och korrespondens Svenska Lantarbetarförbundet avd 383 Robertsfors, och Svenska Metallindustriarbetarförbundet avd 251 Robertsfors.

Tryckta källor

- Adlercreutz A (1954), *Kollektivavtalet. Studier över dess tillkomst-historia*, Gleerups, Lund.
- Ahnlund M (1978), *Norrbyuskär - om tillkomsten av ett norrländskt sågverkssamhälle på 1800-talet*, Avd för konstvetenskap Rapport 1, Umeå Universitet, Umeå. Ak.avh.
- Ambjörnsson R (1988), *Den skötsamme arbetaren. Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880-1930*, Carlssons, Stockholm.
- Ansvar (1985), *Från understödsförening till livbolag för helnyktra - en hundraårskrönika*, Ansvar, Stockholm.

- Andrews E S (1989), *Pension Policy and Small Employers: At What Price Coverage?*, EBRI, Washington.
- Aronsson G & Kilbom Å (1986), (red.), *Arbete efter 45*, Arbetslivsinstitutet, Solna.
- Baldwin P (1990), *The Politics of Social Solidarity. Class Bases of the European Welfare State 1875-1975*, CUP, Cambridge.
- Berge A (1995), *Medborgarrätt och egenansvar. De sociala försäkringarna i Sverige 1901-1935*, Arkiv, Lund.
- Berge A (1998), "Pensions-separatismen. Frågan om den svenska folkpensionens karaktär 1913-1935", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 71.
- Berggren L (1991), *Ångvisslans och brickornas värld. Om arbete och facklig organisering vid Kockums Mekaniska Verkstad och Carl Lunds fabrik i Malmö 1840-1905*, Lund. Ak.avh.
- Bergström C (1931), *Sydows testamente*, A/B Politikens tryckeri, Stockholm.
- Beronius M (1991), *Genealogi och sociologi. Nietzsche, Foucault och den sociala analysen*, Symposium, Stockholm/Stehag.
- Björklund J & Stenlund H (1990), *Wages and cost of living in three regions in the 20th century Sweden. Some alternative measurements*, Umeå Papers in Economic History, Umeå.
- Blesson L (1842), *Ränteförsäkrings-anstalterna och deras betydelse för samtid och efterverld*, Jönköping.
- Blomberg S & Petersson J (1999), "Stigma and Non-take up in Social Policy - reemerging properties of declining Welfare State Programs", i Littlewood P et.al, (ed.) *Social Exclusion in Europe*, Ashgate, Avebury.
- Boëthius B, (1921), *Robertsfors bruks historia*, Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Bodie Z, Mitchell O S & Turner J A (1996), *Securing Employer-Based Pensions. An International Perspective*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia US.
- Brunius T (1952), "Från Stridsformation till Fredsorgan", i *Fagersta Forum* nr 5.
- Bäckström H m.fl. (1991), *Arbetslivet vid Robertsfors sulfitfabrik åren 1904 - 1948*, skrift utgiven av ABF:s studiecirkel "Arbetslivets historia", Robertsfors.
- Casparsson R (1948), *LO under fem årtionden*, del I och II, Tiden, Stockholm.
- Casparsson R (1966), *Saltsjöbadsavtalet i historisk belysning*, Tiden, Stockholm.
- Chandler A, (1962), *Strategy and Structure - Chapters in the history of the Industrial Enterprise*, MIT press, Cambridge, MA.

- Croner F (1939), *De svenska privatanställda. En sociologisk studie*, KF bokförlag, Stockholm.
- Croner F (1951), *Tjänstemannakåren i det svenska samhället*, Hugo Gebers förlag, Uppsala.
- DeGeer H (1978), *Rationaliseringsrörelsen i Sverige. Effektivitetsidéer och socialt ansvar under mellankrigstiden*, SNS, Stockholm. Ak.avh.
- DeGeer H (1986), *SAF i förhandlingar. Svenska Arbetsgivareföreningen och dess förhandlingsrelationer till LO och tjänstemannaorganisationerna 1930-1970*, SAF, Stockholm.
- DeGeer H (1992), *Arbetsgivarna. SAF i tio decennier*, SAF, Stockholm.
- DeGeer H (1994), Bilder av företagaren, i DeGeer H, red. *Skapare, skojare eller skurkar. Företagaren i litteratur, film och konst*, Timbro, Stockholm.
- DeGeer H (1994), red. *Skapare, skojare eller skurkar. Företagaren i litteratur, film och konst*, Stockholm.
- *Det 3 Nordiske arbeidsgivermøde i Kristiania 1910*, Norsk Arbeidsgiverforening, Kristiania.
- Dobbin F & Boychuk T (1996), "Public Policy and the Rise of Private Pensions: The US Experience since 1930, i Shalev (red.), *The Privatization of Social Policy. Occupational Welfare and the Welfare State in America, Scandinavia and Japan*, Macmillan, London.
- Edebalk P G (1975), *Arbetslöshetsförsäkringsdebatten. En studie i svensk socialpolitik 1892-1934*, Skrifter utgivna av Ekonomisk Historiska Föreningen nr 17, Lund, Ak.avh.
- Edebalk P G & Wadensjö E, (1989), *Arbetsmarknadsförsäkringar*, ESO Ds 1989:68, Stockholm.
- Edebalk P G (1996), *Välfärdsstaten träder fram. Svensk socialförsäkring 1884-1955*, Arkiv, Lund.
- Edgren M (1994), *Tradition och förändring. Könsrelationer, omsorgsarbete och försörjning inom Norrköpings underklass under 1800-talet*, Lund University Press, Lund. Ak.avh.
- Edström J S (1942), "Ett arbetsgivaruttalande om SPP", i SPP, *Svenska Personal-Pensionskassan*, SPP, Stockholm.
- Eliasson R (1992), "Omsorg och rationalitet", i Eliasson R, red, *Egenheter och allmänheter. En antologi om omsorg och omsorgens villkor*, Arkiv, Lund.
- Eliasson R (1992), red, *Egenheter och allmänheter. En antologi om omsorg och omsorgens villkor*, Arkiv, Lund.
- Eliasson R (1996), red. *Omsorgens skiftningar*, Studentlitteratur, Lund.

- Eliasson Lappalainen R & Nilsson Motevasel I, (1997), "Ethics of care and social policy", i *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 1997:6: 189-196.
- Elmér Å (1960), *Folkpensioneringen i Sverige*, Gleerups, Lund. Ak.avh.
- Elmstedt E (1985), "Hur avtalsparter och lagstiftare reglerat arbetsvillkoren - några erfarenheter och tankar", i Kugelberg B m.fl., *Fred eller fejd. Personliga minnen och anteckningar*, SAF, Stockholm.
- Englund K (1925), "Ur aktuarievetenskapens historia intill mitten av 1800-talet", i *De första 25 åren, Allmänna Pensionsförsäkringsbolaget 1889-1922*, sid. 9 - 45, Stockholm.
- Englund K (1976), *Arbetsförsäkringsfrågan i svensk politik 1884-1901*, Almqvist och Wiksell, Stockholm. Ak.avh.
- Ericsson C (1997), *Vi är alla delar av samma familj. Patron, makten och folket*, Carlssons, Stockholm, Ak.avh.
- Esping-Andersen G (1990), *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge UK.
- Esscher K (1937), "Nya lagar rörande pensioneringsfrågor", i *Industria* 1937:689-693.
- Esscher K (1938), "Den nya lagen om understödsföreningar", i *Industria* 1938:13 sid. 375ff.
- Fant C G (1886), *Om lifränte- och kapitalförsäkringsanstalter*, Mariestad.
- Filén S J (1843), *Förslag till stadgar för ett svenskt ränte-pensionsbolag, jemte motiver*, Jönköping.
- Fischerström S (1942), "SPP och lagstiftningen", i SPP, *Svenska Personal-Pensionskassan*, SPP, Stockholm.
- Fornander H (1899), Inledningsanförande vid *Förhandlingar vid Nordiska Teknikermötet i Stockholm 1897*.
- Forssman L E (1942), "Pensionsstiftelser och beskattning", i *Industria* 1942:7 s 261-262.
- Fürth T (1980), *Folkrörelse- eller myndighetstradition, organisationssyn och teknikval i socialförsäkringens historia*, Arbetslivscentrum rapport 1980:30, Stockholm.
- "Förhandlingarna vid C.S.A:s konferens den 12, 13 och 14 sept. 1934 om folkpensioneringsfrågan", CSA, Stockholm.
- "Förslag till civil tjänstepensionslag", i *Från Svenska Stadsförvaltningen*, nr 1 1925.
- Ghilarducci T (1992), *Labor's capital. The economics and politics of private pensions*, The MIT Press, London.
- Glete J, (1987), *Ägande och industriell omvandling. Ägargrupper, skogsindustri, verkstadsindustri 1850-1950*, SNS, Stockholm.

- Glete J, (1994), *Nätverk i näringslivet. Ägande och industriell omvandling i det mogna industrisamhället 1920-1990*, SNS, Stockholm.
- Gomard B, (1968), *Privat pension og social forsikring. Koordination og gensidig påvirkning*, Köpenhamn.
- Goodrich C L (1921), *The Frontier of Control. A Study in British Workshop Politics*, Harcourt, Brace and Company, New York, Ak.avh.
- Greiff M, (1992), *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig organisering bland svenska industrijänstemän 1840-1950*, Mendocino, Malmö. Ak.avh.
- Grip G (1987), *Vill du frihet eller tvång. Svensk försäkringspolitik 1935-45*, ACTA Uppsalensis, Uppsala. Ak.avh.
- Guldborg S & Stolpe H (1967), *Trygghet på gamla dar*, KPA, Stockholm.
- Gårdlund T (1951), *Mo och Domsjö intill 1940. Den ekonomiska utvecklingen*, Almqvist och Wicksell, Uppsala.
- Hacking I (1990), *The Taming of Chance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hagström K G (1933), *Pensionering enligt nya former*, Arbetarpensionskassan, Stockholm.
- Hagström K G (1934), *Industriarbetarnas pensionsproblem*, Arbetarpensionskassan, Stockholm.
- Hagström K G (1940), *Pensioneringsproblemet. Ett försök till förutsettninglös utredning*, Gjallarhornets Förlag, Stockholm.
- Hahr E (1953), *Om pensionsstiftelser*, Norstedts, Stockholm.
- Hallendorf C (1927), *Svenska Arbetsgivareföreningen 1902-1927*, Norstedts, Stockholm.
- Hallerdt B (1957), *Leva i brukssamhälle. En studie över sociala relationer vid Surahammars bruk 1845 - 1920*, Nordiska museet, Stockholm.
- Hansson S (1928), "Arbetsgemenskap och samförstånd", i *Tiden* nr. 6 1928, Stockholm.
- Hansson S (1935), *Arbetare, arbetsgivare, samhälle. Fackföreningspolitiska rön och reflexioner*, Tiden, Stockholm.
- Harnesk B (1986), "Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen", i *Historisk tidskrift*, nr 3.
- Harrysson L (1997), *Disponent i brytningstid. En problematisering av AB Robertsfors Bruks lednings ambitioner och möjligheter vad avser utvecklingen av lönevillkor och sociala anordningar i Robertsfors åren 1925-35*, Meddelanden från Socialhögskolan 1997:1, Lund.
- Harrysson L och Edebalk P G (1998), *Employers and pension reform in Sweden from war to war. One piece added to the unresolved con-*

trovrsy of the 1946 Swedish pension reform, Slutrapport SFR 94-0123:1A.

- Harrysson L (1999), *Svenska Arbetsgivareföreningen och pensionsfrågan fram till 1948*, stencil Socialhögskolan 991001.
- Harrysson L (2000), *Socialkonservatism i nya kläder. Tjänstepensionering vid AB Robertsfors Bruk 1900 - 1948*, Meddelande från Socialhögskolan 2000:3, Lund.
- Harrysson L (2000), "Tjänstepensionering före ATP: En historia om framväxt och innebörd av oantastbara pensioner för anställda i enskild tjänst", accepterad för publicering i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*.
- Hayward M D, Friedman S, Chen H (1998), "Career trajectories and older men's retirement", i *The Journals of Gerontology, Psychological sciences and social sciences*, Series B, Vol. 53B nr 2, sid. 91-103.
- Hecló H, (1974), *Modern Social Politics in Britain and Sweden. From Relief to Income Maintenance*, London.
- Helldén A (1994), *Social Arrogans. Också ett kulturarv*, Carlssons, Stockholm.
- Hermansson C H (1971), *Monopol och storfinans - de 15 familjerna*, Rabén och Sjögren, Uddevalla.
- Holmström P, (1988), *Bruksmakt och maktbruk. Robertsfors AB 1897-1968*, Umeå Studies in Economic History No. 9, Umeå. Ak.avh.
- Höglund R, (1953), *Företaget i samhället. En studie i fem industriföretags relationer med yttervärlden*, FFI, Stockholm.
- Jerneck M (1986), *SAF:s framtidssyn: Förutsägelser, målsättningar och dilemman*, SAF, Stockholm.
- Johansson R (1992), *Vid byråkratins gränser*, Arkiv, Lund. Ak.avh.
- Johansson R (1999), "Sjukkassorna, staten och fackföreningsrörelsen", i *Arbetarhistoria* nr 89.
- Jönsson Lundmark B (1976), *Pensionsavsättningar från resultatmättnings- och finansieringssynpunkt*, BAS 1976:29, Göteborg. Ak.avh.
- Kangas O & Palme J (1989), *Public and Private Pensions: The Scandinavian Countries in a Comparative Perspective*, Institutet för Social Forskning, Meddelande nr 3, Stockholm.
- Kangas O & Palme J (1996), "The Development of Occupational Pensions in Finland and Sweden: Class Politics and Institutional Feedbacks", in Shalev M, red, *The Privatization of Social Policy? Occupational Welfare and the Welfare State in America, Scandinavia and Japan*, Macmillan, London.
- Kjellström A (1987), *Normbildning och konfliktlösning. En studie i växelspelet mellan lag och avtal*, SAF, Stockholm.

- Kröger T (1994), "Bruket, kommunen och socialvården", i *Nordisk Socialt Arbeid*, nr 3.
- Kvist J (1994), *Retirement Provision and the Pension Industry in the EU*, ERI, University of Bath.
- Kugelberg B (1956), "Arbetsgivarna och arbetarrörelsen", i Karl Nilsson (Red.) *Arbetets söner* del IV, Örebro, sid. 626.
- Kugelberg B (1985), m.fl., *Fred eller fejd. Personliga minnen och anteckningar*, SAF, Stockholm.
- Lagman E m.fl. (1970), *Bergvalls ordlista*, Läromedelsförlagen, Stockholm.
- Landssekreteriatets yttrande, "Frivillig tjänstepensionering", i Fackföreningsrörelsen 1928:85f.
- Laurin I (1937), "Pensionsstiftelser", i *Sunt Förnuft* 1937:187f.
- Laurin I (1942), *Den kooperativa personalens ålderdomsförsörjning*, KF:s förlag, Stockholm.
- Liedstrand E (1923), "Tjänstemännens pensionsfråga i Sverige. Dess nuvarande läge och utvecklingstendenser samt medel för dess rationella lösning", i *Svenska Bankmannaföreningens serieskrift* n:o 3.
- Liedstrand E (1924), "De allmänna grunderna för tjänstepensioneringens ordnande", *Föredrag på Sveriges Privatanställdas Pensionskassa (SPP) 18/6 1924*.
- Liedstrand E (1937), "Pensionsstiftelser och pensionsförsäkring", i *Sunt Förnuft* 1937:239f.
- Liedstrand E (1942), "SPP och pensionsrättens oantastbarhet", i SPP (1942), *Svenska Personal-Pensionskassan*, SPP, Stockholm.
- Littlewood P m.fl. (1999), (ed.), *Social Exclusion in Europe*, Ashgate, Avebury.
- Ljungberg J (1990), *Priser och marknadskrafter i Sverige 1885-1969. En prishistorisk studie*, Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen volym LXIV, Lund. Ak. avh.
- Ljunggren S B, (1992), *Folkhemskapitalismen: Högerns programutveckling under efterkrigstiden*, Tiden, Stockholm. Ak.avh.
- Lundmark M, (1984), *Municipalsamhälle - Konflikt eller samförstånd. Robertsfors brukssamhälle - Ett exempel på municipalbildning*, Institutionen för statskunskap Umeå universitet, B-uppsats, Umeå. (stencil).
- Lundquist L (1997), *Fattigvårdsfolket. Ett nätverk i den sociala frågan 1900-1920*, Lund University Press, Lund
- Magnusson L (1986), "Patriarkalism och social kontroll. Några synpunkter på ett problemkomplex", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 33.
- Magnusson U (1992), "Stigfinnare på villovägar", i *Häftan för kritiska studier*, nr 1.

- Malmsten C J (1849), "Om Lifränte- Lifförsäkrings- och Ränteförsäkrings-Anstalter", i *Frey* no. 4, s 193-249.
- Malmström C (1963), "Sten Grapengiesser 25/12 1868 -- 6/9 1955", i *Svensk botanisk tidskrift* Bd 57, 11.3.
- Marklund S (1982), *Klass, stat och socialpolitik. En jämförande studie av socialförsäkringarnas utveckling i några västliga länder 1930-1975*, Arkiv, Lund. Ak. avh.
- Mattsson M (1996), *Vinter i folkhemmet. En studie av den svenska modellen på lokalplanet*, Institutionen för socialt arbete, Skriftserien 1996:2, Göteborg. Ak.avh.
- Mauss M (1972), *Gåvan*, Argos förlag, Uppsala.
- Misgeld M (1989), m.fl. (red.), *Socialdemokratins samhälle 100 år*, Tiden, Stockholm.
- Molin B (1965), *Tjänstepensionsfrågan. En studie i svensk partipolitik*, Scandinavian University Books, Göteborg. Ak.avh.
- Nationalencyklopedin, Bokförlaget Bra Böcker, 1997/1998.
- Nilsson B & Burman M (1985), *Om lokalsamhället som historiskt forskningsobjekt: Några teoretiska och praktiska infallsvinklar*, Institutionen för historia vid Umeå universitet, (stencil).
- Nilsson T (1985), *Från kamratföreningar till facklig rörelse. De svenska tjänstemännens organisationsutveckling 1900 - 1980*, Arkiv, Lund. Ak. avh.
- von Nordheim Nielsen F (1986), "Occupational Pensions in Northern Europe", *Working Paper No. 1*, University of Copenhagen, Dept of Sociology.
- Nordström G (1983), *Mo och Domsjö AB och arbetarorganisationerna intill 1940. Frans Kempes personalpolitiska program och Domsjö arbetarförening*, Uppsala Papers in Economic History, No. 31, Uppsala. Lic.avh.
- Ohlin B (1932), bilaga A i SOU 1932:36.
- Olofsson G, (1993), "Det svenska pensionssystemet 1913-1993: historia, struktur och konflikter", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 58-59, Lund.
- Olsson L (1986), "I takt med tiden: arbete åldrande och pensionering", i Aronsson G & Kilbom Å (red.), *Arbete efter 45*, Arbetslivsinstitutet, Solna.
- Olsson S E (1990), *Social Policy and Welfare State in Sweden*, Lund Studies in Social Welfare III, Arkiv, Lund. Ak.avh.
- Olsson T, (1980), *Pappersmassestrejken 1932. En studie i facklig ledning och opposition*, Arkiv, Lund. Ak.avh.
- Palme J, (1990), *Pension Rights in Welfare Capitalism. The Development of Old-Age Pensions in 18 OECD Countries 1930 to 1985*, SOFI, Stockholm. Ak.avh.

- Pensionsanstalten Sverige (1927), "Arbetsgivarna och tjänstemannapensioneringen. Några ord till belysande av frågan om pensionsrättens oantastbarhet", bilaga i *Industria* 1927.
- Persson B, (1991), *Skogens skördemän. Skogs- och flottningsarbetareförbundets kamp för arbete och kollektivavtal 1918-1927*, Arkiv, Lund. Ak.avh.
- Pontusson J (1984), *Public pension funds and the politics of capital formation in Sweden*, Arbetslivscentrum, Stockholm.
- Rein M & Wadensjö E (1997), "The Emerging Role of Enterprise in Social Policy", i samma författare ed. *Enterprise and the Welfare State*, Edward Elgar, Cheltenham UK.
- Rothstein B, (1993), *Vad bör staten göra. Om välfärdsstatens moraliska och politiska logik*, SNS, Stockholm.
- SAF (1954), *Arbetarpensioner. Betänkande avgivet av Svenska Arbetsgivareföreningens pensionskommitté*, SAF, Stockholm.
- SAF (1969), *År för år med SAF. En översikt av viktigare händelser och utvecklingsskeden inom Svenska Arbetsgivareföreningen och på den svenska arbetsmarknaden under 1900-talet*, SAF, Stockholm.
- Salminen K, (1993), *Pension Schemes in the Making. A Comparative Study of the Scandinavian Countries*, The Central Pension Security Institute, Studies 1993:2, Helsingfors. Ak.avh.
- Sandell S (1949), "Några fakta om arbetsgivareföreningen", i *Tjänstemannarörelsen* nr 4 sid. 77-78.
- Schmidt F (1974), *Allmänna och privata pensioner. Mål och medel*, Norstedts, Stockholm.
- Schreiber O (1913), *Allmänna grunder till stadgar och tabeller för en pensionskassa för inom handeln och industrin anställda tjänstemän och kvinnliga biträden samt deras efterlevande*, Stockholm.
- Sewerin W (1945), *Understödsföreningarnas Riksförbund 1935-1944*, Stockholm.
- Shalev M (1996), red, *The Privatization of Social Policy? Occupational Welfare and the Welfare State in America, Scandinavia and Japan*, Macmillan, London.
- Sociala meddelanden.
- Sollinger G (1985), *Sjuk- och begravningskassor och andra understöds-kassor i Kungl. bibliotekets samlingar*, KB, Stockholm. Ak.avh.
- SPP (1913), *Allmänna grunder till stadgar och tabeller för en pensionskassa för inom handeln och industrien anställda tjänstemän och kvinnliga biträden samt deras efterlevande*, Stockholm.
- SPP (1942), *Svenska Personal-Pensionskassan 1917-1942*, SPP, Stockholm.
- SPP (1967), *Pensionärsår med innehåll och mening, att leva Ung gammal. SPP femtio år 1917-1967*, SPP, Stockholm.

- Stenlås N (1998), *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940-1949*, Arkiv, Lund. Ak.avh.
- Stolpe H (1968), *Kooperationen som arbetsgivare 1850-1968*, KFO/Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Sundell Å (1997), *Patriarkalism och föreningsrätt. Om produktion och facklig kamp inom handelsträdgårdsnäringen i Malmö med omnejd fram till 1936*, Lund University Press, Lund. Ak.avh.
- Sunesson S (1977), "Onsdagsklubben och klasskampen - från tjugotalets arbetarrörelse i Sandviken", i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 11-12, Stockholm.
- Sunesson S (1983), "Socialhjälp - makt och altruism", i *Nordisk Socialt Arbeid* nr 3/83.
- Swenson P (kommande), *Labor Markets and Welfare States: Employers in the Making of the American and Swedish Systems*, Department of Political Science, Northwestern University, US.
- Söderpalm S A (1976), *Direktörsklubben. Storindustrin i svensk politik under 1930- och 40-talen*, Zenit Rabén & Sjögren, Stockholm.
- Söderpalm S A (1980), *Arbetsgivarna och Saltsjöbadspolitiken. En historisk studie i samarbetet på svensk arbetsmarknad*, SAF, Stockholm.
- Tegendal E (1935), "Understödsföreningarna efter omorganisationen av sjukkasseväsendet", i *Svensk Sjukkassetidning* nr 10 s 1-6.
- Tilly C (1997), *Durable Inequality*, University of California Press, London.
- Titmuss R (1968), *Commitment to Welfare*, Allen and Unwin, London.
- Turner J A & Watanabe N (1995), *Private Pension Policies in Industrialized Countries. A Comparative analysis*, W E Upjohn Institute for Employment Research, Kalamazoo Mich. US.
- Uddhammar E (1993), *Partierna och den stora staten. En analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet*, City University Press, Stockholm. Ak.avh.
- Waerness K, (1996), "'Omsorgsrationalitet'. Reflexioner över ett begrepps karriär", i Eliasson R, red. *Omsorgens skiftningar*, Studentlitteratur, Lund.
- Westerståhl J (1943), "Några drag ur Arbetsgivareföreningens ideologi I och II", i *Fackföreningsrörelsen*, sid.. 197-204 och 228-236.
- Wicksell S D (1930), "Om städernas pensionsväsen", i *Statvetenskaplig tidskrift* s 105-118.
- Zeuten F (1948), *Social sikring*, Nyt nordisk förlag, Köpenhamn.

Källförteckning

- Åberg R, (1989), ”Marknadsekonomins samhälle och dess motkrafter”, i Misgeld m.fl. *Socialdemokratins samhälle 100 år*, Tiden, Stockholm.
- Åmark K (1986), *Facklig makt och fackligt medlemskap. De svenska fackförbundens medlemsutveckling 1890-1940*, Arkiv, Lund.

Offentligt tryck

- Nytt juridiskt arkiv (NJA) 1936.
- Regeringsrättens årsbok 1935.
- Riksdagstrycket

- Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes femårsberättelser.
- SCB (1950), *Historisk statistik för Sverige*, Statistiska översiktstabeller utöver i del I och II publicerade t.o.m. år 1950, SCB, Stockholm
- SOS: Försäkringsväsen. Folkpensioneringen jämte sjukkasewäsendet m.m. åren 1939-1950.
- SOS 1965, Understödsföreningar.
- SOS 1991, Friendly Societies.

- Underdånigt betänkande, med dertill hörande handlingar, i anledning af Rikets Ständers anmälan om utarbetande af förslag till Ränteförsäkrings- Lifförsäkrings- och Lifränte-Anstalter m. m. afgivet den 20 Jan. 1848 af särskildt i nåder utsedde Kommitterade, Norstedts, Stockholm.
- Nya arbetareförsäkringskommitténs betänkande 1893. IV Statistiska undersökningar angående pensionskassor.
- Betänkande till lag om understödsföreningar 1910.
- Ålderdomskommitténs betänkande 1912 och 1915 volym I – V.

- SOU 1925:8, Betänkande med utredning och förslag angående socialförsäkringens organisation / avgivet av Statens besparingskommitté.
- SOU 1929:3, Betänkande och förslag angående tryggande av hos enskild arbetsgivare anställd personals rätt till utfäst pension / avgivet av inom Justitiedepartementet tillkallade sakkunniga.
- SOU 1930:15, 1928 års Pensionsförsäkringskommitté och organisationssakkunniga. Statistiska utredningar samt kostnadsberäkningar.
- SOU 1932:36, Statistiska undersökningar samt kostnadsberäkningar / 1928 års pensionsförsäkringskommitté och Organisationssakkunniga.
- SOU 1934:18, 1928-års Pensionsförsäkringskommitté. Betänkande med förslag rörande revision av den allmänna pensionsförsäkringen.

- SOU 1937:13, Lagberedningens förslag till lag om aktiebolags pensions- och andra personalstiftelser m.m.
- SOU 1938:18, Betänkande med förslag till lag om frivillig pensionering av i enskild tjänst anställda m.m.
- SOU 1939:47, 1936 års skattekommitté. Betänkande med förslag rörande beskattning av stiftelser och ideella föreningar m.fl. juridiska personer m.m.
- SOU 1945:46 Socialvårdskommitténs betänkande XI: Utredning och förslag angående lag om folkpensionering.
- SOU 1946:26, Betänkande angående tjänstepensionsförsäkringens organisation.
- SOU 1950:33, Allmän pensionsförsäkring : principbetänkande : undersökningar och förslag / av Pensionsutredningen.
- SOU 1970:23, Understödsföreningar: betänkande med förslag till ny lag om understödsföreningar.
- SOU 1994:20, Ett reformerat pensionssystem.

Dagspress

Svenska Dagbladet
Stockholms Dagblad
Västerbottenskuriren
Västerbottens Folkblad

Bilaga A. Utredningar inom SAF rörande pensionering av arbetare och tjänstemän vid företag anslutna till föreningen 1936, 1938 och 1947.

Källor: SAFs arkiv A15120:18e P.M. ang. förekomsten av understöd och dess anpassning till den nya folkpensioneringen 1936; A15120:18m P.M. angående arbetarpensioneringen, 1948; samt utredningsmaterial och korrespondens.

Pensioneringsformer vid ett antal svenska företag 1935/36.

Företag	Pension Man	Pension Kvinna	Tjänsteår	Pensions-ålder	Anmärkningar
Bryggerier	1200	900	30 / 25	60 / 55	a
Grängesbergskoncernens Norrlandsgruvor	600		20	65	50% dyrtidstillägg
Holmens Bruk	624	468	30	60	a
Esselte	500	300	30	Varierar	b
Saltsjökvam	900		36	65	a
Byggnadsämnesföretag	200 - 900		-	-	
Norrländska stuveriföretag					Gratifikationer
Kungelfs glasbruk	100 - 350				Bostadsförmån
Allmänna Arbetsgivareföreningen	100 - 1200				
Borås Wäfveri	390		20	60	
Superfosfatbolaget	ca 300		-	-	
Helsingborgs gummifabrik	640	480	30		
Bergslaget	600		30	65	alt. 360 kronor + bostad och ved
Sockerbolaget	400	300	30	60	60 % dyrtidstillägg
Sockerbolaget, kampanj	100		-	-	-
Tändsticksbolaget	570	456	35 / 30	65 / 60	a
AB Lux	15% / 20% / 30%		20-25 / 25-30 / 30		c
AB Separator	800 / 1000 / 1200		20 / 25 / 30	60	c
AB Ankarsrums Bruk	144				c, inkl fri bostad och ljus
AB Arboga M V	120				c, inkl. fri bostad och 6 kbm ved
AB Svenska Järnvägsverkstäderna	250 - 370				c
AB Borggårds Bruk	170				c, inkl fri bostad och ved
ASEA	240 - 480		20 - 40	60	c, 12 kronor per extra tjänsteår mellan 20 och 40
AB Skoglund och Olsson	300				c
Bohus M V AB	300				c
Eriksbergs M V AB	360 / 240		20 / 15-20		c, dyrtidstillägg tillkommer
AB Götaverken	360 / 450 / 540		15-20 / 20-40 / >40		c
Hallstahammar Bultfabrik	420				c, inkl. folkpension
Huskvarna Vapenfabrik	792 / 576				c, gift/ ogift - änklung
AB Seifert & Fornander	570				c
Köpings M V AB	540				c
AB Landverk	ca. 480				c
Kockums M V AB	360		25		c, anställd före 45 års ålder
AB Sägbladsfabriken	500				c
AB Näfvekarvns Bruk	120				c, fri bostad och ved samt 1 liter mjölk/dag
Svenska Centrifug AB	600 / 800 / 1000		20 / 25 / 30	60	c

Källa: SAFs arkiv A15120:18e P.M. ang. förekomsten av understöd och dess anpassning till den nya folkpensioneringen 1936.

a/ Pensionen minskades vid lägre tjänste- eller levnadsålder.

b/ Det totala årliga beloppet vid företaget var 85.000 kronor.

c/ Företaget tillhörde Verkstadsföreningen. Sammanställningen gjordes av VF hösten 1935.

1938 års utredning inom SAF

Tillfrågade företag	1.288 med minst 50 arbetare (totalt 351.720)
Antal svar	drygt 2/3 (nära 86% av arbetarantalet)
Pension utgick vid	334 företag (199.000 arbetare)
Regelbunden pensionering vid	222 företag (nära 50% av pensionerade arbetare)
Bindande utfästelse vid	37 företag (20.000 arbetare)
Oantastbar pensionsrätt	6 företag (6.000)
Pensionen utbetalades direkt vid	80% av företagen
Stiftelse enligt 1937 års lag förekom vid	13% av företagen.

Pensioner utgick med ungefär 400 kr, men praxis varierade kraftigt. Om endast företag med 600 arbetare (66 företag med 121.000 arbetare) omfattades blev medelpensionen 314 kr / år.

1947 års utredning inom SAF (till skillnad från 1938 finns inga tillgängliga underlag kvar kring denna undersökning).

Tillfrågade företag	3.271 med minst 20 arbetare (totalt 476.932)
Antal svar	2.095 (387.258) (1.176 ftg med 89.674 svarade ej)
Pension till alla kategorier i ngn form	772 företag (271.438 arbetare)
Pension till tjänstemän	662 företag (80.818 arbetare)
Ålderspension till kroppsarbetare	772 företag (271.438 arbetare)
även änkepension	234 (126.000) (i några fall begränsningar pga. av barnbidraget)
även invalidpension	129 (66.000) (ett ftg bara invalidpension)
Ingen pension	661 företag (32.002), men 118 (7.367) övervägde
<u>Pension utan bindande utfästelse</u>	638 (236.000) 525 (209.000) enligt praxis p.g.a. styrelsebeslut eller reglemente, 115 (27.000) endast i ömmande fall.
<u>Bindande utfästelse</u>	73 företag (30.000) 47 företag har delgivit de anställda beslut, medan 11 (6.000) avgivit förbindelse att bekosta pensionsförsäkring. 9 (5.000) har pensionering i kollektivavtalet. 4 har avgivit muntligt löfte, och 2 anser att praxis är orubblig.

<i>Direktpension</i>	521 (190.000) i vilka avsättning görs till intern pensionsfond hos 33 (18.000)
Pensionen utbetalas genom fri stiftelse	
1929 års lag	176 (73.000)
Pensionen utbetalas genom stiftelse	
1937 års lag	93 (43.000)
<i>Pension genom försäkring</i>	
a/ Pensionsstyrelsens frivilliga	37 (16.500)
b/ Pensionskassa 1938 års UfL	5 (8.000) (tre av dessa med majoriteten av de anställda har oantastbar pensionsrätt)
c/ Privat försäkring	Några få medelstora bolag
d/ Arbetarepensionskassan	3 medelstora företag. Därtill tre stora bolag som genom kassan ordnar pensioneringen mellan 65-67 års ålder.
<i>Regelbunden banksättning</i>	8 (700)

Summary

Employers and occupational pensions can be discussed within varied perspectives. This dissertation discusses employer run or supported occupational pension schemes. Special attention is given to the question of employers' pension promises, their portability and security, during the first half of the 20:th century in Sweden. How single employers, as well as employers in federation, have contributed in the development of retirement provisions is only sparsely investigated in Swedish research. This is the case despite the importance that occupational pensions had in many people's lives during my period of investigation. Partly this can be explained by that research in the area have focused on the development of the institutional Welfare State and the Swedish social insurance system.

The objective of the dissertation is to discuss the development of portable and economically secured private occupational pensions within the industry in Sweden 1900 - 1948. The focus is upon the employer.

-How did occupational pensions in private industry change in quantitative terms?

-What did the terminology of a pension promise, its portability and security, mean, and how did the interpretation change?

-How did the Swedish Employers' Confederation (SAF) act and react to the development of occupational pensions among its members?

-In what ways did single employers act with new possibilities and restrictions?

The research design is based on archival work. The information from the archives varies in scope and quality, but is in most respects suitable for my purpose. My focus on employers is strengthened by the fact that the information used is produced and filed by the involved parties.

As a theoretical framework in the discussion of the occupational systems' development, an institutional perspective is adopted from Teresa Ghilarducci: "An institutional framework situates pensions within an evolutionary process and identifies pension structures that have outlived their function. Just who the gainers and losers from the pension system are may change over time."¹ To discuss the changing character of given pension promises, a division from Charles Tilly is used. He refers to gifts, entitlements and compensations.²

Summary

The terminology "occupational pension" refers to an employment relation with one or more employers and an employee, where the latter have been promised a pension to be paid due to reasons of age, disability, or another fulfilled obligation. The parties' influence in the employment relation is of crucial importance to the understanding of occupational pension systems' formation, design and extent.

While ideas were evident concerning occupational health and injury protection following the industrialization process, it seems as if retirement fell in a vacuum in the transition from a primitive to a money economy. There was no self-evident principle of how old age should be treated apart from continuous work. The industrialisation process changed the conditions for the relation between employer and employee. A growing political awareness of social problems fuelled discussions on social insurances as a solution. The role of occupational pensions in this transition is not clear.

The extent of occupational pensions at the beginning of the 20:th century was limited. By promoting the development of a collective insurance based solution to occupational pensions, a group of salaried employees aimed at including the employers in the organisation. The formation of SPP (Svenska Personal-Pensionskassan), a registered friendly society, was constituted in 1916 in collaboration between the Chambers of Commerce, the Federation of Swedish Industries, and an early non-socialist trade union (Brukstjänstemännen) of salaried employees in the industry. The SPP was from start requesting the acceptance of the principles of full portability and financially secured pensions promises to the employees (active members) from the employers (passive members). The growth of SPP, especially from 1930 and onwards, provided an increasing share of the salaried employees in industry with an adequate pension solution. However, as late as 1948 a large group of salaried employees in private industry, especially in small businesses, still could not count on any occupational pension.

By the end of the 1940's, the manual workers' occupational pension situation was poorly developed. Despite that, most manual workers, employed by members of SAF (Confederation of Swedish Employers), had some sort of old age or disability support to expect from their employer. This was caused by large employers offering pensions. Compared to the salaried employees, however, they had less pension promises. Existing promises were with few exceptions neither portable nor secured outside the company.

The organization of occupational pensions for manual workers, prior to the introduction of a universal flat-rate public pension system in 1948, was characterized of being locally determined to their design and function. Only in a limited number of cases were employees involved in the financing, e.g. in a friendly society. Most often the employers alone organised and financed an internal fund or trust. The universal mandatory public pension insurance from 1913 regarded occupational pensions as an income. It had the negative consequence that employers subsidised the government when they paid pensions above the income bracket. The introduction of privileged incomes, e.g. occupational pensions, when the public system was reformed in 1935, made it possible for employers to provide benefits without intruding on the public system's supplementary part. The change was important. It became more attractive for employers, other than those who by social means wanted to give their employees as much as possible rather than as much as they had to, to entitle their employees pensions. At the same time the privileged income limits played a vital role in the stand of the SAF.

SAF did not organise all employers, not even in industry. Over the period 1902-1948 they grew continuously into being an influential party in business, in the labour market, and in politics. Despite their limited base, they had an early involvement in many political situations. Either via personal ties to politicians, or as an organisation to match political representation in political bodies, eg the Board of Social Affairs already from 1913. SAF mainly handled questions that were part of collective agreements, and therefor they kept the pension question outside their field. However, by the middle of the 1930's requests from powerful members, as well as a growing political interest, made the question a concern of SAF. In 1940 they presented a first formal recommendation to their members. The recommendation was a balance act between mixed preferences among the employers. It promoted the employer's right to voluntary promises, internal funding, non-portability, and levels inside the privileged rules of the public pensions. The labour market parties' were far from a negotiable solution and a collective agreement.

This dissertation claims that SAF was "rescued" from taking a stand, and thereby from an internal conflict, in the pension question at least on three different occasions. Firstly, in 1913, the introduction of a universal and mandatory public pension insurance based on contributions, and a supplementary scheme financed by tax revenue, abolished the threat of employer financing of a mandatory

Summary

occupational solution similar to the one in Germany. Secondly, in 1937, the advice to the government from the director general, O A Åkesson, on the possible negative effects of a premium reserve system in large scale occupational pension solutions, blocked a legislation due to invoke restrictions on the employers' freedom to design given pension promises. Thirdly, in 1947, the introduction of a public investigation on a general solution to the occupational pensions question made it possible for the SAF to await its' result.

Finally, it has been stressed in this dissertation that occupational pension schemes were locally established during the period under investigation. In a case study of AB Robertsfors Bruk, a former sawmill and pulp industry, this is exemplified. However, the specific company is not a typical case in the respect of how they met the needs of their employees' retirement. By an early introduction of a friendly society solution in 1900, the company introduced a contribution based system and an insurance principle. In so, the employees had to contribute to, and take responsibility of, their own old age income. The company contributed as well.

The workplace showed typical patriarchal signs. But social conservative ideals lived in symbiosis with the idea of an efficient and modern production. The development of the pensions seems to have been closely linked to a similar balance. Social responsibility connected with an efficient solution of the pension question, efficient in terms of suitable for both parties. Each solution adopted, apart from crisis management, was founded in modern techniques. As one of the few private employers in Sweden at the time, portable and externally insured pensions was introduced for manual labor as well as salaried employees in the 1930's. The decision was local, the new possibilities were effects of a growing insurance market and a centralization of the risk management. In a slow process, AB Robertsfors Bruk was a forerunner.

¹ Ghilarducci T (1992), *Labor's capital. The economics and politics of private pensions*, The MIT Press, London.

² Tilly C (1997), *Durable Inequality*, University of California Press, London. Page 42f.

Värpinge Ord & Text, avhandlingsserie:

1. Bilden av den "Hotfulla ungdomen" -
Om ungdomsproblem och fastställandet och upprätthållandet av samhällets moraliska gränser, (1997).
2. Arbetsgivare och Pensioner -
Industriarbetsgivarna och tjänstepensioneringen i Sverige 1900 - 1948, (2000).

Arbetsgivare och pensioner - Industriarbetsgivarna och tjänstepensioneringen i Sverige 1900 - 1948.

I denna avhandling diskuteras hur arbetsgivare enskilt och kollektivt agerade i tjänstepensionsfrågan under första halvan av 1900-talet. Med hjälp av studier av företags- och organisationsmaterial från olika arkiv presenteras en bild av tjänstepensioneringens utveckling. En viktig slutsats är att tjänstepensionsfrågan inom industrin löstes lokalt av den enskilde arbetsgivaren. Svenska Arbetsgivareföreningens inflytande tonas samtidigt ned. Det begränsade inflytandet var en effekt av den splittring i synen på tjänstepensionsfrågan som rådde bland föreningens delägare. Men också en passiv hållning från motparten och en tydlig oro bland arbetsgivare för möjliga ekonomiska konsekvenser av en tjänstepensionering på bred front, framförallt för arbetare, hade betydelse. Dessa farhågor hindrade inte enskilda socialt ansvarsfulla arbetsgivare från att införa olika former av tjänstepensionering för sina anställda. I första hand gällde detta tjänstemän, men även arbetare kom i växande utsträckning i åtnjutande av pensionsförmåner. Generellt var dock situationen vid undersökningsperiodens slut 1948 otillfredsställande. Trots växande frivilliga åtaganden från industriarbetsgivarnas sida stod majoriteten av kroppsarbetare utan tjänstepensionsutfästelser. För tjänstemännen såg situationen bättre ut. I ljuset av detta är det lättare att förstå att kraven från arbetarrörelsehåll om en lagstiftning växte sig allt starkare.

Lars Harrysson är forskare och lärare vid Socialhögskolan i Lund.